

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Katedra archivnictví a pomocných věd historických

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Manuela Hrajnohová

**Obraz Mariánských Lázní s okolím v 19. a v první polovině
20. století na starých mapách a v regionálních průvodcích**

**The Picture of Marienbad and its Neighbourough in the 19th and
the first half of the 20th Century at Old Maps and in the
Regional Guides**

2011

Prof. PhDr. Eva Semotanová, DrSc.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Mariánských Lázních dne 5. 8. 2011

Manuela Hrajnohová

.....

ABSTRAKT

Diplomová práce se zabývá obrazem mikroregionu Mariánskolázeňska v 19. a na počátku 20. století v dobových turistických průvodcích, mapách a plánech. Důraz je kladen na historicko-geografickou a regionální problematiku, ale práce částečně zpracovává také každodennost lázeňského života v daném období, sociální a hospodářský aspekt dějin, jakož i vývoj turistiky a cestování v této oblasti. Práce ukazuje, jak se původně poddanská osada na panství kláštera v Teplé postupně vyvíjela v centrum mikroregionu – dnešního Mariánskolázeňska.

KLÍČOVÁ SLOVA

Historická geografie – regionální dějiny - Mariánské Lázně – Mariánskolázeňsko – turistické průvodce – 19. a první polovina 20. století – mikroregion.

ABSTRACT

This thesis deals with the picture of Marienbad microregion in the 19th and at the beginning of the 20th century in contemporary tourist guides, and on maps and city plans. Emphasis is put on historical-geographical problems, but thesis in part processes everyday spa life in this period, social and economic aspect of history, as well as progress of tourism and travelling in this area. The theses shows, how the servile colony on the domain of Teplá Monastery grew into the centre of microregion – present Marienbad.

KEYWORDS

Historical geography – Regional history – Marienbad – Marienbad microregion – Touristic guides – 19th and the frist half of the 20th century - Microregion

OBSAH

OBSAH	5
ÚVOD	7
1. PRAMENY A LITERATURA	10
1. 1 Prameny	10
1.2 Literatura	25
2. VYMEZENÍ POJMŮ REGION A MIKROREGION	37
3. DĚJINY MARIÁNSKÝCH LÁZNÍ	42
3.1 Období před vznikem lázní	42
3.2 Založení Mariánských Lázní a jejich vyhlášení veřejnými lázněmi (1808-1818).....	46
3.3 Z veřejných lázní městem (1818-1865)	52
3.4 „Zlatý věk“ Mariánských Lázní (1866-1918)	55
3.5 Mariánské Lázně v nové Československé republice a válečné události (1918-1945).....	59
3.6 Mariánské Lázně socialistickými lázněmi. Polistopadový vývoj (1945- 2011)	62
4. CESTOVÁNÍ DO LÁZNÍ – SPECIFIKA LÁZEŇSKÉHO CESTOVNÍHO RUCHU	65
5. MARIÁNSKOLÁZEŇSKO V TOPOGRAFIÍCH, MÍSTOPISNÝCH SLOVNÍCÍCH A NA MAPÁCH DO KONCE 18. STOLETÍ.....	72
6. OBRAZ MARIÁNSKÝCH LÁZNÍ S OKOLÍM V 19. A V PRVNÍ POLOVINĚ 20. STOLETÍ NA STARÝCH MAPÁCH A V REGIONÁLNÍCH PRŮVODCÍCH	88
6.1 Z osady veřejnými lázněmi (od počátku 19. století do roku 1818)	89
6.1.1 Mariánské Lázně ve vzpomínkách prvních osadníků	89
6.1.2 První osídlení mezi Křížovým a Mariiným pramenem	91
6.1.3 Pojmenování nové osady	96
6.1.4 Okolí Mariánských Lázní, přístupové cesty a první pacienti.....	98

6.2 Z lázní se stává město (od roku 1818 do roku 1865).....	109
6.2.1 První historická pojednání, příručky a turistické průvodce pro návštěvníky lázní.....	110
6.2.2 Geografická poloha Mariánských Lázní a jejich historie na stránkách prvních průvodců.....	117
6.2.3 Budování Mariánských Lázní mezi lety 1818-1865	124
6.2.4 Vycházky do blízkého okolí a budování výletních míst	133
6.3 „Zlatý věk“ lázní (1866-1918).....	138
6.3.1 Největší rozkvět turistické a regionální literatury.....	139
6.3.2 Budování infrastruktury a zázemí Mariánských Lázní	142
6.3.3 Utváření mikroregionu Mariánskolázeňsko	149
6.4 Od První republiky ke druhé světové válce a osvobození (1918-1945)	154
6.4.1 Knižní produkce pro návštěvníky Mariánských Lázní mezi lety 1918-1945.....	155
6.4.2 Nové československé lázně	157
6.4.3 Česko-německá otázka na stránkách turistické a regionální literatury	163
ZÁVĚR	169
SEZNAM POUŽITÝCH PRAMENŮ A LITERATURY	173
SEZNAM VYOBRAZENÍ.....	Chyba! Záložka není definována.

ÚVOD

Ve své diplomové práci se budu zabývat obrazem Mariánských Lázní s okolím v 19. a v první polovině 20. století v dobových turistických průvodcích a mapách. Toto téma patří k mým srdečním záležitostem, neboť jsem rodačka z Mariánských Lázní a mám k tomuto městu a celému regionu vřelý vztah. Jako turistka a průvodkyně vím, jak důležitý je výběr informací, které průvodce cestovateli přináší. Proto mě přirozeně zajímalo, jak se v průběhu času měnily struktura a obsah těchto brožur a jaké informace v nich lze v té které době najít. Této problematice dosud v odborné literatuře nebyla věnována soustavnější pozornost.

Myslím si, že se jedná o velmi zajímavé interdisciplinární téma, které v sobě zahrnuje zejména oblast zkoumání historické geografie a regionalistiky. V rámci nich pak zvláště změny ve vnímání mikroregionu v minulosti a dnes. Dále také dějiny cestování a dopravy, dějiny každodennosti, dějiny a vývoj správy, sociální a hospodářské dějiny, historii lékařství a úžeji lázeňství; z průvodců vyčteme též řadu informací z oblasti toponomastiky, historické demografie, z dějin reklamy, dotkneme se také problematiky teorie elit a okrajově dějin odívání, dějin sportu, společenského chování, kulturních dějin a podobně. Podnětné bude sledovat vývoj místních spolků a organizací, turistické a sportovní oddíly, a cestovní kanceláře.

Analýza výše uvedené problematiky bude založena na studiu literatury a pramenů, zejména turistických průvodců, dobových map a informačních brožur. Jejich přehled uvádím v první části práce. Následuje stručný vhled do problematiky mikroregionu, který bude teoretickým východiskem pro vlastní zaměření práce na mikroregion Mariánskolázeňska. Přiblížíme si nejprve dějiny Mariánských Lázní (a jejich okolí) se zvláštním zřetelem ke správnímu vývoji. V další části bude práce již soustředěna na vlastní obraz zkoumaného regionu, tak jak

vyplyne zejména z analýzy turistických průvodců, regionálních příruček a orientačních plánů. Při jejich zpracování budu postupovat chronologicky, přičemž stěžejní bude období 19. a počátku 20. století. Samozřejmostí jsou ale časové přesahy, jak do minulosti – mariánskolázeňským léčivým pramenům byla věnována pozornost již od 16. století, tak směrem k současnosti (zajímavá je situace po roce 1918 i po roce 1945, resp. 1948). V rámci jednotlivých časových úseků se budu snažit vycházet ze struktury průvodců a komparační metodou poukázat na rozdíly i styčné body v jejich obsahu a způsobu zpracování. Specifická pozornost bude věnována výše zmíněným okruhům s důrazem na historicko-geografickou a regionální problematiku.

Mariánskolázeňsko je jednou z tradičních turistických destinací, vydávání turistických průvodců zde má dlouhou tradici a bude zajímavé sledovat proměnu turistických průvodců i reálií v nich obsažených právě pro tuto lokalitu. Průvodce zde vycházely hojně a ve velkých nákladech, což je velmi výhodné pro sledování kontinuity turistických i jiných informací. Plasticky před námi vyvstane obraz vývoje společnosti i proměny kultury cestování, a budeme krok za krokem sledovat budování Mariánských Lázní a jejich infrastruktury. Ta se přizpůsobovala do značné míry právě požadavkům přijíždějící klientely.

Výsledkem zkoumání a této práce bude popis změny historicko-geografického obrazu mikroregionu ležícího v západočeském lázeňském trojúhelníku, který je specifický svým národnostním složením i svou funkcí v rámci celé České republiky.

Závěrem bych ráda poděkovala všem, kteří mi při psaní této práce pomohli. Velký dík patří v první řadě vedoucí mé práce Prof. PhDr. Evě Semotanové, DrSc. za cenné rady k metodice a obsahu práce, zapůjčení materiálů ze sbírek Historického ústavu AV ČR, a v poslední řadě za vřelý osobní přístup a trpělivost. Dále pak děkuji pracovníkům následujících institucí za zájem o danou problematiku a čas, který mi věnovali, jakož i za přístup k cenným pramenům a literatuře. Jmenovitě to

jsou zejména: Ing. Jaromír Bartoš a jeho spolupracovníci z Městského muzea Mariánské Lázně, vždy ochotné knihovnice z Městské knihovny v Mariánských Lázních, Mgr. Michaela Baumlová z klášterní knihovny v Teplé, kolektiv knihovnic Krajské knihovny Karlovy Vary (zejména Ivana Řádová Mayerová a Jitka Svobodová z balneologického a regionálního oddělení), dále pracovnice Studijní a vědecké knihovny Plzeňského kraje, Mgr. Marie Mudrová s dalšími knihovnicemi Městské knihovny v Chebu, pracovníci všeobecné studovny a oddělení 19. století z Národní knihovny v Praze a knihovníci z oddělení vzácných tisků sousední Městské knihovny v Praze. Dík patří také historikům Městského muzea v Chebu a Městského muzea v Karlových Varech, jakož i pracovníkům státního zámku Kynžvart a státního zámku a hradu v Bečově nad Teplou. Mnoho dotazů, jakož i materiálů mi pomohli zodpovědět i získat archiváři StOka Cheb, StOka Karlovy Vary, SOA Plzeň a Městského archivu v Plzni. Všem patří můj upřímný dík. V neposlední řadě bych chtěla poděkovat celé své rodině za trpělivost a podporu, kterou mi během studia poskytovala.

1. PRAMENY A LITERATURA

1. 1 Prameny

Mariánské Lázně (a západočeské lázně vůbec) jsou tradičním turistickým cílem. Proto zde již od počátku jejich existence vycházela řada publikací informativního charakteru. Produkce místních turistických průvodců je hojná a jejich dochovanost poměrně vysoká. Je proto zajímavé sledovat turistické materiály právě pro tuto oblast, protože nepřetržitá kontinuita představuje dobrou možnost rekonstruovat daný mikroregion, jeho obraz v proměnách desetiletí, a také sledovat krok za krokem výstavbu a rozkvět města. Samozřejmě společně s obsahovou stránkou průvodců nás bude zajímat i jejich vývoj jako pramene určitého typu – budeme sledovat jednotlivé rubriky, které se ustalovaly a rozvíjely s dobou, například oddíl „sportovního vyžití“ se zde objevuje až ve druhé polovině 19. století - rubriky odrážejí vývoj společnosti, lázeňství a volnočasových aktivit. Pro rekonstrukci a dějiny mikroregionu Mariánskolázeňska je cenná rubrika „výletních cílů a vycházek do okolí“. Na nich nejlépe vidíme, že s rozvojem dopravy a infrastruktury se mikroregion zvětšuje, výletní cíle jsou vzdálenější, zároveň ale dostupnější. Také vidíme, že se měnil styl cestování – zatímco dříve se podnikaly výlety i do vzdálenějších míst pěšky, přičemž šlo často o celodenní túry, později v éře železnice a automobilů bylo možno za jeden den zvládnout i několik od sebe vzdálených výletních cílů.

Základním pramenem pro nás tedy budou turistické průvodce. Ty mají ovšem jako pramen své dějiny a vývoj. Za jejich předchůdce lze považovat různá zeměpisná pojednání a topografie. Z nejvýznamnějších

zmiňme zejména práce Bohuslava Balbína¹, Jaroslava Schallera² nebo Johanna Gottfrieda Sommera.³ V těchto pracích autoři popisují hlavně léčivé prameny jako to, co čtenáře zajímalo nejvíce a co udivovalo – jejich léčivá moc. Dalším pramenem, a svým způsobem předchůdcem turistických průvodců v dnešním slova smyslu, jsou apodemika – cestovatelské příručky, pomocníci na cesty. Známe je již z dřívější doby⁴, pro 19. století dosáhli největší popularity Ottokar Reichard⁵ nebo Leopold Berchtold.⁶ Moderní evropský průvodce⁷ byl poprvé vydán v Anglii

¹ BALBÍN, Bohuslav, *Miscellanea historica Regni Bohemiae*. Pragae: 1679-1687.

² SCHALLER, Jaroslav, *Topographie des Königreichs Böhmen*. Prag: 1785-1791.

³ SOMMER, Johann Gottfried, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt*. Prag: 1833-1849.

⁴ Zlatým věkem těchto cestovních rukojetí bylo 16. – 18. století. Prvním spisem nesoucím v názvu pojmenování „ars apodemica“ byla však paradoxně až příručka knihovníka pražské univerzitní knihovny Franze Posselta: *Apodemik oder der Kunst zu reisen. Ein systematischer Versuch zum Gebrauch junger Reisenden aus den gebildeten Ständen überhaupt und angehender Gelehrten und Künstler insbesondere*, která vyšla v Lipsku v roce 1795. STORCHOVÁ, Lucie, *Ars apodemica*. Umění uchopit a popsat „cizí“ kraje, *Dějiny a současnost* 25, 2003, č. 4, s. 10-12.

⁵ REICHARD, Ottokar, *Der Passagier auf der Reise in Deutschland, in der Schweiz, zu Paris und Petersburg. Ein Reisehandbuch für Jedermann*. Prag 1814, Berlin 1826. REICHARD, Ottokar, *Reichard's Passagier auf der Reise in Deutschland, der Schweiz, nach Venedig, Amsterdam, Kopenhagen, Paris und St. Petersburg. Mit besonderer Berücksichtigung der vorzuglichsten Badeörter, der Gebirgsreizen, der Donau – und Rheinfahrt. Ein Reisehandbuch für Jedermann*. Berlin 1837. LENDEROVÁ, Milena, *A ptáš se knížko má...* Praha: Triton 2008, s. 221.

⁶ BERCHTOLD, Leopold, *Essay to direkt and extend the inquiries of patriotic Travellers*. London 1789.

⁷ První turistické průvodce v dnešním slova smyslu byly vydány na počátku 19. století ve Spojených státech amerických. Jsou za ně považovány tyto knihy: *The Fashionable Tour* Gideona Minora Davisona z roku 1822, Saratoga Springs, New York; *The Nothern Traveller* Theodora Dwighta a *The Nothern Tour* Henryho Gilpina, obě z roku 1825. GASSAN, Richard, *The first American Tourist Guidebooks: Authorship and Print Culture of the 1820s*, *Book History* 8, 2005, s. 51-74.

Johnem Murrayem v roce 1836.⁸ Nejslavnějším vydavatelem byl ovšem ve 30. a 40. letech 19. století Karl Baedeker⁹, jehož knižní produkce dala průvodcům do dnešních dob i obecné pojmenování (baedeker, bedekr). Ve Francii turistické průvodce tiskl ve stejné době mladší Adolphe Joanne.¹⁰ V českém prostředí vyšel první turistický průvodce v roce 1836 (tedy paralelně s evropským trendem). Šlo o průvodce Prahou pražských nakladatelů Kronbergera a Webera. Průvodce byl sepsán ve francouzštině s předmluvou Františka Palckého.¹¹ Dá se říci, že západočeské lázně drží s tímto vývojem krok – například první brožury pro Mariánské Lázně zde vznikají již od založení lázní, jedná se o popis léčivých pramenů a jejich

⁸ MURRAY, John, *A hand-Book for Travellers on the Continent: being a Guide through Holland, Belgium, Prussia and Northern Germany, and along the Rhine, from Holland to Switzerland. Containing Descriptions of the Principal Cities, their Museums, Picture-Galleries, &c.; - the Great High Roads; - and the Most Interesting and Picturesque Districts; also Directions for Travellers; and Hints for Tours*. London: John Murray 1836, 462 s. Všimněme si, že tento průvodce má přes 400 stran! Poprvé však převažovala informativní a praktická stránka věci nad popisnou. SMILES, Samuel, *John Murray. A Publisher and His Friends*. Teddington: Echo library 2006, s. 265.

⁹ Karl Baedeker (1801-1859), německý nakladatel, který působil od roku 1827 v Koblenzi, započal s pokusy vydávání cestovních průvodců už od 20. let 19. století. Je otázkou, kterému z nakladatelů průvodců přiřknout prvenství. V odborné literatuře se setkáme s několika názory (prvenství si nárokují Spojené státy, Anglie i Německo), samozřejmě i podle jazykové příslušnosti vědce. Faktem zůstává, že Karl Baedeker se stal symbolem vydávání cestovatelských průvodců, typická byla jeho vazba – červená se zlatým písmem, také jeho pečlivost a smysl pro detail. CHRISHOLM, Hugh (ed.), Baedeker, Karl. In: *Encyclopaedia Britannica*, 11. vydání. London, New York: Cambridge University Press 1910-1911.

¹⁰ Adolphe-Laurent Joanne (1813-1881), novinář a literát, který působil v Paříži, vydával od 40. let turistické průvodce po Evropě, mj. po Švýcarsku, Německu, Francii i jednotlivých městech. www.wikipedia.org

¹¹ *Guide des étrangers à Prague. Avec un plan de la ville*. Prague: Kronberger et Weber 1836.

účinků.¹² Průvodce v moderním slova smyslu pak najdeme pro tuto oblast od 30. let 19. století. To, že turistické průvodce ve 20. a 30. letech vznikaly takřka paralelně po celé Evropě i v zámoří, odráželo čtenářskou poptávku a celospolečenský trend vzrůstající oblíbenosti cestování pro potěchu.

Zajímavou kapitolou jsou vydavatelé a autoři průvodců, kteří se ponejvíce rekrutovali z řad místních lékařů nebo nakladatelů. Lékaři byli často velmi slavní ve svém oboru, působili například na univerzitách ve Vídni nebo v Praze, v různých komitétách, zdravotnických společnostech, byli dopisovateli významných periodik z oblasti lékařství a balneologie. Mezi nimi vynikli zejména Adalbert Eduard Danzer (1794-1862), Fidelis Scheu (1790-1830), Samuel Benedikt Lucca (1803-1890), Enoch H. Kisch (1841-1918), Karl Zörkendörfer (1864-1944) a další. Z karlovarských publikačně činných lékařů byl nejznámější švýcarský rodák Jean de Carro.¹³ Průvodce byly vydávány přímo v lázních (např. nakladatelský dům Gschihay v Mariánských Lázních¹⁴, Franjeck v Karlových Varech¹⁵),

¹² NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: Johanna Franjeck Wittwe 1813. Jde o první samostatnou knihu o Mariánských Lázních.

¹³ Jean de Carro (1770-1857), ženevský rodák a významná osobnost své doby i tohoto kraje, přijel do Karlových Varů v roce 1826 ve svých 56 letech. Předtím působil jako lékař dlouhá léta ve Vídni, do Karlových Varů odjel původně na léčení. Pojal úmysl se zde usadit a v zimě provozovat praxi v Praze. Podílel se na mnoha lékařských objevech, stal se propagátorem Karlových Varů, psal knihy o městě a regionu, vydával odborná lékařská pojednání. BURACHOVIČ, Stanislav, *Karlovy Vary a jejich vlastivědné písemnictví*. Karlovy Vary: StOkA Karlovy Vary 2000, s. 74-77.

¹⁴ Franz Gschihay (1857-1902), mariánskolázeňský rodák, byl významným majitelem místní tiskárny a nakladatelem, který vydával kromě jiného noviny *Marienbader Zeitung*. Byl také politicky činný – zasedal v městské radě. Jeho zásluhou vyšla řada knih regionálních autorů. www.hamelika.cz

¹⁵ Franz Franjeck (1800-1859) byl nejznámějším knihtiskařem z karlovarského rodu Franjecků. Již roku 1788 byla v domě Maltézský kříž na Staré louce otevřena

ale také ve větších centrech, jako byla Praha, Vídeň nebo dokonce v cizině – Berlín, Paříž apod. Byly psány ponejvíce německy, ale také dobovým „světovým“ jazykem – francouzštinou, dále pak anglicky, maďarsky, rusky, polsky, italsky a samozřejmě česky.

Dnes se průvodce dochovaly díky svým (jak předpokládáme) vysokým nákladům¹⁶ v mnoha českých a evropských i zámořských institucích, jako jsou archivy, knihovny, kláštery, muzea i soukromé sbírky. Nejvíce jich je uloženo v regionu, tedy dnes v Karlovarském a Plzeňském kraji, také samozřejmě v centrálních institucích v Praze, ovšem hosté pocházeli i ze vzdálenějších koutů republiky, takže najdeme ojedinělé výtisky také v Brně, Olomouci, Ostravě a dalších větších i menších městech. Pracovala jsem také s institucemi v zahraničí – zejména ve Vídni a v sousedním Bavorsku. Podařilo se mi získat rozsáhlý vzorek mariánskolázeňských průvodců (i ostatní regionální literatury), který však, jak stále zjišťuji, není rozhodně konečný.

Podíváme-li se na turistické průvodce po Mariánských Lázních a okolí z hlediska vnější kritiky, pozorujeme, že jejich formát přibližně odpovídá dnešním parametrům. Jde o knížky povětšinou kapesní, tedy nejčastěji rozměrů 15-20 cm na výšku x 10-12 cm na šířku. Počet stran kolísá, mezi průvodci jsou publikace, které nepřesahují 20, 30 stran, ovšem najdeme i knihy dvousetstránkové. Nejčastěji se setkáme s průvodci okolo 100 až 150 stran textu. Zpočátku, zřejmě kvůli technické nedostatečnosti, jsou tištěny průvodce bez obrazových příloh – později

knihtiskárna Schönfeld-Franjeck. BURACHOVIČ, Stanislav, Rozkvět lázeňství kolem roku 1800, *Spa magazin* 2008, č. 6, s. 14.

¹⁶ Usuzujeme tak z toho, že v Mariánských Lázních v dobách největšího rozkvětu pobývalo v sezóně až několik desítek tisíc hostů, například v roce 1880 jich bylo 12 856, v roce 1911 34 508. SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 43-44. Poptávka po průvodci města a okolí byla tedy jistě velká, některé tituly navíc pro „velký úspěch“ vycházely mnohokrát za sebou.

technika pokročila a setkáme se s černobílými kresbami a obrázky, s postupem času i s reprodukcemi fotografií, nejnověji i barevnými. Záleželo samozřejmě také na typu průvodce, zda byl určen k běžnému užití a nešlo tedy o nákladnou publikaci, nebo zda byl reprezentativní a tudíž i dražší (náklady na tisk i cenou). Papír průvodců opět kolísá – od běžného a méně kvalitního, který je častější, po lepší až křídový. Písmem, kterým se průvodce tiskly, byl zpočátku švabach (obvyklý pro německy tištěnou produkci), ovšem velmi brzy – již od 30. let 19. století - se průvodce přeorientovaly na modernější latinku. Vazba byla takřka výlučně brožovaná, desky byly jednobarevné (na přebalu převládala zelenkavá barva, ale také barva modrá, světle žlutá nebo světle oranžová), setkáme se však i s vázanou knihou (například červené barvy s černým nebo zlatým potiskem).¹⁷ Na titulní straně byl prostě vytištěn název průvodce, často se jménem autora (případně i jeho tituly a hodnostmi) a s vročením. Mohla zde být také informace, o kolikáté jde vydání (což byla pro autora i nakladatele vítaná reklama).

Souhrnně na základě analýzy vnějších znaků turistických průvodců můžeme říci, že šlo o knihy kapesní a užitkové. Do popředí vystupovala jejich praktičnost, cenová dostupnost a přehlednost (marginálie, členění do paragrafů a kapitol, různé typy písma pro hlavní text a text kapitol nebo poznámek). Tisk takových publikací byl jistě po technické stránce náročný – vidíme, že i regionální tiskárny dosahovaly skutečných kvalit. Také reprodukce rytin, obrázků, kreseb, litografií a později fotografií

¹⁷ Několik vydání publikace Samuela Luccy *Zur Orientierung in Marienbad*, nebo vydání *Bäder Lexikonu* z roku 1878. Vidíme, že autoři a nakladatelé průvodců se snažili i po vizuální stránce přiblížit populárním baedekrům. Například: LUCCA, Samuel, *Zur Orientierung in Marienbad*. Franz Gschihay: Marienbad 1890; *Bäderlexikon der Curorte Carlsbad, Teplitz-Schönau, Marienbad, Franzensbad und Bad Elster inclusive Gieshübl-Puchstein, Eichwald, Königswart, Sangerberg nebst einem merkantil-gewerblichen Adresslexikon in-und ausländischer Industrie*. Dittrich & Schusser: Carlsbad & Marienbad 1878.

společně s textem byla složitá, avšak čtenářsky atraktivní – proto se s ní v průvodcích setkáme velmi často. Šlo o knížky užitkové (a užitečné), což vidíme například i z různých poznámek, které si čtenáři a majitelé do průvodců poznamenávali, často text také podtrhávali. S tím souvisí zřejmě dochovanost průvodců. V dřívějších dobách nebylo zvykem do knih tisknout údaje o výši nákladu, ovšem z toho, že některé publikace vycházely opakovaně, dokonce i několik desetiletí za sebou v mírně pozměněné podobě, nebo několikrát těsně po sobě¹⁸, usuzujeme na to, že šlo o náklady vysoké a frekventované tituly, které dosahovaly velké obliby. Vždyť do Mariánských Lázní přijelo v sezóně i několik desítek tisíc hostů! Ti všichni si jistě zakoupili nebo alespoň půjčili turistického průvodce – dobré hotely průvodce nabízely i k zapůjčení.¹⁹ Někteří autoři si tak z vydávání průvodců vytvořili solidní způsob obživy. Z velkého množství průvodců, které bylo vytištěno, se jich zachovalo početně mnoho, ovšem jde pouze o zlomek celkové produkce - předpokládáme, že řada z průvodců byla užíváním poničena a nahrazena novějším – aktuálnějším - vydáním (neboť informace v průvodcích rychle zastarávají). Poté, co průvodce zastaraly a byly užíváním poničeny – netěšily se nijak zvláštnímu zacházení (často se setkáme i s vytržením plánu nebo mapky, dokonce s vytrženými texty, podtrženými a psanými poznámkami v textu), je možné předpokládat, že se jich majitel zbavil.

Co se týče obsahu a struktury průvodců, jejich vývoj bude předmětem hlavního zkoumání této práce, ovšem můžeme konstatovat, že základní oddíly, na které jsou průvodce členěné, zůstávají až do dnešních dnů nezměněny. Jejich řazení a neustálé narůstání jejich počtu (podle společenského vývoje, např. oddíl věnovaný sportu v počátečních letech lázní zcela chybí), podléhá dobové situaci a také závisí na osobnosti

¹⁸ Například v průběhu dvou let i čtyřikrát, pětkrát; některá vydání dosahovala i počtu sedmnácti – *Zur Orientierung in Marienbad* Samuela Luccy.

¹⁹ Na některých průvodcích najdeme vlastnická razítka významných hotelů v Mariánských Lázních.

autora (resp. vydavatele) i na potenciálním čtenáři, kterému byl průvodce primárně určen.²⁰

Průvodce obvykle obsahuje předmluvu autora nebo slovo vydavatele, následuje kapitola o geografických podmínkách místa (poloha, klima, okolní příroda) a nástin dějin. Zpočátku jsou tyto údaje sjednoceny do jedné kapitoly. Velká pozornost je obvykle věnována léčivým pramenům a jejich účinku, případně také chemickému složení a léčbě. Prameny byly pro lázně tak důležité (byly vlastně nositelem výlučnosti místa), že jejich podchycení, chemické složení, dějiny a indikace byly předmětem samostatně vydávaných tématických publikací, ať už odborných (geologických, chemických, fyzikálních apod.) nebo zaměřených spíše na lékařství, léčbu a praktické informace s tím spojené.²¹ Další kapitoly turistických průvodců slouží hlavně k rychlé orientaci návštěvníka ve městě – nesou názvy jako „popis města“ nebo „procházka městem“ a upozorňují návštěvníka na budovy a praktické věci, jako jsou například: obchody, lékařské ústavy, lékárny, význačné stavby (kostely, radnice, divadlo, společenský sál, kolonády, tržnice apod.). Kromě informací o stavitelích nebo charakteru budov, zde nalezneme také rady, kdy má ten který obchod otevřeno, kam zajít na proceduru, kdy ordinují lékaři a další. Společenské vyžití bývá vyděleno do samostatného oddílu – zde najdeme informace o souboru divadla, o lázeňském orchestru i s časy a místy koncertů, zmínky o různých oslavách, veselicích a svátcích. V této kapitole, případně samostatně, najdeme i možnosti sportovního vyžití, a to ve škále od golfu až po

²⁰ Například Emil Kratzmann (1814-1867) vždy velký oddíl ve svých průvodcích věnoval zdravému životnímu stylu, dietám, vhodnému jídelníčku, indikacím pramenů a podobným tématům a radám.

²¹ Tyto průvodce samozřejmě do své práce okrajově zahrneme, ale předmětem našeho zájmu jsou hlavně turistické průvodce v pravém slova smyslu, tedy praktické informativní a obecné příručky na cesty určené k bližšímu seznámení s určitým místem.

sportovní střelbu. Tento „volnočasový oddíl“ se ovšem měnil v závislosti na vývoji kultury a sportu ve městě i ve společnosti. Důležitou součástí průvodců byly informace o dopravě – do lázní i po lázních. Návštěvníky také zajímaly zprávy o úřadech - kde jsou umístěny, případně jejich úřední hodiny nebo poplatky s nimi spojené. Zde opět sledujeme prudký rozvoj Mariánských Lázní a také vývoj jejich správního zřízení. Kromě úřadů zmiňují průvodce také informace o bohoslužbách a různých ústavech a zřízeních, jako byly ústavy pro chudé, pro veterány, špitál a podobně. Průvodce nemohly opomenout samozřejmě i finanční stránku věci – lázeňské taxy.²² Také taxy podléhaly dobovým změnám, což z průvodců můžeme vyčíst (šlo jak o jejich množství a druhy, tak i výši poplatku). V každém průvodci pak nalezneme výčet nejzajímavějších lázeňských procházek a túr po blízkém i vzdálenějším okolí. Z těchto výletů usuzujeme opět na prudký rozvoj lázní (počet výletních restaurací a kaváren narůstal), ale také na vývoj celého mikroregionu, který se vyvíjel v závislosti na rozvoji dopravy i na správních změnách.

Informace obsažené v průvodcích jsou všeobecně velmi aktuální a současné. Snaží se o co největší přehlednost a informovanost. To je vidět zejména na průvodcích lázní (a především nejmladších z lázeňského trojúhelníku Mariánských Lázní), které se velmi prudce rozvíjely právě v 19. a na počátku 20. století. Z průvodců plasticky vystupuje obraz Mariánských Lázní, jak se rok od roku měnily, jak vznikaly nové budovy a nová zařízení pro návštěvníky i obyvatele města, jak lázně rozšiřovaly

²² Provoz lázní byl vždy nákladný, a tak se již od 16. století setkáme se zvykem vybírat lázeňský poplatek (první zmínky o lázeňské taxě pochází z Karlových Varů a Baden-Badenu). V Mariánských Lázních byla lázeňská taxa zavedena v roce 1819, výtěžek měl být používán výhradně na zkrášlování lázní. Později se platila také hudební taxa, hosté však „čelili“ mnoha dalším poplatkům za různé služby v lázních. KŘÍŽEK, Vladimír, *Obrazy z dějin lázeňství*. Praha: Libri 2002, s. 183-185.; SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 44.

nabídku svých služeb, a podobně. Tak získáme informace o vývoji konkrétních lázní, ale rovněž lázní a lázeňství všeobecně, a také povědomost o celkovém vývoji společnosti a společenských podmínek, neboť, jak už bylo řečeno, lázně byly „výkladní skříní“ mocnářství a byly ve všech směrech výlučné a moderní. Turistické průvodce jsou tak prvořadým pramenem pro dějiny regionu a mikroregionu, pro historickou geografii oblasti, pro dějiny správy, dějiny cestování, lázeňství a lékařství, pro hospodářské a sociální dějiny, pro dějiny reklamy (v novějších průvodcích je na závěr umístěn oddíl reklam na místní i zahraniční podniky, hotely a produkty), také ovšem okrajově pro dějiny odívání, stravování, turistiky, společenských pravidel a další společensko-historické vědy.

Nedílnou součástí průvodců (zejména těch novějšího data) jsou plány a mapy města i jeho okolí. Bohužel, v řadě průvodců byly plány vytrženy (buď původním majitelem, který chtěl nosit mapu při sobě, nebo později – v knihovně nebo v jiné instituci nedisciplinovaným čtenářem). V plánech a orientačních mapách jsou na první pohled patrné změny, kterými Mariánské Lázně v průběhu desetiletí procházely (nové ulice, domy, změny názvů těchto míst), jsou zde také vyznačeny aktuální stezky a turistické trasy po okolí, aktuální značení těchto cest, trasa železnice, silnice, a podobně. Tyto plány nám pomohou názorně vykreslit změny mikroregionu Mariánskolázeňska i vývoj samotných Mariánských Lázní v námi sledovaném období.²³

Stranou této práce nemohou zůstat samozřejmě celostátní i regionální mapy, na kterých je oblast Mariánskolázeňska vyznačena. Vycházela jsem zejména z publikací Prof. PhDr. Evy Semotanové, DrSc.

²³ Cenným ikonografickým pramenem jsou také obrazové přílohy průvodců a pohlednice, které v Mariánských Lázních hojně vycházely. BRTEK, Josef, BURACHOVIČ, Stanislav, VINKLÁT, Pavel, WIESER, Stanislav, *Album starých pohlednic*. Západočeské lázně. Liberec: Nakladatelství 555 2006.

Atlas zemí Koruny české (2002)²⁴; *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí* (2001)²⁵; *Historická geografie českých zemí* (1998)²⁶; *Lexikon mapových sbírek a archivů České republiky* (2000; ve spolupráci s PhDr. Robertem Šimůnkem, PhD.)²⁷, ve kterých autorka podává přehled mapování v českých zemích a přináší mnoho cenného obrazového materiálu; dále jsem pracovala s řadou odborných článků a studií téže autorky, ve kterých se zabývá dějinami kartografie v českých zemích a sbírkami map.²⁸ Velmi cenný je také sborník *Historická geografie*, který vychází od roku 1968.²⁹ Dnes, díky vývoji techniky a digitalizace a díky péči našich předních odborných pracovišť, je možné řadu kartografických materiálů vyhledat a studovat přes internet. Nejvíce jsem pracovala s těmito českými a zahraničními internetovými stránkami: www.staremapy.cz; www.oldmaps.geolab.cz; <http://historickemapy.cuzk.cz>; <http://almor.mzk.cz/moll>; http://archiv.cbvk.cz/historicke_mapy; <http://www.zcm.cz/mapy>; <http://www.hiu.cas.cz/cs/mapova-sbirka/mapy.ep>; <http://loc.gov>; www.davidrumesey.com. Dále jsem měla zapůjčeny mapy a plány z mapových sbírek Historického Ústavu AV ČR, z kláštera v Teplé a z Městského muzea Mariánské Lázně. Okrajově se zmiňuji o tom, jak je území Mariánskolázeňska zaneseno do map před

²⁴ SEMOTANOVÁ, Eva, *Atlas zemí Koruny české*. Praha: Nakladatelství A. Skřivan ml. 2002.

²⁵ SEMOTANOVÁ, Eva, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*. Praha: Libri 2001.

²⁶ SEMOTANOVÁ, Eva, *Historická geografie českých zemí*. Praha: Historický ústav AV ČR 1998.

²⁷ SEMOTANOVÁ, Eva, ŠIMŮNEK, Robert, *Lexikon mapových sbírek a archivů České republiky*. Praha: Historický ústav AV ČR 2000.

²⁸ Například SEMOTANOVÁ, Eva, *Cestovní a turistické mapy v českých zemích v 19. století*. In: *Cesty a cestování v životě společnosti*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně 1995 [vyd. 1997], s. 483-488.

²⁹ *Historická geografie 1-36*. Praha: Historický ústav AV ČR 1968-2010.

vznikem lázní, tedy před rokem 1808, těžiště této práce je však zaměřeno na 19. a první polovinu 20. století.

Přestože průvodce a mapy budou pro naši práci nejdůležitějším pramenem, nemůžeme opomenout ani prameny další. Jsou to zejména tzv. kurlisty, neboli seznamy lázeňských hostů. Původně hosté zaznamenávali své jméno s počtem vypitých pohárků na stěnu chatky, která stála nad pramenem v místě budoucích Mariánských Lázní³⁰, později se začaly psát seznamy hostů, a to už od roku 1815. Nejprve ručně, od roku 1819 byly tištěny.³¹ Bylo zde uvedeno datum příjezdu hosta, jeho jméno a bydliště, titul nebo povolání a dům, kde se ubytoval. Seznamy hostů vycházely v sezóně až několikrát týdně. Obsahovaly také seznamy lékařů, adresy úřadů a inzeráty. Do kurlistů se ovšem nezaznamenávaly všechny osoby – například u tzv. partají, což byly skupiny nebo rodiny s přesně určeným

³⁰ O těchto záznamech hovoří Johann Josef Nehr ve svých vzpomínkách. NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: Johanna Franieck Wittwe 1813. Též viz KŘÍŽEK, Vladimír, ŠVANDRLÍK, Richard, *106x Mariánské Lázně aneb Vyprávění o městě, kterému postačilo sto let k dosažení světové proslulosti*. Plzeň: Západočeské nakladatelství 1990, s. 15.

³¹ Kurlisty začal psát místní rychtář Franz Josef Seidl (1779-1855) na podnět Dr. Nehra. V sezóně 1815 je v linkovaném sešitě uvedeno 187 hostů - prvním zaznamenaným návštěvníkem je Georg Klierr, obchodník chmelem z Falknova (Sokolov). Tištěné kurlisty mnohokrát změnily svůj název: *Liste der Brunnengäste zu Marienbad im Jahre...*, *Liste der angekommenen und abgereisten Cur-und Badegäste in Marienbad im Jahre...*, *Liste der Marienbader Curgäste...*, *Liste der angekommenen und abgereisten P. T. Curgäste in Marienbad ...*, *Marienbäder Curliste...*, *Cur-Liste von Marienbad...*, *Liste der angekommenen P. T. Curgäste in Marienbad...*, *Curliste der Stadt Marienbad...*, *Marienbader Curliste...*, *Liste der angekommenen Cur-Partheien in Marienbad...* Vycházely v Mariánských Lázních, převážně v nakladatelství Gschihay. KŘÍŽEK, Vladimír, ŠVANDRLÍK, Richard, *106x Mariánské Lázně aneb Vyprávění o městě, kterému postačilo sto let k dosažení světové proslulosti*. Plzeň: Západočeské nakladatelství 1990, s. 22. Též viz www.hamelika.cz.

počtem členů a služebnictva. Také hosté, kteří neplatili lázeňskou taxu nebo ti, kteří byli ošetřováni v lázeňských špitálech, nebyli do seznamů zaneseni. Z kurlistů vyčteme údaje o počtech hostů v té které lázeňské sezóně, také informace o pobytech významných osob, s kým se mohly v lázních setkat, kde byly ubytovány a podobně.³²

Dalším pramenem jsou dobová, zejména regionální, periodika. Nejvýznamnější byl *Marienbader Zeitung*, které vycházely jako týdeník od roku 1874 do roku 1909, v letech 1910-1919 vycházely dvakrát týdně. V roce 1919 se staly deníkem (až do roku 1941, kdy zanikly). Od roku 1892 v sezóně také vycházel večerník *Marienbader Tagblatt* (od 1. června do 31. srpna, do roku 1918), a to denně kromě neděle. V místních novinách se dočteme mimo nejdůležitějších zpráv ze světa i z domova hlavně mnoho informací o životě v lázních, lázeňském dění a novinkách. Tiskl se zde program orchestru a divadla, také program v hotelech a hostincích, inzerovaly zde kavárny. Z dalších periodik vycházely více či méně pravidelně: *Mariánskolázeňské listy*, *Marienbader Kur und Fremdenanzeiger*, *Marienbader Neueste Nachrichten*, *Marienbader Bezirksblatt*, *Marienbader Sonntags-Zeitung*, *Tschechoslowakische Bäderzeitung*, *Die Bäderwoche*. Takovouto četnost místních periodik však najdeme až v první polovině 20. století, přičemž jejich dochovanost není úplná. Řadu informací místních rodáků, kteří byli odsunuti po válce do Německa, přináší měsíčník *Marienbader Heimatbrief*, který vychází od roku 1948.³³

Hojná je dobová regionální literatura – informační brožury, dějiny měst, topografie, regionální tisky a další. Jejimi autory byli často dnes pozapomenutí místní historikové, lékaři a jiné význačné osobnosti z města i okolí. Mezi nejvýznamnější patří práce Dr. Johanna Josefa Nehra (1752-

³² KŘÍŽEK, Vladimír, *Obrazy z dějin lázeňství*. Praha: Libri 2002, s. 185-186.

³³ Díky sousedce, která byla sudetská Němka, a některé ročníky mi věnovala, jsem mohla do studovaných periodik zahrnout i tyto tisky.

1820), Fidelise Scheua (1790-1830), Karla Josefa Heidlera (1792-1866), Adalberta Eduarda Danzera (1794-1862), Josefa Adama Frankla (1803-1877), Samuela Luccy (1803-1891), Emila Kratzmanna (1814-1867), Enocha Kische (1841-1918), Michaela Urbana (1847-1936) a dalších. O těchto regionálních badatelích a jejich práci se ještě podrobněji zmíním v následujících kapitolách. Významným počinem byla v roce 2008 edice velmi významného pramene pro dějiny Mariánských Lázní, tzv. Felbingerovy kroniky³⁴, kterou v letech 1835-1855 sepsal Johann Nepomuk Felbinger, bývalý pokladník kláštera Teplá. Svými vzpomínkami a kalendáři pokrýl roky 1786-1855. Najdeme zde řadu dnes již jinak nezjistitelných informací o založení a počátečním růstu Mariánských Lázní, včetně důležitých dat, jmen a podrobných informací.

Kromě vydaných pramenů existuje řada zajímavých zdrojů v našich archivech, jde zejména o Archiv města Mariánské Lázně uložený v StOkA Cheb a o Archiv Městského muzea Mariánské Lázně tamtéž, ve kterých jsou umístěny například záznamy četnické stanice, nebo záznamy o mariánskolázeňské správě z mariánskolázeňské radnice, případně další tisky, periodika a podobně.

Velmi cenným zdrojem pro poznání dobové reality a každodennosti jsou ego dokumenty, jako například cestopisy, memoáry a korespondence. Z nejvýznamnějších pro naši práci zmiňme kriticky vydanou korespondenci Johanna Wolfganga von Goetha ve čtyřech svazcích³⁵, paměti Václava Jana Tomáška³⁶, cestovní deník a korespondenci Gabriely

³⁴ FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*. Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008.

³⁵ GOETHE, Johann Wolfgang von, *Briefe. Textkritisch durchgesehen und mit Anmerkungen versehen von Karl Robert Mandelkow unter Mitarbeit von Bodo Morawe, sv. 1-4*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag 1988, 3. vyd.

³⁶ TOMÁŠEK, Václav Jan, *Vlastní životopis*. Praha: Topičova edice 1942.

ze Schwarzenbergu³⁷, korespondenci a deníky Franze Kafky³⁸, vzpomínky Johanna Josefa Nehra³⁹, vzpomínky na pobyt v lázních Jana Nerudy *Doma a Severozápadní lázně naše*⁴⁰ a zmínky v písemnostech dalších významných osobností naší i zahraniční vědy a kultury.

Z novějších pramenů stojí za zmínku archivy spolků, například: *Svaz československých lázní a minerálních zřídél* (1920-1941), *Svaz hoteliérů v Republice československé* (1920-1941), *Ústřední svaz koncesovaných cestovních kanceláří v Republice československé* (1929-1938), *Ústřední svaz pro cizinecký ruch v Čechách a na Moravě* (1941-1948), *Klub českých turistů* (1888-1950), archiv cestovní kanceláře *Čedok* (od 1936) nebo *La Cest – lázeňsko-hotelová cestovní společnost pro turistický ruch* (1937-1939). Tyto prameny jsou uloženy převážně v Archivu Hlavního města Prahy. Z období První republiky se dochovala periodika jako: *Almanachy lázní ČSR*⁴¹, *Cestovní a lázeňská revue*⁴², *Časopis turistů*⁴³, *Československé lázně*⁴⁴, *List lázeňských hostů*⁴⁵ a další.

Výčet výše zmíněných archivních i vydaných pramenů není úplný, to nebylo vzhledem k rozsahu práce ani možné. Primárním pramenem jsou pro tuto studii především turistické průvodce a regionální plány a mapy.

³⁷ LENDEROVÁ, Milena, PLŠKOVÁ, Jarmila (eds.), *Gabriela ze Schwarzenbergu. Krátká cesta životem a Evropou*. Praha: Scriptorium 2006.

³⁸ KAFKA, Franz, *Souborné Dílo Franze Kafky*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky 1997-2007. Obsahuje mj. 3 knihy deníků a 4 knihy korespondence.

³⁹ NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: Johanna Franieck Wittwe 1813.

⁴⁰ NERUDA, Jan, *Menší cesty*. Praha: SNKLU 1961.

⁴¹ *Almanach lázeňský Republiky československé*, 1920; *Almanach léčebných míst, lázní a letních sídel českých*, 1898-1910.

⁴² *Cestovní a lázeňská revue*, 1927.

⁴³ *Časopis turistů*, 1889-1948.

⁴⁴ *Československé lázně. Týdeník lázeňského světa, průmyslu a obchodu*, 1927.

⁴⁵ *List lázeňských hostů. Listina lázeňských hostů v Mariánských Lázních*, 1947.

Ostatní prameny jsou spíše zvoleny k dokreslení a upřesnění informací a dat obsažených v průvodcích.

1.2 Literatura

Lázeňství a lázně vůbec se těší v poslední době v literatuře velké pozornosti, zejména to platí o Mariánských Lázních, které v roce 2008 oslavily 200 let od svého vzniku.⁴⁶ Přesto zůstává v jejich historii řada bílých míst. Jedním z nich jsou i turistické průvodce této oblasti, kterým je věnována velmi malá pozornost, přestože jde pro dějiny města a okolí o prvořadý pramen. Zahraniční i české odborné literatury o turistických

⁴⁶ Od roku 2008 dodnes zde vyšla řada významných publikací, např.: JONÁK, Jan, *Mariánské Lázně: 200 let lázeňství*. Mariánské Lázně: Městský úřad Mariánské Lázně a Fotostudio Jan Jonák 2008.; FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*. Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008.; ŠVANDRLÍK, Richard, *Johann Josef Nehr (1752-1820), medicínský zakladatel Mariánských Lázní*. Mariánské Lázně: Richard Švandrlík 2008.; ŠVANDRLÍK, Richard, *Historie Židů v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Art Gallery Nataly, Městské muzeum Mariánské Lázně 2009.; SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006.; MILOTA, Jiří, *Průvodce po minerálních pramenech I-III*. Mariánské Lázně: Český svaz ochránců přírody, ZO ČSOP Kladská 2008-2009.; FIALA, Jaroslav, *Chopinova hudba v Mariánských Lázních*. Plzeň: Jaroslav Fiala 2009.; BURACHOVIČ, Stanislav, *Genius loci západočeských lázní: putování za skrytým tajemstvím nejslavnějších českých lázní*. Beroun: MH 2008.; ZEMAN, Lubomír, *Západočeský lázeňský trojúhelník I-II*. Karlovy Vary, Praha: Karlovarský kraj, Národní památkový ústav 2008.; KAJLÍK, Vladimír, *Kláster Teplá & Mariánské Lázně: semper vivat*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2009.; dále plány města, mapy okolí a celého kraje, průvodce, grafiky, obrazové a fotografické knihy apod.

průvodcích není mnoho. Zásadní prací hodnotnou metodologicky je Burachovičova kniha *Karlovy Vary a jejich vlastivědné písemnictví*.⁴⁷ Autor se zabývá místní literární a informativní produkcí, kterou souhrnně popisuje. Část svého výkladu věnuje též turistickým průvodcům. O historii turistických průvodců pojednává např. Richard Gassan ve své práci *The First American Tourist Guidebooks: Authorship and Print Culture of the 1820s*.⁴⁸ Zabývá se historií tohoto žánru všeobecně, ale těžiště jeho studie spočívá v knižní produkci Spojených států amerických.

Můžeme říci, že dosavadní odborná literatura se turistickými průvodci zabývá takřka výhradně v rámci monografií k dějinám cestování a k dějinám každodennosti. Z nich bych na prvním místě jmenovala práce Milana Hlavačky, které se věnují dopravě (*Cestování v éře dostavníku*⁴⁹, *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*⁵⁰), ovšem autor se okrajově dotýká také instruktážní cestovatelské literatury, tzv. apodemik, a do svých prací zahrnul i zážitky zahraničních hostů z cest do Čech a po Čechách; dále práce Mileny Lenderové, která se zabývá každodenností v 19. století (tedy i cestováním) a ženskou otázkou – problematiky cestování žen se dotkla v knihách *K hříchu i k modlitbě*⁵¹, *A ptáš se, knížko má...*⁵²; cestovatelství obecně věnovala kapitolu v knize *Z dějin české každodennosti*.⁵³ Milena Lenderová zkoumala také cesty

⁴⁷ BURACHOVIČ, Stanislav, *Karlovy Vary a jejich vlastivědné písemnictví*. Karlovy Vary: Státní okresní archiv Karlovy Vary 2000.

⁴⁸ GASSAN, Richard, *The first American Tourist Guidebooks: Authorship and Print Culture of the 1820s*, *Book History* 8, 2005, s. 51-74.

⁴⁹ HLAVAČKA, Milan, *Cestování v éře dostavníku*. Praha: Argo 1996.

⁵⁰ HLAVAČKA, Milan, *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*. Praha: Academia 1990.

⁵¹ LENDEROVÁ, Milena, *K hříchu i k modlitbě*. Praha: Mladá fronta 1999.

⁵² LENDEROVÁ, Milena, *A ptáš se, knížko má...* Praha: Triton 2008.

⁵³ LENDEROVÁ, Milena, *Z dějin české každodennosti*. Praha: Karolinum 2009.

Francouzů do Čech a jejich vnímání naší země.⁵⁴ Novějším obdobím, tedy první polovinou 20. století, a fenoménem cestovního ruchu v našich zemích, se zabývá Jan Štemberk. Mezi jeho významné práce patří *Fenomén cestovního ruchu*, s podtitulem *Možnosti a limity cestovního ruchu v meziválečném Československu*⁵⁵, nebo spolupráce na sborníku *Historie a cestovní ruch, perspektivní a podnětné spojení*.⁵⁶ Velkým přínosem pro badatele je pak podrobný přehled pramenů a literatury k dějinám cestování a cestovního ruchu v českých zemích v první polovině 20. století.⁵⁷ Dějinami německých turistických spolků v Čechách se zabývá Martin Pelc. V jeho velmi podrobné a průkopnické práci (toto téma stálo doposud na okraji badatelského zájmu) *Umění putovat*⁵⁸, je zpracována přehledně po geografických oblastech historie turismu, turistického značení, turistických spolků, ovšem pouze se zřetelem k německy mluvícímu obyvatelstvu. Autor byl při své práci omezen dochovaností archivních materiálů – pro Mariánskolázeňsko najdeme v jeho knize velmi málo informací. Ovšem blízké Karlovarsko a Chebsko je již zastoupeno a pro naše účely můžeme usuzovat na podobný vývoj i v našem regionu.

⁵⁴ LENDEROVÁ, Milena, *Deux siècles de voyages ou la Bohême vue par les visiteurs français*. Scientific Papers of the University of Pardubice. Series C. Pardubice: Institute of Languages and Humanities 4, 1998.

⁵⁵ ŠTEMBERK, Jan, *Fenomén cestovního ruchu. Možnosti a limity cestovního ruchu v meziválečném Československu*. Pelhřimov: Nová tiskárna ve spolupráci s Vysokou školou obchodní v Praze 2009.

⁵⁶ ŠTEMBERK, Jan, MANOVÁ, Miroslava a kol., *Historie a cestovní ruch, perspektivní a podnětné spojení*. Praha: Vysoká škola obchodní v Praze 2008.

⁵⁷ ŠTEMBERK, Jan, *Prameny a literatura k dějinám cestování a cestovního ruchu v českých zemích a Československu v první polovině 20. století*. Praha: Vysoká škola obchodní v Praze 2008.

⁵⁸ PELC, Martin, *Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*. Brno: Matice moravská 2009.

Tématikou cestování, jeho historií a osobnostmi cestovatelů se zabývají i obecnější souhrnné práce o 19. a 20. století, jako jsou například *Velké dějiny zemí Koruny české* – jeden svazek je věnován přímo cestám, ovšem takřka výlučně zahraničním.⁵⁹ Pro novější období jsou základní prací Kárníkovy *České země v éře První republiky*⁶⁰ – zde je zdůrazněn socioekonomický aspekt cestování a turismu. Dobovým kompendiem z 30. let je *Československá vlastivěda*⁶¹, v jejímž desátém svazku najdeme oddíl věnovaný turistice, a to výhradně po Čechách a Slovensku.

Ze zahraniční literatury bych na tomto místě chtěla jmenovat ty knihy, se kterými jsem pracovala více. Významné jsou zejména monografie britských, amerických a německých autorů. Ze starších jsou to: *History of Travel* autora Winfrieda Löschburga, který se zabývá dějinami cestování od nejstarších dob po současnost⁶²; *The Englishman's Holiday* Johna Pimlotta⁶³; *The golden Age of Travel 1880-1939* Alexise Gregoryho⁶⁴; *Thomas Cook: 150 Years of Popular Tourism* Brendona Pierse⁶⁵ – autoři v těchto pracích zpracovávají hlavně cestování za zábavou, cestování jako trávení volného času. Novější výzkum reprezentují publikace *The delicious History of the Holiday* Freda

⁵⁹ BOROVIČKA, Michael, *Velké dějiny zemí Koruny české. Tématická řada. Cestovatelství*. Praha, Litomyšl: Paseka 2010.

⁶⁰ KÁRNÍK, Zdeněk, *České země v éře První republiky, 1-3*. Praha: Libri 2000-2003.

⁶¹ *Československá vlastivěda, díl 10*. Praha: Masarykova akademie práce, Sfinx 1931.

⁶² LÖSCHBURG, Winfried, *History of Travel*. Leipzig: Edition Leipzig 1979.

⁶³ PIMLOTT, John Alfred Ralph, *The Englishman's Holiday*. London: Faber and Faber 1947.

⁶⁴ GREGORY, Alexis, *The golden Age of Travel 1880-1939*. London: Cassell 1998.

⁶⁵ PIERS, Brendon, *Thomas Cook. 150 Years of Popular Tourism*. London: Secker & Warburg 1991.

Inglise⁶⁶ nebo *Kulturgeschichte des Reisens von der Pilgerfahrt zum Badeurlaub* Gabriely Knoll z roku 2006.⁶⁷

Cestování v minulosti a dnes jsou věnovány také následující sborníky a odborné časopisy: *Cestování Čechů a Poláků v 19. a 20. století*⁶⁸, *Cesty a cestování v životě společnosti*⁶⁹, *Cestování včera a dnes*.⁷⁰ K turistickému ruchu v západočeských lázních lze najít ojedinělé studie v regionálních sbornících a periodikách, jako jsou *Historický sborník Karlovarska*⁷¹, *Minulostí Západočeského kraje*⁷² nebo *Sborník Krajského muzea Karlovarského kraje* (dříve *Sborník Chebského muzea*)⁷³, ovšem autory nejvíce zajímají slavní návštěvníci lázní.

Samotnému regionu západočeských lázní a mikroregionu Mariánskolázeňsko se věnovaly a dodnes hlavně věnují regionální badatelé, ať už odborníci z veřejných institucí, nebo soukromí znalci místní historie a poměrů. Mezi soudobé historiky patří zejména Ing. Richard Švandrlík, který se soustavně věnuje Mariánským Lázním, jejich historii a vším, co s městem a jeho okolím souvisí. Je autorem webových

⁶⁶ INGLIS, Fred, *The delicious History of the Holiday*. London, New York: Routledge 2000.

⁶⁷ KNOLL, Gabriele, N., *Kulturgeschichte des Reisens: Von der Pilgerfahrt zum Badeurlaub*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2006.

⁶⁸ KALETA, Petr, NOVOSAD, Lukáš (eds.), *Cestování Čechů a Poláků v 19. a 20. století*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR 2008.

⁶⁹ BOBKOVÁ, Lenka, NEUDERTOVÁ, Michaela (eds.), *Cesty a cestování v životě společnosti*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně 1995.

⁷⁰ *Cestování včera a dnes. Časopis pro průvodce a pracovníky cestovního ruchu 1-5*. Praha: Vysoká škola obchodní v Praze 2004-2009.

⁷¹ *Historický sborník Karlovarska 1-10*. Karlovy Vary: Státní okresní archiv Karlovy Vary 1993-2004.

⁷² *Minulostí Západočeského kraje 1-45*. Plzeň: Krajské nakladatelství, Albis international 1962-2010.

⁷³ *Sborník Krajského muzea Karlovarského kraje; Sborník Chebského muzea, 1-18*. Cheb: Muzeum Cheb 1993-2010.

stránek www.hamelika.cz, kde najdeme mnoho zajímavého. Mezi jeho nejnámější knihy patří: *106x Mariánské Lázně* (společně s Vladimírem Křížkem)⁷⁴, *Významní návštěvníci Mariánských Lázní*⁷⁵, *Léčebné vycházky v okolí Mariánských Lázní*⁷⁶, monografie o medicínském zakladateli lázní Dr. Nehrovi⁷⁷, monografie o židovských obyvatelích Mariánskolázeňska⁷⁸ a další. V současné době se Ing. Švandrlík věnuje zaniklým osadám v okolí města a společně s lékařem Antonínem Somolem sepsal reprezentativní publikaci o lékařích a lékařství v Mariánských Lázních.⁷⁹ Dalšími badateli současnosti a nedávné minulosti jsou lékař Vladimír Křížek, autor publikace *Obrazy z dějin lázeňství*⁸⁰ nebo monografie *Ze starých Mariánských Lázní*⁸¹; v klášteře Teplá působí Milan Hlinomaz.⁸²

O regionálních historících a badatelích v minulosti jsme se již zmínili v kapitole o pramenech. Na tomto místě bych se podrobněji věnovala významnějším monografiím o dějinách města. První knihou o Mariánských Lázních je pojednání Dr. Johanna Josefa Nehra *Beschreibung*

⁷⁴ KŘÍŽEK, Vladimír, ŠVANDRLÍK, Richard, *106x Mariánské Lázně aneb Vyprávění o městě, kterému postačilo sto let k dosažení světové proslulosti*. Plzeň: Západočeské nakladatelství 1990.

⁷⁵ ŠVANDRLÍK, Richard, *Významní návštěvníci Mariánských Lázní*. Mariánské Lázně: KaSS [1987].

⁷⁶ ŠVANDRLÍK, Richard, *Léčebné vycházky v okolí Mariánských Lázní*. Mariánské Lázně: KaSS [1986].

⁷⁷ ŠVANDRLÍK, Richard, *Johann Josef Nehr (1752-1820), medicínský zakladatel Mariánských Lázní*. Mariánské Lázně: Richard Švandrlík 2008.

⁷⁸ ŠVANDRLÍK, Richard, *Historie Židů v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Art Gallery Nataly, Městské muzeum Mariánské Lázně 2009.

⁷⁹ SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006.

⁸⁰ KŘÍŽEK, Vladimír, *Obrazy z dějin lázeňství*. Praha: Libri 2002.

⁸¹ KŘÍŽEK, Vladimír, *Ze starých Mariánských Lázní*. Mariánské Lázně: KaSS [1987].

⁸² HLINOMAZ, Milan, *Kláster premonstrátů Teplá*. Karlovy Vary: Státní okresní archiv Karlovy Vary 2003.

der Mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz z roku 1813 (2. vydání 1817).⁸³ Doktor Nehr zde popsal založení Mariánských Lázní a první léčebné metody. Tuto knihu lze považovat za předchůdce místní historiografie v pravém slova smyslu, jedná se o žánr na pomezí dějin a Nehrových vzpomínek, společně s popisem místa a průvodcem. První historii Mariánských Lázní sepsal v roce 1842 místní lékař Adalbert Eduard Danzer. Byl autorem několika pojednání o zdejších mladých dějinách a městě, jako například *Geschichte von Marienbad*⁸⁴ nebo několikrát vydané knihy *Marienbads Heil-Quellen*.⁸⁵

Po něm v roce 1872 sepsal dějiny Mariánských Lázní inspektor pramenů Ludolf Staab (1819-1890). Jeho německo-latinské dílo nese název *Geschichte Marienbads von der aeltesten Zeit bis zur Gegenwart*.⁸⁶ Dějiny města rozdělil do sedmi period: od nejstarších dob k Nehrovi, od Nehra do roku 1818, další rozvoj lázní za opata Karla Reitenbergera (1818-1827), Mariánské Lázně za opata Profesora Adolfa Kopmanna (1828-1835), Mariánské Lázně za opata Melchiora Mahra (1836-1842), Mariánské Lázně za opata Mariana Heinla (1843-1867), Mariánské Lázně za opata Maximiliana Liebsche (od roku 1867). Vidíme, že k periodizaci Staab zvolil funkční období jednotlivých opatů kláštera v Teplé – vytyčit mezníky u tak mladého města, jakými byly Mariánské Lázně, nebylo

⁸³ NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: Johanna Franieck Wittwe 1813.; NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: [s. n.] 1817.

⁸⁴ DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842.

⁸⁵ DANZER, Adalbert Eduard, *Marienbads Heil-Quellen*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842.

⁸⁶ STAAB, Ludolf, *Geschichte Marienbads von der aeltesten Zeit bis zur Gegenwart*. Wien: Erste Wiener Vereins-Buchdruckerei, Selbstverlag 1872.

jednoduché, navíc Ludolf Staab byl premonstrátem v Teplé. Dílo má nadhled, Staab dovedl vystihnout z každé periody to podstatné. Jeho dějiny města nepřesáhly 80 stran.

Významným regionálním historikem byl rodák z Dolního Žandova a později lékař v Plané u Mariánských Lázní Michael Urban (1847-1936). Zabýval se vlastivědou, zaměřil se na Plánsko, Bezručicko, Chebsko a Mariánské Lázně. Významná je jeho několikrát vydaná publikace *Alt-Marienbad*.⁸⁷

Vidíme, že monografií, které by pojednávaly erudovaně o historii Mariánských Lázní, nebylo mnoho. Jde o spisy staršího data, přičemž autoři těchto prací popisovali dobu, kterou sami zažili, nebo kterou znali z vyprávění, o historické a archivní prameny se opírali méně. Jejich díla jsou tedy velmi cenným svědectvím očitých svědků doby, ovšem často jim chybí kritický odstup, a jak bylo pro metodologii tehdejší historie signifikantní, postrádáme zde například poznámkový aparát, citace z knih, pramenů, soupisy literatury a podobně.

Dějiny města jsou samozřejmě částečně obsaženy i v encyklopediích, výkladových a místopisných slovnících. Velmi cenným rádcem mi byl *Ottův slovník naučný*⁸⁸ a starší *Riegrův slovník naučný*.⁸⁹ Z místopisných slovníků jmenujme *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*⁹⁰, *Pomístní jména v Čechách*⁹¹, ze starších, avšak

⁸⁷ URBAN, Michael, *Alt-Marienbad: mit besonderer Berücksichtigung der Lebensschicksale der verewigten Gründer dieser Kurstadt, des Prälaten Karl Kaspar Reitenberger und des Josef Johann Nehr, sowie anderer hervorragender Männer derselben*. Marienbad: Buchdruckerei Hermann Holub 1908.

⁸⁸ *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopedie obecných vědomostí. Sv. 1-27, dodatky*. Praha: Jan Otto 1888-1909.

⁸⁹ *Riegrův slovník naučný. 12 sv.* Praha: I. L. Kober 1860-1874.

⁹⁰ KUČA, Karel, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, sv. 1-7*. Praha: Libri 1996-2008.

vynikajících prací, jsou to Profousova několikasvazková *Místní jména v Čechách*⁹², Sedláčkův *Místopisný slovník historický Království českého*⁹³ nebo *Popis Království českého* Františka Palackého.⁹⁴ Teoretický výklad k topografiím a místopisným slovníkům podal František Roubík v roce 1940⁹⁵, později se místopisnými slovníky zabýval také Ivan Hlaváček.⁹⁶

Také teoretická literatura k obecným pojmům *region* a *mikroregion* je velmi bohatá. Jejich výklad z historického hlediska podává ve svých studiích zejména Eva Semotánová⁹⁷, ale také jiní badatelé, jako například

⁹¹ OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, Libuše a kol., *Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest*. Praha: Academia 1995.

⁹² PROFOUS, Antonín, *Místní jména v Čechách, sv. 1-5*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1949-1960.

⁹³ SEDLÁČEK, August, *Místopisný slovník historický Království českého*. Praha: Bursík a Kohout 1909.; Praha: Argo 1998.

⁹⁴ PALACKÝ, František, *Popis království Českého, čili, Podrobné poznamenání všech dosavadních krajůw, panství, statkůw, měst, městeček a vesnic, někdejších hradůw a twrzí, též samot a zpusťlých osad mnohých w zemi České, s udáním jejich obywatelstwa dle popisu r. MDCCCXLIII wykonaného, w jazyku českém i německém zhotovil a vydal František Palacký*. Praha: J. G. Kalve 1848.

⁹⁵ ROUBÍK, František, *Přehled vývoje vlastivědného popisu Čech*. Praha: Nakladatelství Společnosti přátel starožitností 1940.

⁹⁶ HLAVÁČEK, Ivan, Z nových místopisných slovníků a pomůcek. In: *Sborník archivních prací XXX*. Praha: Ministerstvo vnitra ČR 1980, s. 244-255.; HLAVÁČEK, Ivan, Z nových místopisně orientovaných slovníků a pomůcek k českým dějinám po dvaceti letech. In: *Sborník archivních prací XLIX*. Praha: Ministerstvo vnitra ČR 1999, s. 226-252.

⁹⁷ SEMOTANOVÁ, Eva, Historická geografie - zmizelý prostor a čas. *Český časopis historický* 93, 1995, č. 2, s. 177-188.; SEMOTANOVÁ, Eva, Historické regiony a regiony současnosti - jiný pohled. *Středočeský sborník historický* 28-29, 2002-2003 [vyd. 2005], s. 127-139.; SEMOTANOVÁ, Eva, Historická krajina - smysl, stopy, hledání a nalézání. *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Řada společenských věd* 215, 2007, č. 22, s. 101-110.; SEMOTANOVÁ, Eva, CHROMÝ, Pavel, Historická geografie: most mezi historií a geografii. In: *IX. sjezd českých historiků*. Pardubice 6.-8. září 2006. Sv. 2. Historie v kontextu ostatních

Pavel Chromý, Václav Bůžek, Josef Bartoš, Jindřich Schulz, Miloš Trapl a další.⁹⁸

Při své práci jsem samozřejmě studovala také literaturu týkající se lázní a lázeňství všeobecně. Mezi nejvýznamnější práce českých badatelů patří zejména *Obrazy z dějin lázeňství* Vladimíra Křížka⁹⁹, ve které se dozvíme přehlednou formou „vše“ o lázních – jejich dějiny u nás i ve světě, metody léčby a jejich proměny, ale také mnoho zajímavostí ze života v lázních. Dá se říci, že autor postihl všechny aspekty každodenního lázeňského ruchu. Nověji se fenoménem lázeňství zabývá monografie *Čas zdravého ducha v zdravém těle*¹⁰⁰ nebo *Encyklopedie lázní*

vědních disciplín. Brno: Sdružení historiků České republiky 2008, s. 231-246.; SEMOTANOVÁ, Eva, K problematice regionů - časoprostorových průsečíků. In: *Regiony - časoprostorové průsečíky?* Praha: Historický ústav 2008, s. 7-25.

⁹⁸ BARTOŠ, Josef, SCHULZ, Jindřich, TRAPL, Miloš, Výsledky, možnosti a perspektivy vlastivědy. In: *100 let Vlastivědy moravské a vlastivědná práce na Moravě*. 24. mikulovské sympozium 14.-15. října 1998. Mikulov: Státní okresní archiv Břeclav 1999, s. 15-25.; BARTOŠ, Josef, SCHULZ, Jindřich, TRAPL, Miloš, Regionální dějiny. Stav, problémy a výhledy. In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica* 29, 2000, s. 21-38.; BARTOŠ, Josef, SCHULZ, Jindřich, TRAPL, Miloš, Stav, problémy a výhledy regionálních dějin. In: *VIII. sjezd českých historiků*. Hradec Králové 10.-12. září 1999. Dolní Břežany: Scriptorium pro Sdružení historiků České republiky 2000, s. 48-53.; BARTOŠ, Josef, SCHULZ, Jindřich, TRAPL, Miloš, *Regionální dějiny. Pojetí, poslání, metodika*. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého 2004. 119 s.; BARTOŠ, Josef, Prezentace a využití výsledků regionálního historického bádání. In: *Z regionální historie a archivnictví*. Břeclav, Olomouc: Okresní archiv, Muz. a vlastivědná společnost, Palackého univerzita 1990, s. 7-27.

⁹⁹ KRÍŽEK, Vladimír, *Obrazy z dějin lázeňství*. Praha: Libri 2002.

¹⁰⁰ BLUMLOVÁ, Dagmar, KUBÁT, Petr a kol., *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, Společnost pro kulturní dějiny 2009.

*a léčivých pramenů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.*¹⁰¹ Hojnější je literatura zahraniční, zejména německé a anglické provenience.¹⁰²

K lázním samozřejmě patří jejich významní návštěvníci. Pro rychlou a snadnou orientaci slouží encyklopedie *Kdo byl kdo – proslulí návštěvníci* z roku 2001.¹⁰³ Významná pro Mariánské Lázně je monografie *King Edward VII. at Marienbad: political and social life at the Bohemian spas.*¹⁰⁴ O fenoménu „velkého světa“ v lázních vypovídá publikace *Grosse Welt reist ins Bad* z roku 1980.¹⁰⁵ O pocitech a zážitcích, které hosté v lázních měli, jakož i o každodennosti, kterou zde zažívali, vypovídají mnohé ego dokumenty, o kterých jsme se již zmiňovali.

Na následujících stránkách se dotkneme mnoha aspektů života v lázních, jak jej zachycují informace obsažené v turistických průvodcích. K pochopení a vysvětlení mnoha faktů nám pomohla řada odborných publikací, jejichž výčet je uveden na konci práce. Jedná se o monografie i vědecké a populárně-naučné články z oblasti historické geografie,

¹⁰¹ BURACHOVIČ, Stanislav, WIESER, Stanislav, *Encyklopedie lázní a léčivých pramenů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri 2001.

¹⁰² Například: DEBINGH, Kathleen, *A Hundred British Spas*. Oxford: Spa Publications 1981.; FISCHER, Alfons, *Geschichte des Deutschen Gesundheitswesens I-II*. Hildesheim: Olms 1965.; CHARVÁT, Josef, *Die Kurtaxe, geschichtliche Entwicklung und derzeitiger Stand*. Praha: Balnea 1967.; MARTIN, Peter, *Salon Europas. Baden-Baden im 19ten Jahrhundert*. Konstanz: F. Stadler 1983.; NIEL, Alfred, *Die Grossen k. u. k. Kurbäder und Gesundbrunnen*. Graz, Wien, Köln: Styria 1984.; WECHSBERG, Josef, BRANDON, Ruth, *The lost World of the Great Spas*. London: Harper & Row 1979.

¹⁰³ RICHTER, Jaroslav (ed.), *Kdo byl kdo – proslulí návštěvníci*. Praha: Libri 2001.

¹⁰⁴ MÜNZ, Sigmund, *Eduard VII. in Marienbad. Politik u. Geselligkeit in den böhm. Weltbadeorten*. Wien: Saturn-Verlag 1934. Ve stejném roce též anglicky: MÜNZ, Sigmund, *King Edward VII at Marienbad: political and social life at the Bohemian spas*. London: Hutchinson 1934.

¹⁰⁵ CANZ, Sigrid, *Grosse Welt reist ins Bad, 1800-1914*. Passau: Passavia Druckerei 1980.

sociálních a hospodářských dějin, dějin pošt, dějin každodennosti, odívání, stravování, hudby, z dějin dopravy a mimo jiné také z oblasti vývoje etikety. Jako zajímavost bych zde ráda zmínila dobové společenské katechismy, jejichž autorem byl významný propagátor olympijských her, obřadník kanceláře prezidenta Masaryka a také turista Jiří Guth-Jarkovský.¹⁰⁶ Jeho nejznámější knihou se stal *Společenský katechismus* (poprvé vyšel již koncem 19. století)¹⁰⁷ a také publikace *Turistika-turistický katechismus* (1917).¹⁰⁸ Uvidíme, že život v lázních měl svá přísně dodržovaná společenská pravidla a že o jejich dodržování dbal také neustále obnovovaný Lázeňský řád.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Jiří Guth-Jarkovský (1861-1943) byl český propagátor sportu, generální tajemník Mezinárodního olympijského výboru (1919-1923), v letech 1900-1929 byl předsedou Českého a po vzniku republiky Československého olympijského výboru, také předseda a redaktor Klubu turistů. Vystudoval filozofii v Praze, kde získal doktorát - první udělený na české části Karlo-Ferdinandovy univerzity. Původním povoláním byl středoškolský profesor češtiny, francouzštiny a tělesné výchovy, překladatel, autor povídek, románů a básní. Působil jako ceremoniář na Hradě za prezidenta T. G. Masaryka. Dodnes zůstává respektovaným autorem pravidel společenského chování. www.wikipedia.org.

¹⁰⁷ GUTH-JARKOVSKÝ, Jiří, *Společenský katechismus*. Praha 2000.

¹⁰⁸ GUTH-JARKOVSKÝ, Jiří, *Turistika-turistický katechismus*. Praha 2003.

¹⁰⁹ Lázeňské řády nalezneme v některých turistických průvodcích a adresářích lázní, upravovaly chování domácích obyvatel i návštěvníků města.

2. VYMEZENÍ POJMŮ REGION A MIKROREGION

Podíváme-li se na definice pojmů zmíněných v názvu této kapitoly do různých výkladových a naučných slovníků, zjistíme, že názory na to, co přesně představují, se liší, zejména podle úhlu pohledu – jde o interdisciplinární problematiku a každý vědecký obor k ní má specifický přístup. Problematikou regionů a mikroregionů se zabývá zejména geografie a historická geografie, historie, etnologie, sociologie, politologie, regionalistika a mnoho dalších věd.

Zaměříme se na několik výkladů, které podávají naše slovníky. Vidíme, že definování pojmu region není jednoduché. *„Okolo koncepcie regionu se vedou spory související s vymezením jeho podstaty a kritérií pro geografické ohraničení, typologii a s dalšími kvalitativními vlastnostmi. Snadnější je proto definovat specificky vymezený region než region jako obecnou kategorii. Podle názorů některých současných regionalistů se tento problém řeší už desetiletí a bude se řešit nadále i v tomto tisíciletí.“*¹¹⁰ Obecně jde o vymezené území, a to podle určitých kritérií. Matějčkův *Malý geografický slovník* region pojímá jako: *„Část zemského povrchu, která se určitým způsobem odlišuje svým fyzicko-geografickým nebo sociálně - geografickým charakterem od ostatního území. Z hlediska velikostního řádu bývá rozlišován na mikroregion, mezoregion a makroregion. Velký význam hrají také vazby a vztah, které bývají mnohem silnější uvnitř regionu než mezi regiony a jeho okolím.“*¹¹¹ Podle *Slovníku cizích slov* je region *„určitá vymezená oblast, kraj.“*¹¹² *Stručný Oxfordský slovník* definuje region jako: *„oblast, pruh země,*

¹¹⁰ ŽÍTEK, Vladimír, *Regionální ekonomie a politika I.* Brno: Masarykova univerzita 2002, s. 49.

¹¹¹ MATĚJČEK, Tomáš, *Malý geografický a ekologický slovník.* Praha: Nakladatelství České geografické společnosti 2007, s. 95

¹¹² KLIMEŠ, Lumír, *Slovník cizích slov.* Praha: SPN 1994, s. 644.

prostor, místo, které má více či méně jasně stanovené hranice nebo určité vlastnosti“ nebo jako „*určitou část státu*“. ¹¹³ Regiony se dělí na fyzicko - geografické ¹¹⁴ a sociálně - geografické ¹¹⁵, jiné dělení může být například na regiony přirozené (jejich podobu určil přirozený osobitý vývoj) a regiony administrativní (vznikly při správním členění území). ¹¹⁶

Obecně můžeme říci, že region je „*organicky propojený územní celek (sídelní útvar) s politickým, hospodářským a kulturním centrem*“. ¹¹⁷ Specifický pojem je historický region – „*v minulosti se vyvíjel, proměňoval, stabilizoval a fungoval působením souboru přírodních, hospodářských, politických, národnostních a kulturních činitelů*“. ¹¹⁸

Každý region je vymezený za pomoci tří prvků, a to: jádra, zázemí a hranice regionu. Jádro je místo v regionu, které je základem osídlení území a přirozeným centrem oblasti. Historicky to bývá nejstarší sídlo nebo jeho část, okolo nějž se dále oblast zabydlovala. Obvykle jde o město, okolo obklopeno aglomerací. Toto centrum může vzniknout na úrovni mikroregionu, mezoregionu i makroregionu. Zázemí regionu tvoří okolí centra – jádra, s kterým navazuje různé vazby a vztahy. Zázemí může být buďto zájmové nebo spádové. Zájmové zázemí je takové, u

¹¹³ *Databáze REGIO, reference Guide*. Luxemburg: EC 2001. Cit. podle: PÁPOL, Tomáš, PAVLAS, Miroslav (eds.), *Problémy mikroregionů při tvorbě společných projektů*. Hradec Králové: Civitas per Populi 2006, s. 17.

¹¹⁴ Toto vymezení je historicky starší, opírá se o fyzickou geografii, tedy o toky řek, reliéf, klima, polohu a velikost pohoří a podobně. *Tamtéž*, s. 18.

¹¹⁵ Dnes jsou výraznějšími faktory ve vymezení regionů sociálně – geografické prvky, jako je hospodářství, rozmístění a skladba obyvatelstva, zejména po stránce jazykové, kulturní a sociální, ale také výroba a spotřeba a podobně. Tyto faktory pomohly překonat původní fyzicko – geografické rozčlenění území. *Tamtéž*, s. 18.

¹¹⁶ BARTOŠ, Josef, SEDLÁČEK, Stanislav, *K významu výrazů region a regionální*. Olomouc: UP 1981, s. 109

¹¹⁷ SEMOTANOVÁ, Eva, *K problematice regionů – časoprostorových průsečíků*. In: *Regiony – časoprostorové průsečíky?* Praha: HIÚ 2008, s. 8.

¹¹⁸ *Tamtéž*, s. 8.

kterého má centrum zájem o jeho užívání – může jít například o zásobování vodou z tohoto území nebo o rekreační středisko v okolí centra. Oproti tomu spádové území je to, které má naopak samo zájem na užívání všech výhod jádra - například občané takového spádového území dojíždějí za prací nebo školou, případně za kulturou do centra, vyřizují své záležitosti na úřadech v centru a podobně. Tak tomu bylo v minulosti a je tomu tak i dnes. Konečně hranice regionu je tvořena buďto přírodně, historicky nebo správně. Dochází nezdědka k situaci, kdy regiony, které byly v minulosti tvořeny přirozenou nebo historickou hranicí, mohou dnes spadat k více administrativním centrům a podobně. Hovoříme v tomto případě o tzv. oscilaci hranic.¹¹⁹

Mikroregion je jedním z pojmů hierarchizace regionů. V literatuře se rozlišují tři základní typy regionů: mikroregion, mezoregion a makroregion.¹²⁰ Mikroregiony jsou relativně malé prostorové celky, které ovšem již mají vlastnosti regionu. V mikroregionech je dostupná základní občanská vybavenost. Centrem mikroregionu je správní středisko, jde nejčastěji o obvod nebo okres. Oproti tomu makroregionem rozumíme celé území našeho státu, jehož centrem je přirozeně Praha. Mezoregion je územně rozsáhlejší jednotka, například kraj – tedy vyšší administrativně správní celek, kde je též „vyšší“ občanská vybavenost (vysoká škola, nemocnice, sportovní areály, kulturní zařízení jako divadla, kina, orchestry; větší nákupní možnosti, dnes například supermarkety a hypermarkety nebo různá obchodní centra). Střediskem mezoregionu je například Plzeň, Brno nebo Ostrava. V minulosti byla nejdříve snaha sjednotit Čechy do jednoho většího celku, ovšem záhy se kvůli lepší

¹¹⁹ PÁPOL, Tomáš, PAVLAS, Miroslav (eds.), *Problémy mikroregionů při tvorbě společných projektů*. Hradec Králové: Civitas per Populi 2006, s. 18-19.

¹²⁰ *Tamtéž*, s. 22-24.

ovladatelnosti tato jednota rozdělila na menší správní území – například viz hradecká soustava ve středověku.¹²¹

Každé území je součástí jednoho nebo spíše více regionů, což je dáno historickým vývojem, přírodními podmínkami i administrativně správním členěním státu, které se leckdy překrývají. Mezi regiony je řada rozdílů, jako například právě jejich fyzická geografie (regiony podhorské, horské, nížinné apod.) nebo sociálně - demografická situace (skladba obyvatelstva – náboženská, vzdělanostní, národnostní, ekonomická apod.). Tyto rozdíly se mohou v průběhu času měnit a vyvíjet – hovoříme o regionální dynamice.¹²² Vzhledem ke změnám zemských a státních hranic se toto týká také příhraničních regionů; časté bylo, že kvůli správním změnám byl určitý region v minulosti součástí několika krajů (například Vysočina).¹²³ Dnes je pojetí a vymezení regionu hodně závislé na pocitu regionální příslušnosti nebo identity – člověk má vztah k území, kde žije nebo kde žili jeho předkové.¹²⁴

Poznatky o dějinách regionů můžeme získat díky analýze a interpretaci písemných, mapových a obrazových historických pramenů, jako jsou kroniky, paměti, mapy, pohlednice, fotografie, úřední písemnosti atd.), jakož i s pomocí archeologického zkoumání hmotných památek. Důležité je vymezení specifičnosti a rozdílů mezi regionem

¹²¹ SEMOTANOVÁ, Eva, K problematice regionů – časoprostorových průsečíků. In: *Regiony – časoprostorové průsečíky?* Praha: HIÚ 2008, s. 8.; SEMOTANOVÁ, Eva, Historické regiony a regiony současnosti - jiný pohled. *Středočeský sborník historický* 28-29, 2002-2003 [vyd. 2005], s. 127-139.

¹²² SEMOTANOVÁ, Eva, K problematice regionů – časoprostorových průsečíků. In: *Regiony – časoprostorové průsečíky?* Praha: HIÚ 2008, s. 9.; SEMOTANOVÁ, Eva, Historická krajina - smysl, stopy, hledání a nalézání. *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Řada společenských věd* 215, 2007, č. 22, s. 101-110.

¹²³ SEMOTANOVÁ, Eva, K problematice regionů – časoprostorových průsečíků. In: *Regiony – časoprostorové průsečíky?* Praha: HIÚ 2008, s. 9.

¹²⁴ *Tamtéž*, s. 7.

jedním a ostatními – regiony charakterizujeme podle významných vlastností (např. krajinné vlastnosti: blízkost zemské hranici, krajinný ráz; územně - správní poměry; kulturní; hospodářské; a jiná specifika).¹²⁵

Typologie regionů se utvářela během staletí na základě jejich geografických vlastností, jejich funkce a také podle vývoje společnosti. Rozlišujeme tak například regiony podle geografického kritéria (jižní Čechy, západní Čechy, Podkrušnohoří), regiony podle územně správního uspořádání (kraje, euroregiony, svazy obcí atd.); podle územně správního uspořádání, které platilo v době, kterou zkoumáme (kraje, diecéze, farnosti), a konečně můžeme regiony určit podle jejich účelu a funkce (zemědělské oblasti, národopisné regiony, regiony národní paměti a jiné).¹²⁶

¹²⁵ SEMOTANOVÁ, Eva, K problematice regionů – časoprostorových průsečíků. In: *Regiony – časoprostorové průsečíky?* Praha: HIÚ 2008, s. 9.

¹²⁶ *Tamtéž*, s. 10-11.

3. DĚJINY MARIÁNSKÝCH LÁZNÍ

3.1 Období před vznikem lázní

Nejstarší dějiny místa, kde později vznikly Mariánské Lázně, jsou svázány s klášterem v Teplé a s tepelským panstvím. Přes Teplou vedla zemská stezka spojující Německo, Chebsko a Čechy.¹²⁷ Hraniční lesy – dnes Český a Slavkovský les, přes které tato zemská cesta vedla, byly husté a neprostupné. Tento hvozd byl hraniční rezervací českého panovníka. Bylo zakázáno zde stavět vesnice a kácet stromy, aby byla neporušenost lesa zachována, a tak zůstal hvozd přirozenou hradbou proti případnému vpádu nepřátel.¹²⁸ Politická situace se změnila až připojením Chebska k zemím České koruny (1322)¹²⁹ – místní lesy přestaly fungovat jako hraniční.

Nejstarší osídlení v této oblasti se vyvíjelo při chebské zemské stezce. Od 11. století začala vnitřní kolonizace českého pomezí světskými feudály – vzniká řada klášterů, též panovník buduje vlastní síť opěrných

¹²⁷ Tato tzv. chebská stezka vedla z Chebu přes Waldsassen, Tirschenreuth, Weiden a Naaburg až do Regensburgu, do Čech pak přes Žandov a Kynžvart. *Ottův slovník naučný VI*. Praha: Sdružení pro Ottův slovník naučný, Argo/Paseka 1997, s. 435.

¹²⁸ Lesy chránil tzv. lesní regál a veškeré využívání lesa bylo vázáno na panovníkův souhlas. JANÁK, Jan, HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, DOBEŠ, Jan, *Dějiny správy v českých zemích*. Praha: NLN 2005, s. 62.

¹²⁹ Chebsko v tomto roce získal Jan Lucemburský jako zástavu na sumu, která Ludvíku Bavorovi pojišťovala Janův hlas při císařské volbě. Chebsko zůstalo od té doby spojeno s českým státem, ovšem zůstalo mětským státem říšského typu a mělo značnou samostatnost. KUBŮ, František, *Chebský městský stát*. České Budějovice: Veduta 2006, s. 33-40.; Též JANÁK, Jan, HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, DOBEŠ, Jan, *Dějiny správy v českých zemích*. Praha: NLN 2005, s. 17.

bodů (Přimda, Tachov).¹³⁰ Jedním z nich – mj. důležitou zastávkou na chebské stezce – byla Teplá.¹³¹ Zde byl založen šlechticem Hroznatou v roce 1193 premonstrátský klášter.¹³² Jeho historie si „zaslouží“ podrobnější výklad, neboť právě klášter v Teplé je budoucím fundátorem Mariánských Lázní.

Nejstarší dochovanou klášterní listinou a zároveň „nejstarší šlechtickou listinou v Čechách vydanou českým světským velmožem jeho jménem vůbec“ je Hroznatova závěť z roku 1197, považovaná zároveň za zakládací listinu kláštera.¹³³ Hroznata touto listinou potvrzuje založení Teplé a zároveň klášteru odkazuje rozsáhlá území, mj. i oblast, kde byly později založeny Mariánské Lázně.¹³⁴ Do nového konventu byli povoláni premonstráti ze Strahova. Hroznata původně zamýšlel odjet s křížovou

¹³⁰ KUBÍN, Petr, *Blahoslavený Hroznata. Kritický životopis*. Praha: Vyšehrad 2000, s. 134.; HOJDA, Zdeněk, PEŠEK, Jiří, Osídlení a feudální rozdrobenost v plzeňském kraji na základě berního rejstříku z roku 1379. In: *Historická geografie* 18. Praha: Ústav československých a světových dějin ČSAV 1979, s. 109.; JANÁK, Jan, HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, DOBEŠ, Jan, *Dějiny správy v českých zemích*. Praha: NLN 2005, s. 36.

¹³¹ Nejstarším dokladem místního jména *Teplá* jsou písemné zmínky z roku 1197, které vedle kláštera zmiňují i trhovou osadu. Výklad jména podává Antonín Profous podle Bohuslava Balbína (1665) tak, že Teplá je pojmenována podle říčky, která protéká osadou a je oteplována karlovarskými vřidelními prameny. PROFOUS, Antonín, SVOBODA, Jan, ŠMILAUER, Vladimír, *Místní jména v Čechách IV*. Praha: 1957, s. 326.

¹³² Tento rok založení Teplé je tradičně uváděn, ovšem kdy byl klášter přesně založen, nevíme. Došlo k tomu pravděpodobně mezi lety 1191 (návrat Hroznaty z italského tažení s úmyslem založit klášter) a 1197 (existence kláštera již je doložena). KUBÍN, Petr, *Blahoslavený Hroznata. Kritický životopis*. Praha: Vyšehrad 2000, s. 138-139.

¹³³ ŠEBÁNEK, Jindřich, DUŠKOVÁ, Sáša, Česká listina doby Přemyslovské (I.-II. Listina nižších feudálů duchovních – listina feudálů světských), *Sborník archivních prací* 6, č.1, 1956, s. 171.

¹³⁴ Viz KUBÍN, Petr, *Blahoslavený Hroznata. Kritický životopis*. Praha: Vyšehrad 2000, 167-206.

výpravou, cestu ovšem neuskutečnil a jako náhradu za ni složil právě slib založit klášter.¹³⁵ Jeho závěť byla potvrzena panovníkem Jindřichem Břetislavem, který navíc daroval klášteru území mezi Žandovem a Českým lesem.¹³⁶ Na toto příhraniční území si dělali nárok též němečtí rytíři – chebští Hohenberkové.¹³⁷

Po návratu z křížové výpravy se Hroznata stal správcem rozsáhlého majetku tepelského kláštera.¹³⁸ Při jedné z objížděk po klášterních statcích byl zajat a odvečen na hrad ve Starém Kynšperku (Altkiensberg) – dnes Starém Hroznatově.¹³⁹ Zde 14. července 1217 v hladomorně zemřel. Řádoví bratři z Teplé jeho tělo vykoupili a převezli do kláštera. Zde byl Hroznata pochován. O jeho životě a skutečích byla sepsána legenda a byl uctíván jako svatý. V roce 1898 byl prohlášen za blahoslaveného.¹⁴⁰

¹³⁵ Šlo o čtvrtou křížovou výpravu - pořádal ji císař Jindřich VI. Hroznata na jaře 1197 skutečně odjel na shromaždiště vojsk v jižní Itálii, ale tam ho zastihla zpráva o smrti Jindřicha Břetislava (15. 6. 1197). Hroznata měl zřejmě obavy o své majetky, proto se urychleně vrátil do Čech. Legenda praví, že měl strach z moře. Slib založit klášter se však vztahuje zřejmě už ke třetí kruciatě, kterou Hroznata též neuskutečnil. Klášter je totiž v závěti z roku 1197 už zmiňován jako založený. Pohnutky k fundaci Teplé mohly být ovšem zcela „světské“. *Tamtéž*, s. 118-121.

¹³⁶ KUBÍN, Petr, *Blahoslavený Hroznata. Kritický životopis*. Praha: Vyšehrad 2000, s. 107.

¹³⁷ *Tamtéž*, s. 207.

¹³⁸ Jako fundátor měl v klášteře významné postavení a zároveň si zřejmě ponechal část majetku. KUBÍN, Petr, *Blahoslavený Hroznata. Kritický životopis*. Praha: Vyšehrad 2000, s. 167.

¹³⁹ Nacházel se na hranicích s Chebskem, leží 6 km od Waldsassenu. Hroznata mohl být vězněn také na hradě Hohenberg nad Ohří nebo Vildštejn (Skalná u Chebu). KUBÍN, Petr, *Blahoslavený Hroznata. Kritický životopis*. Praha: Vyšehrad 2000, s. 209-210.

¹⁴⁰ *Tamtéž*, s. 216, 224, 226.

Rozsah majetků kláštera v Teplé se během staletí neustále měnil a vyvíjel.¹⁴¹ Mimo jiné k Teplé patřily některé obce v blízkém okolí Mariánských Lázní, například: Zádub a Závišín, Dolní Kramolín, Milhostov, Úšovice, Vlkovice, Chotěnov, Holubín, Stanoviště, Rájov.¹⁴² Vidíme, že osídlení v okolí tepelského kláštera bylo, jak soudíme z pojmenování míst, české.¹⁴³

Celé tepelské panství (včetně zmíněných obcí) bylo bohaté na vývěry minerálních vod. Mariánskolázeňské kyselky byly v písemných pramenech zachyceny od první poloviny 16. století.¹⁴⁴ Vyvěraly v těžko přístupných místech, v lese plném močálů a bažin.¹⁴⁵ To byl zřejmě také důvod, proč se o nich dozvídáme z písemných zpráv tak pozdě. První zmínky souvisely se snahou získat z pramenů pro Čechy tolik potřebnou sůl. Později se ze zdejších vod získávala odpařováním. Dnes již však víme, že takto získaná sůl měla převážně projímavé účinky.

Překážkou ve využívání zdejších léčivých vod se stala těžba cínu.¹⁴⁶ Lesy v okolí Mariánských Lázní byly vyhlášeny hornickou rezervací a nesmělo se v nich opět kácet. Monopol na kácení lesa pro palivové dříví měly královské slavkovské cínové doly, pověřené dohledem nad rezervací,

¹⁴¹ Viz např. ČECHURA, Jaroslav, Vývoj pozemkové držby kláštera v Teplé v době předhusitské, *Minulostí Západočeského kraje* 24, 1988, s. 205-225.

¹⁴² KUBÍN, Petr, *Blahoslavený Hroznata. Kritický životopis*. Praha: Vyšehrad 2000, s. 184.

¹⁴³ Řadu vsí založili Hroznatovi družiníci. KUBÍN, Petr, *Blahoslavený Hroznata. Kritický životopis*. Praha: Vyšehrad 2000, s. 101-102.

¹⁴⁴ Dopis českého krále Ferdinanda I. tepelskému opatu Antonínovi z 27. dubna 1528. Archiv kláštera premonstrátů Teplá, inv. č. 242, 243. HLINOMAZ, Milan, *Klášter premonstrátů Teplá*. Karlovy Vary: Státní okresní archiv Karlovy Vary 2003, s. 44.

¹⁴⁵ Viz například DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842, s. 42.

¹⁴⁶ Ve Slavkovském lese bylo špičkové produkce docíleno ve 20.-40. letech 16. století. Roční výtěžek tehdy dosahoval 400-450 tun cínu. MAJER, Jiří, *Rudné hornictví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri 2004.

a tepelský klášter, přestože majitel pozemků, nesměl s nimi volně disponovat. Všechny pokusy o změnu skončily neúspěšně, rezervací zůstaly mariánskolázeňské lesy až do roku 1786.¹⁴⁷

Zájem o tepelské prameny pokračoval a nemocní vážili často dlouhou cestu za uzdravením. Iniciativa k založení lázní vyšla z kláštera v Teplé. Tepelští premonstráti upravili cesty k pramenům a opat Raymund Wilfert II. nechal k lékařským účelům přestavět Hamrnický zámek (Hammerhof), odkud řeholníci chodili do lesa pít prameny.¹⁴⁸ Východiskem k pramenům byly také Úšovice nebo blízký Zádub.

3.2 Založení Mariánských Lázní a jejich vyhlášení veřejnými lázněmi (1808-1818)

Rok 1808 se tradičně uvádí jako datum, kdy byly Mariánské Lázně založeny a získaly oficiálně své jméno. Pravděpodobnější je, že již existující osadě byla přiřazena klášterem v Teplé – vrchností - jako patronka Panna Marie, nejslavnějšímu prameni se též říkalo Mariin (údajně podle obrázku, který visel na stromě u pramene). Jiný výklad říká, že Mariánské Lázně byly pojmenovány podle kaple Panny Marie, která stála později u léčivých pramenů. Jisté je, že roku 1808 se název *Marienbad* používal oficiálně a že toho roku proběhla první lázeňská sezóna.¹⁴⁹ „Zakladateli“ - systematickými budovateli - Mariánských Lázní

¹⁴⁷ www.hamelika.cz.

¹⁴⁸ HLINOMAZ, Milan, *Klášter premonstrátů Teplá*. Karlovy Vary: Státní okresní archiv Karlovy Vary 2003, s. 101-102.

¹⁴⁹ Písemný doklad z roku 1808 (listinu potvrzující název obce) se nepodařilo najít. První písemností, která uvádí jméno Marienbad jako oficiální, je až z roku 1810 (žádost Maximiliana Felbingera o přidělení parcely pro stavbu domu). Podrobně k tomuto kritický výklad viz BRANDL, Benedikt, *Prälat Karl Reitenberger, Abt von*

byly tři významné osobnosti své doby a tohoto kraje: lékař Johann Josef Nehr, tepelský opat Karel Kašpar Reitenberger a zahradní architekt Václav Skalník.

Johann Josef Nehr (1752-1820)¹⁵⁰ je považován za lékařského zakladatele Mariánských Lázní. Byl místním rodákem – pocházel z Teplé. Studoval na klášterním gymnáziu, poté pokračoval na pražské univerzitě studiem filozofie a medicíny - jako nadaného studenta z chudých poměrů ho podporoval na studiích klášter. Doktor Nehr se vrátil do Teplé a v roce 1779 se stal klášterním lékařem. Měl mimo jiné pečovat o minerální prameny na tepelském panství. Doktor Nehr sledoval průběh léčby nemocných a na základě svých zkoumání napsal první knihu o Mariánských Lázních. Český překlad titulu zní *Popis minerálních pramenů u Mariánských Lázní na panství kláštera Teplá poblíž obce Úšovice*.¹⁵¹

Doktor Nehr dlouhodobě pozoroval vliv místních vod na lidské tělo. Jeho prvním pacientem byl v roce 1781 jistý Gubernát z chotěšovského panství. K pramenům ho přivezl jeho otec - syn byl zasypán při kopání jílu, a tím mu ochrnuly dolní končetiny. Pomocí koupelí z Mariína

Stift Tepl und Gründer der Kurstadt Marienbad. Marienbad: Theodor Hanika 1930.; nejnověji Richard Švandrlík: www.hamelika.cz a HLINOMAZ, Milan, *Klášter premonstrátů Teplá*. Karlovy Vary: Státní okresní archiv Karlovy Vary 2003, s. 73.

¹⁵⁰ Jako Nehrovo datum narození se někdy zmiňuje též rok 1757 (např. Milan Hlinomaz); oproti tomu Richard Švandrlík uvádí výhradně rok 1752. HLINOMAZ, Milan, *Klášter premonstrátů Teplá*. Karlovy Vary: Státní okresní archiv Karlovy Vary 2003, s. 167, 212.; ŠVANDRLÍK, Richard, *Johann Josef Nehr (1752-1820), medicínský zakladatel Mariánských Lázní*. Mariánské Lázně: Nákladem vlastním 2008.

¹⁵¹ NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: Johanna Franieck Wittwe 1813.

pramene se muže podařilo po dvaceti osmi dnech vyléčit, takže odešel domů bez pomoci.¹⁵²

Kláster v Teplé usiloval po průkazných úspěších v léčbě nemocných o zrušení hornické rezervace - tentokrát s úspěchem. Dne 9. prosince 1786 došlo k dohodě - klášter vykoupil rezervaci za 11 000 zlatých a odstoupení pásu lesa u Kladské.¹⁵³

Od roku 1786 se začalo tedy na místě dnešních Mariánských Lázní, kde již byly první pokusy o lidské osídlení, cíleně stavět a budovat. Centrem nové osady se stal Křížový pramen, okolo něhož byly záhy postaveny další budovy. Hostů bylo však už tolik, že kapacity na ubytování nestačily, a tak mnoho z nich spalo na půdě nebo venku.¹⁵⁴

Osadě se říkalo také *U kyselky*. Byla nejprve správně podřízena rychtě v Hamrníkách. Mariánské Lázně se staly již v roce 1812 samostatnou obcí s vlastním rychtářem. Do té doby spadaly pod obec Úšovice, které byly ovšem dost vzdáleny. Pod Úšovice však patřila také nová, nedávno vzniklá dominikální ves Hamrníky (Hammerhäuseln) u Hamrnického zámku. V této vsi byl jmenován místní rychtář či podrychtář (Ortsrichter). Ten byl podřízen vrchnímu rychtáři

¹⁵² SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 19.; KŘÍŽEK, Vladimír, ŠVANDRLÍK, Richard, *106x Mariánské Lázně aneb Vyprávění o městě, kterému stačilo sto let k dosažení světové proslulosti*. Plzeň: Západočeské nakladatelství 1990, s. 16.

¹⁵³ STAAB, Ludolf, *Geschichte Marienbads von der aeltesten Zeit bis zur Gegenwart*. Wien: Erste Wiener Vereins-Buchdruckerei, Selbstverlag 1872.; KŘÍŽEK, Vladimír, ŠVANDRLÍK, Richard, *106x Mariánské Lázně aneb Vyprávění o městě, kterému stačilo sto let k dosažení světové proslulosti*. Plzeň: Západočeské nakladatelství 1990, s. 17.; HLINOMAZ, Milan, *Kláster premonstrátů Teplá*. Karlovy Vary: Státní okresní archiv Karlovy Vary 2003, s. 69.

¹⁵⁴ O prvním osídlení u pramenů např. STAAB, Ludolf, *Geschichte Marienbads von der aeltesten Zeit bis zur Gegenwart*. Wien: Erste Wiener Vereins-Buchdruckerei, Selbstverlag 1872.

(Oberrichter) v Úšovicích, který podléhal vrchnostenskému správci v klášteře Teplá. Starostu volilo město až od roku 1848. Rychtář byl pouze zprostředkovatelem mezi panským správcem a poddanými, nejvýše stál opat (jako vrchnost), pod něj spadal správce kláštera, následoval vrchní rychtář Úšovic (Oberrichter) a nakonec místní rychtář Hamrníků, který reprezentoval poddané. Opat Pfrogner jmenoval prvním rychtářem Mariánských Lázní krejčího Franze Josefa Seidla (v úřadu 1812-1817).¹⁵⁵ Následující reprezentanti obce měli již titul představený čili přednosta (Vorsteher). Nebyli voleni. Byli jmenováni vrchností - klášterem Teplá.¹⁵⁶

Velkým podporovatelem vzniku Mariánských Lázní byl v jejich počátcích druhý ze zakladatelů Karel Kašpar Reitenberger, rodák z nedalekého Úterý.¹⁵⁷ Karel Kašpar Reitenberger vystudoval v Praze teologii, vrátil se do Teplé a jako opat vynikl filantropií (zakládal školy i nemocnice); jeho hlavní a největší zásluhou však zůstává založení Mariánských Lázní. Opat Reitenberger usiloval o vyhlášení místa veřejnými lázněmi, což se stalo (na základě jeho značných diplomatických

¹⁵⁵ Zajímavostí je, že v roce 1815 začal Seidl psát ručně kurlisty, a to až do roku 1818. Další kurlisty byly již tištěné. www.hamelika.cz.

¹⁵⁶ O počátcích místní správy pojednává např.: STAAB, Ludolf, *Geschichte Marienbads von der aeltesten Zeit bis zur Gegenwart*. Wien: Erste Wiener Vereins-Buchdruckerei, Selbstverlag 1872.; též www.hamelika.cz.

¹⁵⁷ Narodil se v roce 1779, na studia odešel do Plzně, kde v letech 1791-1795 studoval na zdejším gymnáziu. V roce 1799 začal studovat teologickou fakultu v Praze. Studium však po roce přerušil a vstoupil do premonstrátského řádu v Teplé. Poté se vrátil ke studiu a teologickou pražskou fakultu ukončil doktorátem v r. 1804. Již v roce 1807 se díky svým schopnostem stává v tepelském klášteře sekretářem opata Chrysostoma Pfrognera - významného osvícence, filosofa a rektora pražské univerzity. Po jeho úmrtí byl Reitenberger dne 28. dubna 1813 zvolen 42. tepelským opatem. HLINOMAZ, Milan, *Klášter premonstrátů Teplá*. Karlovy Vary: Státní okresní archiv Karlovy Vary 2003, s. 73.; www.wikipedia.org.

schopností) rozhodnutím nejvyššího purkrabí Čech hraběte Kolowrata-Libštejnského v listopadu roku 1818.¹⁵⁸

Následoval prudký stavební rozvoj nových lázní - Mariánské Lázně byly postaveny na základě předem připravených plánů, jedním z architektů byl Jiří Fischer z Prahy.¹⁵⁹ V roce 1827 měly nové lázně už 46 budov.¹⁶⁰ Také počet hostů rostl, jak máme dochováno v místních kurlistech. V roce 1808 jich přijelo osmdesát, o sedm let později tři sta třicet. V roce 1818 napočítáme přes pět set hostů. Nejprve do nových lázní jezdili lidé z nedalekého okolí, jako například z Drmoulu nebo z Chodové Plané, postupně začali přibývat hosté z Prahy, Plzně, Chebu a dalších vzdálenějších míst.¹⁶¹ Změnila se i skladba návštěvníků – přijíždělo více vzdělaných a urozených lidí. Jedním z nich byl i básník Johann Wolfgang von Goethe. Goethe navštívil Mariánské Lázně celkem šestkrát, nejvýznamnějším zůstal jeho pobyt v roce 1823, kdy se zamiloval do mladé Ulriky von Löwetzow a při odjezdu sepsal slavnou *Mariánskolázeňskou elegii*.¹⁶²

Výstavba Mariánských Lázní nebyla bez problémů, hlavním předmětem sporu se staly finance – premonstráti z Teplé i ostatní klérus spadající pod klášter obvinil opata Reitenbergera, že investice do

¹⁵⁸ Dekret Guberniálního prezidia z 11. 11. 1818. ŠVANDRLÍK, Richard, Opět přichází rok s osmičkou na konci, *Hamelika* 22, 1998, č. 4, s. 1.

¹⁵⁹ Jiří Fischer (1768-1828), český architekt, profesor stavovské techniky v Praze. V Praze navrhl roku 1808 gotizující přestavbu místodržitelského letohrádku, v letech 1808–1811 empírovou přestavbu kláštera Hybernů na Celnici, v letech 1816–1824 kostely sv. Kříže a sv. Gotharda. www.cojeco.cz.

¹⁶⁰ FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*. Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008, s. 146-149.

¹⁶¹ www.hamelika.cz.

¹⁶² O Goethových pobytech více např. DITTERTOVÁ, Eva (ed.), *Johann Wolfgang Goethe a Čechy*. Cheb: Krajské muzeum Cheb 2004.

Mariánských Lázní velmi zatěžují klášterní pokladnu.¹⁶³ Přes řadu stížností, dokonce u arcibiskupa, řadu kontrol a revizí, se ale budovalo dál. Ovšem Reitenbergerovo postavení již nebylo tak pevné a v roce 1827 na svůj úřad abdikoval. Zbývajících roky svého života prožil v tyrolském klášteře ve Wiltenu a už nikdy Mariánské Lázně nespatriil.¹⁶⁴

Třetím mužem, který vtiskl městu dnešní podobu, byl zahradní architekt Václav Skalník (1776-1861) – později též starosta města.¹⁶⁵ Václav Skalník je autorem parkových a terénních úprav města. Práce nebyly jednoduché - podloží Mariánských Lázní bylo bahnité, takže Václav Skalník nechal místo odvodnit a zasypat rokli. Také nechal porazit stromy, odstranit skály a celý terén zarovnat. Následovala parková úprava – město je dodnes proslaveno anglickým typem parků.¹⁶⁶

¹⁶³ HLINOMAZ, Milan, *Klášter premonstrátů Teplá*. Karlovy Vary: Státní okresní archiv Karlovy Vary 2003, s. 73-74.

¹⁶⁴ Opat Reitenberger zemřel v roce 1860. V roce 1879 mu postavilo město u příležitosti stého výročí jeho narození pomník na kolonádě, který měl připomínat zásluhy Reitenbergera o město. V říjnu 1906 byly opatovy ostatky převezeny z Wiltenu do Mariánských Lázní, a odtud pak do Teplé. BRANDL, Benedikt, *Prälat Karl Reitenberger, Abt von Stift Tepl und Gründer der Kurstadt Marienbad*. Marienbad: Theodor Hanika 1930.; SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 108.

¹⁶⁵ Václav Skalník (1776-1861) pocházel z rodiny pražského uměleckého zahradníka. Sám v této činnosti pokračoval, odešel do Vídně, pracoval pro významné šlechtické rody, mj. pro Antona Isidora Lobkovice. Ten se na léčení v Mariánských Lázních dohodl s opatem Reitenbergrem o zapůjčení Václava Skalníka právě pro parkové úpravy města. Starostou se Václav Skalník stal v roce 1824, v úřadu setrval do roku 1843. ŠTĚPÁNEK, Ladislav, *Mariánskolázeňské sady, jejich vývoj, květena a zakladatel Václav Skalník*. Mariánské Lázně: Městský národní výbor 1964.

¹⁶⁶ Podrobný popis parkových úprav viz *Tamtéž*.

3.3 Z veřejných lázní městem (1818-1865)

Od 20. let 19. století pokračoval prudký rozvoj lázní. Stále se budovalo – rozvíjela se dopravní infrastruktura, město, služby i lázeňská péče. Byly rozšířeny Staré lázně (dnešní Centrální lázně, 1820) a vystavěn Tepelský dům (1835). V roce 1823 byla postavena kolonáda v místech dnešní litinové kolonády. V roce 1844 se začalo s výstavbou kostela Nanebevzetí Panny Marie na Kostelním náměstí. V roce 1853 byla postavena mariánskolázeňská obecná škola, začala se těžit rašelina, v roce 1856 byla instalována stálá telegrafní stanice, v roce 1857 byl otevřen evangelický kostel.¹⁶⁷ Byly zvelebovány pavilony nad prameny, nově jímán byl například Rudolfův pramen. Město se neustále snažilo vyjít vstříc požadavkům návštěvníků, zřídilo například ve 20. letech „čtenářský kabinet“, později přenesený do Nových lázní.¹⁶⁸

Lázně navštívila v tomto období řada známých osobností, jak umělců, hudebníků, spisovatelů, tak i šlechticů a významných osob veřejného života. Z mnoha hostů jmenujme například korunované hlavy jako rakouského císaře Ferdinanda I. s manželkou Karolinou (1835) nebo Františka Josefa I. (poprvé v r. 1847), z dalších hostů pak např. Richarda Wagnera (1845), Václava Jana Tomáška (1822, 1823, 1829), Carla Mariu von Webera (1824), Louise Spohra (1830, 1833), Fryderyka Chopina (1836) nebo Františka Škroupa (1845, 1846, 1852).¹⁶⁹

¹⁶⁷ Stalo se tak za přítomnosti pruského krále Friedricha Viléma IV., který tu pobýval v letech 1853, 1856 a 1857. KŘÍŽEK, Vladimír, ŠVANDRLÍK, Richard, *106x Mariánské Lázně aneb Vyprávění o městě, kterému postačilo sto let k dosažení světové proslulosti*. Plzeň: Západočeské nakladatelství 1990, s. 35.; www.marianskelazne.cz.

¹⁶⁸ FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*. Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008, s. 39.

¹⁶⁹ RICHTER, Jaroslav (ed.), *Kdo byl kdo – proslulí návštěvníci*. Praha: Libri 2001.

V nových lázních byla od roku 1819 vybírána řádná lázeňská taxa.¹⁷⁰ Novým zřidelním lékařem (Brunnenarzt) byl jmenován dr. Karl Heidler, zatímco doktor Nehr zůstal ve funkci klášterního lékaře.¹⁷¹ Je také zřízena funkce lázeňského inspektora – jako první jím byl jmenován v roce 1817 kněz Anselm Gschirr, dalším byl Vendelín Gradl (do r. 1824).¹⁷² O rok později získali funkci další inspektoři v lázních: civilní Ludvík Richter (1819-1820) a vojenský c. k. hejtmán hrabě Gorcey (do 1823).¹⁷³

V roce 1848 došlo k zásadní správní změně: byl zrušen dosavadní poddanský poměr Mariánských Lázní k tepelskému klášteru jako k vrchnosti a zrušena i klášterní patrimoniální soudní pravomoc. Mariánské Lázně dosud příslušely pod krajského hejtmana v Plzni. Od nynějška byly podřízeny c. k. státním úřadům – spadaly pod nově zřízený

¹⁷⁰ SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 44.

¹⁷¹ *Tamtéž*, s. 105.

¹⁷² Šlo o velmi významnou funkci, to svědčí o tom, že pro lázně byly prameny hlavním a nejdůležitějším zdrojem atraktivity. Lázeňští inspektoři byli premonstráti pověřeni klášterem v Teplé, aby dohlíželi na klášterní majetky v lázních, na provoz lázní, čistotu pramenů apod. Jím byli podřízeni inspektoři pramenů a správci lázeňských domů. Inspektor měl postavení na úrovni představitele obce. Po významných inspektorech byla pojmenována řada míst ve městě: Clementsova třída (Chebská), Severinův smrk a podobně. Jejich přehled viz STAAB, Ludolf, *Geschichte Marienbads von der aeltesten Zeit bis zur Gegenwart*. Wien: Erste Wiener Vereins-Buchdruckerei, Selbstverlag 1872.; www.hamelika.cz.

¹⁷³ V počátcích lázní bývali v Mariánských Lázních o sezóně dva lázeňští komisaři - civilní a vojenský. Zajišťovali veškerý lázeňský chod, co se týká lázeňských hostů, jejich evidence, jejich stížností apod. Až po roce 1849 prováděl starosta některé úkony, které dříve náležely inspektorovi pramenů, jako bylo hlášení cizinců, vedení kurlistů, kontroly obchodních povolení, povolování koncertů a divadelního programu, řešení sporů mezi hosty a ubytovateli apod. STAAB, Ludolf, *Geschichte Marienbads von der aeltesten Zeit bis zur Gegenwart*. Wien: Erste Wiener Vereins-Buchdruckerei, Selbstverlag 1872; www.hamelika.cz.

soudní okres Teplá při c. k. hejtmanství Planá, kraj Cheb.¹⁷⁴ Zrušení poddanského poměru vůči klášteru Teplá však bylo vykompenzováno tím, že v rukou kláštera zůstaly významné lázeňské budovy (Staré a Nové lázně, kolonáda, pavilony nad prameny a další), všechny minerální prameny, a také pozemky různého druhu ve městě i v okolí.¹⁷⁵ Po těchto změnách vznikla pravděpodobně v roce 1851¹⁷⁶ čtyřčlenná lázeňská komise k řízení lázeňských záležitostí. Šlo o nejvyšší rozhodující orgán ve městě. Komise měla za úkol udržovat veřejný pořádek a zajišťovat ochranu zájmů hostů. Komise tak mohla zasahovat takřka do všech záležitostí města. Starosta byl sice členem komise, ale mohl být kdykoliv přehlasován jejími tepelskými členy. V komisi byl kromě starosty Mariánských Lázní i c. k. okresní hejtman z Teplé, inspektor pramenů (Brunnenarzt) a hlavní lázeňský lékař.¹⁷⁷

¹⁷⁴ V roce 1848 došlo ke správním změnám: byla zrušena vrchnostenská patrimoniální správa a nahrazena byla správou státní, též byla zavedena samospráva. V Čechách bylo vytvořeno 7 krajů se 79 okresními hejtmanstvími. Jedním z krajů byl kraj Chebský. Do praxe byla tato skutečnost uvedena až v roce 1855. Čechy tak nově měly 13 krajů a 207 okresů. Toto krajské zřízení bylo zrušeno k roku 1862. JANÁK, Jan, HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, DOBEŠ, Jan, *Dějiny správy v českých zemích*. Praha: NLN 2005, s. 273-275.

¹⁷⁵ www.hamelika.cz.

¹⁷⁶ Richard Švandrlík k tomu poznamenává, že rok 1851 pro založení lázeňské komise zmiňuje „ve svém článku“ opat Gilbert Helmer, ovšem Ludolf Staab ve svých dějinách tuto událost přiřadil k roku 1866. ŠVANDRLÍK, Richard, První úřady v lázních, *Hamelika* 2, 1974, č. 10.; STAAB, Ludolf, *Geschichte Marienbads von der aeltesten Zeit bis zur Gegenwart*. Wien: Erste Wiener Vereins-Buchdruckerei, Selbstverlag 1872.

¹⁷⁷ STAAB, Ludolf, *Geschichte Marienbads von der aeltesten Zeit bis zur Gegenwart*. Wien: Erste Wiener Vereins-Buchdruckerei, Selbstverlag 1872.; www.hamelika.cz.

Mariánské Lázně byly 29. května 1865 vyhlášeny rozhodnutím císaře Františka Josefa I. městem a získaly vlastní znak.¹⁷⁸ Toto znamenalo definitivní nezávislost na klášteře v Teplé. Podobu znaku můžeme spatřit nad vchodem na radnici – zde se nachází 53 vyobrazení městských znaků. Mariánské Lázně v roce 1868 slavily 50 let od vyhlášení veřejnými lázněmi. Připravovalo se otevření městského divadla (1868).

Lázeňský zákon z 27. října 1868 s platností pro čtvery české lázně – Karlovy Vary, Teplice-Šenov, Františkovy Lázně a Mariánské Lázně - rozpustil stálé lázeňské komise, a o lázeňské záležitosti měla napříště pečovat lázeňská města. Zrušena byla také funkce „lékaře pramenů“ (Brunnenarzt) a o sanitární věci se měla nyní starat v lázních také města. Města převzala lázeňský a hudební fond. Lázeňský fond a též nově hudební fond, tedy peníze získané výběrem lázeňských poplatků, byly převzaty městem od lázeňské komise (která o něj dosud pečovala).¹⁷⁹

3.4 „Zlatý věk“ Mariánských Lázní (1866-1918)

K největšímu rozmachu města došlo od sedmdesátých let 19. století, kdy byla otevřena železniční trať z Vídně do Chebu (v letech 1865-1872), a Mariánské Lázně se tak staly dostupnějšími i středním vrstvám pacientů - do lázní nyní zavítalo ročně až deset tisíc hostů.¹⁸⁰ Železnice,

¹⁷⁸ Originál této listiny je uložen v Archivu kláštera premonstrátů Teplá. Kopie listiny je k nahlédnutí v Městském muzeu Mariánské Lázně. Listina je přístupná též na internetovém odkazu www.marianskelazne.cz.

¹⁷⁹ ŠVANDRLÍK, Richard, První úřady v lázních, *Hamelika* 2, 1974, č. 10.

¹⁸⁰ Počty hostů se v 70. letech zdvojnásobily, například v roce 1870 jich přijelo 6 148, o deset let později již 12 856. SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard,

nejmodernější dopravní prostředek té doby, zlepšila také zásobování lázní a vyvolala nevídanou vlnu stavebního i lázeňského podnikání. V roce 1888 byl zřízen okresní soud v Mariánských Lázních a v roce 1902 se Mariánské Lázně dokonce staly okresním městem.¹⁸¹ Během tohoto velkého rozmachu Mariánských Lázní byl dvakrát starostou August Herzig (1873-1880 a 1892-1899).¹⁸²

Ve městě vzniká – kromě přibývajících lázeňských domů – řada obecně prospěšných zařízení rozmanitého účelu – nadstavba druhého patra na městskou školu (1873), městské zahradnictví (1875), zřízení tržnice (1875), jatek (1875), rozšíření obecné školy ze třítřídní na čtyřtřídní (1876), výstavba areálu radnice (1878), anglikánského kostela (1879),

Lékařství v Mariánských Lázních. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 43.

¹⁸¹ V roce 1902 se staly Mariánské Lázně sídlem okresního hejtmanství s dvěma soudními okresy - Mariánské Lázně a Lázně Kynžvart.; www.hamelika.cz; SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 43.

¹⁸² August Herzig (1839-1901) se narodil 20. března 1839 v domě Zelený Kříž (dnes Split) jako syn lázeňského doktora a později lékaře pramenů Leopolda Herziga. Dědečkem z matčiny strany byl známý lékař Fidelis Scheu. August vychodil gymnázium v Chebu, v letech 1856-62 studoval univerzitu ve Vídni a v roce 1862 byl promován doktorem medicíny, rok nato byl promován v Praze doktorem chirurgie. Nato přichází zpět do Mariánských Lázní jako praktikující lékař, ale brzy se pouští do veřejné činnosti. Poprvé zvolen starostou byl v roce 1873 jako třiceti čtyř letý. Starosta Herzig bojoval za zachování původní koncepce propojení Mariánských Lázní a zeleně, a chtěl také zlepšit podmínky pro domácí obyvatele i návštěvníky budováním infrastruktury a modernizováním podmínek ve městě. Ovšem často se dostával do střetu s místními podnikateli. Ti se ho chtěli zbavit a vyvolali proti němu kampaň. Kritizovali zejména nebezpečí, které údajně hrozilo - protržení přehrady nad lázněmi a zaplavení města. V roce 1899 starosta rezignoval na svou funkci a o dva roky později umírá. SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 116.; www.hamelika.cz.

odhalení pomníku Reitenbergerovi při 100. výročí jeho narození (1879), vznikla první mateřská škola (1880), spořitelna (1883), synagoga (1884), litinová kolonáda a městská tržnice (1889), byla postavena nová městská nemocnice (1894) a velká škola Sever. Od roku 1874 vycházejí Mariánskolázeňské noviny (*Marienbader Zeitung*).

Výrazně se tedy zlepšila infrastruktura města - mělo na svou dobu moderní vodovodní a kanalizační síť, navíc zde vznikla první údolní sypaná přehrada v Rakousku-Uhersku (1894-1896). Mariánské Lázně měly velmi brzo pouliční osvětlení a elektrárnu (1888). Zasluhou starosty Herziga byla v Mariánských Lázních dodržována maximální výška domů a několikametrový prostor mezi nimi nebo zákaz stavebního zastavění parků mezi dnešním Lilem a kolonádou u Ferdinandova pramene. Také klášter, který slavil roku 1893 jubileum 700 let od svého vzniku, se staral o své majetky ve městě: byly rekonstruovány Staré lázně - dnes Ústřední, architekt Josef Schaffer je též autorem Nových lázní (1886), Společenského domu Casino (1900) a školy Sever (1902). Za starostování Augusta Herziga byla také vybudována a otevřena železniční trať do Karlových Varů (1898). Herzig založil v městě četné instituce, jako městskou spořitelnu - záložnu (*Spar-und Vorschuss-Verein*), hudební fond města a úřednický pensijní fond. V roce 1896 byla rozšířena Hlavní třída, nově upravené vycházkové cesty se rozbíhaly do lesů a širšího okolí. V roce 1899 město rozhodlo o postavení tramvajové vnitřní dopravy z nádraží do lázní.¹⁸³

Došlo také k rozšíření města: k Mariánským Lázním byl roku 1895 přičleněn Šenov (Schönau) a Nádražní čtvrť. Byla získána také malá čtvrť

¹⁸³ O dopravě ve městě viz BAJER, Jan a kol., *Mariánské Lázně – 100 let městské dopravy (1902-1952-2002)*. Ústí nad Labem: Vojtěch Wolf – Nkladatelství Wolf 2002.

u Lesního pramene (Třebízského ulice), dosud patřící pod obec Šance (Valy).¹⁸⁴

V následujících letech vrcholí postavení Mariánských Lázní jako politického, kulturního a společenského evropského centra. Nejvyšší návštěvnosti před první světovou válkou bylo dosaženo v roce 1911–34 509 hostů.¹⁸⁵ Nadále se zde budovalo. Od roku 1900 se stavěl pravoslavný kostel sv. Vladimíra a v roce 1903 byl založen Městský hygienický a balneologický ústav, jako jediný a první v Rakousko-Uhersku vůbec.¹⁸⁶ V letech 1901–1903 došlo na rekonstrukci všech parků a sadů.

Už v minulosti byly poctěny Mariánské Lázně četnými královskými návštěvami, jako byl pruský král Friedrich Vilém IV., řecký král Otto I., arcivévoda Maxmilián, pozdější císař mexický, saská královna Karola, egyptský paša Osmed, perský šach Muzzefer Nasredin Eddin, následník trůnu arcivévoda Ferdinand d'Este s manželkou hraběnkou Žofii Chotkovou atd.¹⁸⁷ Nejvýznamnějšími pro lázně zůstaly návštěvy anglického panovníka Eduarda VII. (přijel devětkrát mezi lety 1897–1909).¹⁸⁸ Společně s ním se tu objevují přední evropští politikové.¹⁸⁹

¹⁸⁴ ŠVANDRLÍK, Richard, Kolik obyvatel měly Mariánské Lázně na počátku 20. století? A kolik Praha?, *Hamelika* 2001, č. 7. www.hamelika.cz.

¹⁸⁵ SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 43.

¹⁸⁶ Byl veden Karlem Zörkendörferem. *Tamtéž*, s. 50.

¹⁸⁷ ŠVANDRLÍK, Richard, *Významní návštěvníci Mariánských Lázní*. Mariánské Lázně: KaSS [1987].

¹⁸⁸ Eduard VII. (1841–1910), syn královny Viktorie, vládl v letech 1901–1910. V roce 1905 bylo Edwardem VII. slavnostně otevřeno mariánskolázeňské golfové hřiště. Bylo první ve střední Evropě. Svými současníky byl Eduard VII. považován za velkého gentlemana. MÜNZ, Sigmund, *King Edward VII at Marienbad: political and social life at the Bohemian spas*. London: Hutchinson 1934.

V letech první světové války klesla návštěvnost v lázních – prakticky nepřijížděli hosté ze zahraničí a jejich počet tak klesl na polovinu předválečného stavu. V roce 1915 zde bylo 11070 hostů, v roce 1916 17100 hostů, v roce 1917 jen 10447 hostů a v roce přijelo 1918 11191 hostů.¹⁹⁰ Řada domů byla využívána jako vojenské lazarety. Město trpělo nedostatkem potravin. Přesto lázeňské sezóny každoročně pokračovaly.

3.5 Mariánské Lázně v nové Československé republice a válečné události (1918-1945)

První léta po vyhlášení samostatného československého státu byla pro lázně obtížná. V roce 1919 byl zaznamenán nejhlubší pokles návštěvnosti, a to na pouhých 8 904 osob.¹⁹¹ Československo přikročilo k pozemkové reformě, která významně postihla i klášter Teplá jako velkovlastníka půdy. Premonstráti ztratili v reformě řadu velkých dvorů (Hamrnický, Kramolínský aj.) a rozsáhlé pozemky. Lázeňské provozy

¹⁸⁹ Například roku 1907 proběhlo v hotelu Weimar (dnes Kavkaz) jednání mezi králem Eduardem VII., ruským ministrem zahraničí Izvolským a předsedou francouzské vlády Georgesem Clemenceau. Jejich dohoda odstranila napětí mezi Anglií a Ruskem v Asii a stala se základem budoucí Trojdohody, namířené proti Německu a Rakousko-Uhersku. MÜNZ, Sigmund, *King Edward VII at Marienbad: political and social life at the Bohemian spas*. London: Hutchinson 1934, s. 195.

¹⁹⁰ SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 46.

¹⁹¹ *Tamtéž*, s. 46.

případly státu a péči o ně převzala Lázeňská nájemní společnost (do roku 1925).¹⁹²

Velkou iniciativu vynaložil starosta a lékař Hans Turba¹⁹³ na rozvoj školství v městě. Z nových škol vzniklo Nižší reálné gymnázium, Obchodní škola a Pohostinská a hotelová škola.¹⁹⁴ V roce 1925 dostaly měšťanské školy v městě čtvrté třídy (chlapecká a dívčí).¹⁹⁵

Po krátkém období nestability, došlo v lázních k příznivému obratu – zejména ke zvýšení návštěvnosti (15 023 osob v roce 1923 a další stopání).¹⁹⁶ Ve 20. letech se tak lázním vrací postavení mezinárodního kulturního centra. Přijížděla sem řada představitelů států (jugoslávský král Alexandr I. s královnou Marií, prezident T. G. Masaryk, bulharský král Ferdinand I., francouzský ministr zahraničí Louis Barthou); konaly se tu lékařské sjezdy a kongresy, přijížděli sem hudebníci a jiní umělci světové proslulosti.¹⁹⁷ Město bylo opět přístupnější světu. V roce 1927 bylo postaveno ve Sklářích letiště.

Tento vývoj ovšem neměl dlouhého trvání. Třicátá léta byla již ve znamení světové hospodářské krize. Počet hostů, který dosáhl roku 1929

¹⁹² Klášter se však s následky pozemkové reformy nesmířil a dlouhá léta se soudil se státem o své zkonfiskované majetky. HLINOMAZ, Milan, *Klášter premonstrátů Teplá*. Karlovy Vary: Státní okresní archiv Karlovy Vary 2003, s. 107.; PEKAŘ, Josef, *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*. Praha: Vesmír 1923.

¹⁹³ MUDr. Hans Turba (1866-1939) byl starostou v letech 1919-1933, tedy 14 let. SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 125-126.

¹⁹⁴ Založena 15. září 1928 jako "Städtische Gastgewerbe - und Hotelfachschule" – v roce 1933 byla podle jejího vzoru otevřena hotelová škola v Paříži. www.hamelika.cz.

¹⁹⁵ O mariánskolázeňském školství více viz archivní fondy místních škol, StOkA Cheb; též vzpomínky pamětníků na meziválečnou dobu.

¹⁹⁶ SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 46.

¹⁹⁷ ŠVANDRLÍK, Richard, *Významní návštěvníci Mariánských Lázní*. Mariánské Lázně: KaSS [1987].

nového rekordu – přes 40 tisíc návštěvníků, začal klesat: 28 482 hostů (1931) a 21 503 hostů (1933).¹⁹⁸ Dne 30. srpna 1933 byl zastřelen ve vile Edelweiss (Třebízského ulice) najatými vrahy antifašistický německý filosof Theodor Lessing, který sem uprchl z Německa před Hitlerem.¹⁹⁹ Tato událost těžce zasáhla návštěvnost lázní.

V září roku 1938 byla podepsána Mnichovská dohoda o odtržení pohraničí od ČSR. Mariánské Lázně se staly součástí Velkoněmecké říše. Odtržení sudetských území od Československa bylo spojeno s vyhnáním českých obyvatel a zatýkáním německých antifašistů a Židů. Za Křišťálové noci 10. listopadu 1938 byla vypálena synagoga na Hlavní třídě a pobořeny židovské hřbitovy (v městě, v Drmoulu, v Kynžvartě a okolí). Mariánské Lázně se staly městem lazaretů, nemocnic a uprchlickým centrem. Dne 8. října 1941 byly k Mariánským Lázním připojeny Úšovice, Stanoviště a Hamrníky s účinností od 15. října 1941.²⁰⁰

Koncem dubna 1945 se fronta přiblížila takřka až k městu, americké vojsko stanulo na československé hranici. V neděli 6. května 1945 dopoledne obsadily město bez boje americké jednotky 97. pěší a 16. tankové divize USA.²⁰¹

¹⁹⁸ SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 53.

¹⁹⁹ CÍLEK, Roman, *Výstřely ve vile Edelweiss*. Praha: Naše vojsko 1966.

²⁰⁰ www.hamelika.cz.

²⁰¹ *Tamtéž*.

3.6 Mariánské Lázně socialistickými lázněmi. Polistopadový vývoj (1945-2011)

Poválečené osudy Mariánských Lázní reflektují vývoj v celém tehdejší Československu. Historickými mezníky jsou tedy roky 1945, 1948, 1968 a 1989.

Po osvobození města americkou armádou v čele s generálem Pattonem v květnu 1945 přebírá lázně do svých rukou česká menšina. Město nebylo válkou vážněji poškozeno, přesto byla první poválečná lázeňská sezóna otevřena až 1. září 1945. Zůstalo zde na 40 000 německých uprchlíků, což přinášelo řadu problémů, především se zásobováním. Dopravní infrastruktura byla poškozena - železnice nefungovala, silnice byly rozbity. Přes 50 domů bylo obsazeno lazarety, 25 domů Berlínskou nemocnicí, další hotely a penziony americkou armádou. Roku 1945 přišlo na 2000 Čechů z vnitrozemí. Američané odešli 30. listopadu 1945.²⁰²

Následoval odsun Němců, který začal v lednu 1946. Mariánskolázeňský okres patřil k okresům, z nichž bylo odsunuto takřka veškeré německé obyvatelstvo. Ztráta kvalifikovaných pracovních sil zkomplikovala provoz lázní. Na druhé straně přijíždělo osídlit pohraničí mnoho Čechů, ale i Slováků, Maďarů, Rumunů, Poláků a dalších. Koncem roku 1945 má město již 2000 obyvatel české národnosti.²⁰³

V roce 1946 byl uspořádán první ročník Mezinárodního filmového festivalu, který se tu pak konával každoročně až do roku 1949, kdy byl

²⁰² www.hamelika.cz.

²⁰³ Pro srovnání – v roce 1939 v květnu proběhlo sčítání obyvatel a Mariánské Lázně jich měly 7831. www.hamelika.cz.

přenesen do Karlových Varů.²⁰⁴ Od května 1947 navštívili město čeští i zahraniční vrcholní političtí představitelé, jako byli prezident ČSR Edvard Beneš, ministr zahraničí Jan Masaryk, ministr obrany generál Ludvík Svoboda, a jiní.

Volby v květnu 1946 v okrese Mariánské Lázně vyhrála KSČ. Následoval nový vládní zákon z 6. května 1948 *O znárodnění přírodních léčivých zdrojů lázní a o začlenění a správě konfiskovaného lázeňského majetku*.²⁰⁵ Stát nabyt nyní výhradní právo disponovat přírodními léčivými zdroji a získal výhradní vlastnické právo k lázeňskému a zřídelnému majetku. Koncem roku 1949 přebírá řadu domů ROH a v roce 1950 vzniká v Mariánských Lázních odborářská rekreace. V následujících letech přijíždějí zejména dělníci, horníci a pracující inteligence. Téměř nepřijížděli cizinci.²⁰⁶ Obrovskou poptávku po léčení a rekreaci lázně řešily rychlým přechodem na celoroční provoz. Lázeňské domy byly ovšem postaveny pro letní lázeňský provoz. Nebylo tu topení, stravovací střediska s velkou kapacitou a s moderním zařízením; domy vyžadovaly i venkovní opravy. K řadě z nich však po celé období socialismu nedošlo.

V roce 1960 byl zrušen politický a soudní okres Mariánské Lázně. Mariánské Lázně byly začleněny pod okres Cheb a části starého mariánskolázeňského okresu převzaly také okresy Karlovy Vary, Tachov, Plzeň-Sever a Sokolov.²⁰⁷ V roce 1969 byla k Mariánským Lázním přičleněna obec Chotěnov-Skláře, v roce 1976 se správní území rozrostlo o obce Valy, Klimentov, Velká a Malá Hleďsebe, Zádub, Závíšín, Ovesné

²⁰⁴ KROČA, Květoslav, Mezinárodní filmový festival Karlovy Vary. Kronika 1946-2001. Karlovy Vary: Mirror Promotion 2002.

²⁰⁵ Zákon 125/1948 Sb. ze dne 6. května 1948. <http://aplikace.mvcr.cz>.

²⁰⁶ www.hamelika.cz.

²⁰⁷ JANÁK, Jan, HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, DOBEŠ, Jan, *Dějiny správy v českých zemích*. Praha: NLN 2005, s. 450-452, 532-533.

Kladruby, Milhostov, Vysočany, Martinov, Vlkovice a Kladská. Tím se dostalo téměř do hranic bývalého okresu z roku 1902.²⁰⁸

Chráněná krajinná oblast Slavkovský les byla vyhlášena 3. května 1974 v lázeňském trojúhelníku Karlovy Vary - Mariánské Lázně - Františkovy Lázně s cílem chránit oblast vznikání léčivých vod. Za sídlo správy CHKO byly zvoleny Mariánské Lázně. Rekonstrukce litinové kolonády a pavilónu Křížového pramene probíhala v letech 1972-1981. Při rekonstrukci vznikla Zpívající fontána jako nová dominanta města. V letech 1977-1979 proběhla demolice areálu 11 lázeňských domů (lokalita Tepelský dům) pod kolonádou.²⁰⁹

Dnes jsou Mariánské Lázně součástí Karlovarského kraje a centrem mikroregionu – mnoho lidí sem dojíždí za prací, za nákupy i do škol (ze středních škol má město gymnázium a obchodní akademii, střední hotelovou školu, dále učiliště, studijní středisko Univerzity Karlovy a Základní uměleckou školu). Společně s 13 obcemi z okolí tvoří správní obvod. V současnosti mají Mariánské Lázně 13 587 obyvatel.²¹⁰ V roce 2008 oslavily řadou společenských a kulturních akcí Mariánské Lázně výročí 200 let od svého založení.

²⁰⁸ www.hamelika.cz.

²⁰⁹ *Tamtéž*.

²¹⁰ Údaje Českého statistického úřadu k 31. 10. 2010: <http://wdb.czso.cz>.

4. CESTOVÁNÍ DO LÁZNÍ – SPECIFIKA LÁZEŇSKÉHO CESTOVNÍHO RUCHU

Přírodní léčivé zdroje, ať již léčivé prameny (studené či teplé) nebo rašeliny, slatiny a bahna byly od nepaměti využívány k léčbě.²¹¹ Zpočátku si jejich moci uzdravovat povšimli místní obyvatelé, později okolo těchto zázračných přírodních míst vznikala léčebná místa – lázně. U jejich zrodu stáli v našem prostředí většinou lékaři nebo léčitelé, kteří společně s vrchností dokázali zdroje využít a vytvořit plán na vybudování léčebných domů a metod léčby, jako byly koupele, pití vod nebo zábaly. Později se k této základní skupině metod přidávaly další, například procházky a pohyb, různé medikamenty obsahující účinné léčivé složky, a v neposlední řadě také společenský život, který, jak se věřilo, působil na duševní pohodu návštěvníků a velkou měrou přispíval k pacientovu uzdravení.²¹²

Lázně samozřejmě vznikaly na celém světě, ale doménou lázeňství v našem slova smyslu zůstává Evropa²¹³; zlatým věkem lázeňství pak 19. a první polovina 20. století.²¹⁴ Česká republika je na léčebné minerální prameny a lázně velmi bohatá - ještě v první polovině 20. století jich zde bylo na 250²¹⁵ a patřily k nejvyspělejším v Evropě. Nejznámějšími se staly především západočeské lázně, tzv. lázeňský trojúhelník, který tvoří Karlovy Vary, Mariánské Lázně a Františkovy Lázně.

²¹¹ KŘÍŽEK, Vladimír, *Obrazy z dějin lázeňství*. Praha: Libri 2002, s. 11.

²¹² *Tamtéž*, s. 11.

²¹³ *Tamtéž*, s. 12.

²¹⁴ LÖSCHBURG, Winfried, *History of Travel*. Leipzig: Edition Leipzig 1979.; GREGORY, Alexis, *The golden Age of Travel 1880-1939*. London: Cassell 1998.

²¹⁵ BURACHOVIČ, Stanislav, WIESER, Stanislav, *Encyklopedie lázní a léčivých pramenů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri 2001, s. 6.

Důležitou roli při zakládání lázní hrála zejména vrchnost – panovníci, šlechta a církve, které vedly ideologické důvody (léčivé prameny byly považovány za zázračné) a kteří vytušili možnost finančního zisku a také prestiže, neboť za léčivými přírodními zdroji se od nepaměti cestovalo.²¹⁶ Postupem doby dochází k rozvoji lázeňství, a to zejména léčebných procedur a lázeňských center, která nabízela stále lepší služby. Staví se altány nad prameny, lázeňské domy a kolonády, ale také nádraží, tržnice, divadla, čítárny, školy, zkrátka vše, co mělo zpříjemňovat a zkvalitnit život v lázních.²¹⁷ Lázně se stávají kulturními a moderními centry, svou roli hrála reklama a soutěživost mezi jednotlivými lázeňskými městy.²¹⁸ Pobyty v lázních se stávají známkou společenského postavení, jezdit do lázní bylo „v módě“. Lázně se staly kulturně-společenským fenoménem a křižovatkami cestovního ruchu, rostou v malebných krajinných oblastech a jsou zajímavé i po architektonické stránce.²¹⁹ To vše bylo důvodem, proč do českých lázní mířilo mnoho návštěvníků ze zahraničí i řada významných osobností své doby.

Cestování do lázní má dlouhou tradici a svá specifika. Jednak se do lázní odedávna jezdilo za účelem léčby - šlo tedy o účelové cesty, ovšem se vznikem pojmu volný čas a s rozvojem cestování se stále více setkáváme s lidmi, kteří do lázní míří i za zábavou a společenským ruchem – šlo tedy také o cesty za zábavou.²²⁰ Cestování bylo v 19. století již dostupné nejen pro šlechtické a bohaté měšťanské rodiny, ale také pro

²¹⁶ BURACHOVIČ, Stanislav, WIESER, Stanislav, *Encyklopedie lázní a léčivých pramenů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri 2001, s. 10.

²¹⁷ BURACHOVIČ, Stanislav, HOLEČKOVÁ, Marie, *Genius loci západočeských lázní*. Beroun: MH 2008.

²¹⁸ KŘÍŽEK, Vladimír, *Obrazy z dějin lázeňství*. Praha: Libri 2002, s. 189.

²¹⁹ BURACHOVIČ, Stanislav, WIESER, Stanislav, *Encyklopedie lázní a léčivých pramenů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri 2001, s. 10.

²²⁰ PIMLOTT, John Alfred Ralph, *The Englishman's Holiday*. London: Faber and Faber 1947.

střední vrstvy (učitelé, úředníci, vojsko), a dokonce pro vrstvy nejnižší – šlechta rozvíjela bohatou filantropickou činnost a umožňovala pobyt v lázních i zcela nemajetným.²²¹ Dokladem vzrůstající obliby volnočasových cest jsou specifické „cestovní“ prameny jako například cestovní řady, památníky, jízdenky, programy, prospekty, brožury, objednávky pobytů, cestopisy, cestovní deníky, apodemika a v neposlední řadě turistické průvodce.²²² Vznikala také řada spolků věnujících se právě turistice a pořádání výletů (Klub českých turistů, Americký klub dam apod.).

Kdo cestoval do lázní, potřeboval zpravidla více času – i z důvodu náročnějšího cestování než dnes se pobyt v lázních mohl protáhnout i na několik měsíců. Záleželo ovšem také na financích – pobyt v lázních nebyl levnou záležitostí. Ideálem bylo, když byl pobyt dlouhý tak, že léčba byla úspěšně dokončena.²²³ Do západočeských lázní často díky jejich výhodné poloze při hranicích zajížděla klientela i při cestě do vnitrozemí a naopak z Čech na západ.²²⁴

Zpočátku se jako dopravní prostředek k cestě do lázní používal kočár, později různé druhy nájemných dopravních prostředků. Pravou revolucí v dopravě a v sociálním složení lázeňských hostů, byl vlak (ještě

²²¹ LENDEROVÁ, Milena, *Z dějin české každodennosti*. Praha: Karolinum 2009, s. 369.; SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 22.

²²² LENDEROVÁ, Milena, *Z dějin české každodennosti*. Praha: Karolinum 2009, s. 369.

²²³ BLUMLOVÁ, Dagmar, KUBÁT, Petr a kol., *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, Společnost pro kulturní dějiny 2009.

²²⁴ Viz např. pobyt Gabriely ze Schwarzenbergu. LENDEROVÁ, Milena, PLŠKOVÁ, Jarmila (eds.), *Gabriela ze Schwarzenbergu. Krátká cesta životem a Evropou*. Praha: Scriptorium 2006.; HLAVAČKA, Milan, *Cestování v éře dostavníku*. Praha: Argo 1996.

později auto). V lázních se hosté dopravovali nejčastěji pěšky, ale také drožkou, fiakrem, později autem nebo tramvají.²²⁵

Lázně neposkytovaly zpočátku žádný komfort, chyběla dopravní infrastruktura, hotely, jídelní zařízení apod. – podmínky byly spartánské. Dr. Nehr například vzpomíná, jak lidé chodili k pramenům Mariánských Lázní lesem pěšky a nesli si s sebou veškeré potřebné vybavení jako skládací postele, peřiny; popsal, jak lidé spali na zemi u pramenů pod širým nebem i špatné hygienické podmínky.²²⁶ Postupem doby se lázně vypracovaly na moderní a exkluzivní letoviska. Tomu odpovídala i klientela a sociální i národnostní skladba návštěvníků. V západočeských lázních, které byly v Čechách nejdražší a nejproslulejší, se scházela především šlechta a německy mluvící obyvatelstvo Evropy (jistě i kvůli tomu, že lázeňský trojúhelník byl vnímán jako „německý“, česká klientela smýšlející vlastenecky dávala přednost například Luhačovicím, Třeboni, Darkovu a podobně).²²⁷ Za léčivější byly považovány termální lázně, kde vyvěraly teplé prameny, Karlovy Vary tedy patřily k nejcennějším lázním, studené prameny se často ohřívaly, zejména pro koupele.²²⁸

Za kolébku lázeňských pobytů za účelem prosté rekreace je považována Anglie. Na konci 18. století dosáhl velkého významu Bath, termální lázně poblíž Bristolu, kde probíhala zimní společenská sezóna podobně jako v Londýně a šlechta si tu pronajímala nebo dokonce

²²⁵ BAJER, Jan a kol., *Mariánské Lázně – 100 let městské dopravy (1902-1952-2002)*. Ústí nad Labem: Vojtěch Wolf – Nkladatelství Wolf 2002.

²²⁶ NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: Johanna Franieck, Wittwe 1813.

²²⁷ LENDEROVÁ, Milena a kol., *Z dějin české každodennosti*. Praha: Karolinum 2009, s. 385.; LENDEROVÁ, Milena, *A ptáš se, knížko má...* Praha: Triton 2008, s. 219.

²²⁸ KŘÍŽEK, Vladimír, *Obrazy z dějin lázeňství*. Praha: Libri 2002, s. 53-80, 121n..

vlastnila domy, v létě se sem jezdilo do lázní a za odpočinkem.²²⁹ V Evropě byly a dodnes jsou podobně známé lázně Spa, ve Francii Vichy, v Rakousku Bad Ischl, v Německu Bad Kissingen nebo Baden Baden.

Lázní bylo mnoho, a tak se samozřejmě předháněly v nabídce nejrůznějších služeb, největších modernit a také si konkurovaly svou malebností. Zdůrazňovaly jedinečnost svých přírodních zdrojů, vyzdvihovaly kvalitu svých lázeňských lékařů a péče. Lázeňští lékaři byli často významnými vědci ve svém oboru, odborníky, kteří například přednášeli na univerzitách a publikovali (např. Jean de Carro v Karlových Varech).²³⁰ O úrovni českého lázeňství svědčí i to, že balneologie byla jako první na evropské univerzitě přednášena právě v Praze.²³¹ Reklamu lázním tvořil také počet lázeňských hostů a významní návštěvníci. Lázně zdůrazňovaly svou tradičnost, starobylost, vytvářely se novodobé legendy spjaté se vznikem lázní a léčivými prostředky, které měly přitáhnout pozornost a vytvářely exkluzivitu místa.²³²

Tu podporoval také artikl, který se zde vyráběl – v lázních tradičně nekvetl průmysl, ale služby a místní produkty byly na nejvyšší úrovni. Jsou to dodnes například lázeňské oplatky, likéry (například Becherovka, Arnika), kosmetika, pastilky a léky, sůl do koupele (Glauberova sůl, vřidelní produkty), lázeňské pohárky, tradičně se do celého světa vyvážely prameny (dodnes minerální vody, např. Mattoni, Excelsior apod.). Z toho plynul samozřejmě také velký finanční zisk.²³³

Lázeňská pokladna se plnila i díky lázeňským taxám. Platilo se opravdu takřka za vše – za užívání pramenů a lázní tzv. lázeňská taxa,

²²⁹ Doklady o tom máme i v soudobé krásné literatuře, například v románech Jane AUSTENOVÉ.; PIMLOTT, John Alfred Ralph, *The Englishman's Holiday*. London: Faber and Faber 1947.

²³⁰ Viz. Str. 12n. a pozn. č. 13.

²³¹ KŘÍŽEK, Vladimír, *Obrazy z dějin lázeňství*. Praha: Libri 2002, s. 13.

²³² *Tamtéž*, s. 217.

²³³ *Tamtéž*, s. 215-217.

taxa za kočáry, mýtné a clo při příjezdu, poplatky za ubytování, stravování, hudební taxa, apod. Ceny byly od 50. let odstupňovány podle společenské příslušnosti a byl zaveden systém různých slev (např. pro duchovenstvo, pro vojsko, úředníky apod.).²³⁴

Od počátku lázní se setkáváme se snahou zaznamenat počet a jméno hostů, případně i s druhem léčby. Ze záznamů na chatkách a v lázeňských domech se vyvinuly tzv. kurlisty, oficiálně vedené seznamy lázeňských hostů. Nejprve byly psány rukou, později tištěny. V sezóně vycházely až několikrát týdně. Počty hostů nejsou ovšem přesné, do lázní jezdily i tzv. partaje, tedy skupiny lidí, například rodiny, které byly zaznamenány pod jenou položkou. Zajímavé je, že za služebnictvo se taxa neplatila.²³⁵

Skladba návštěvníků byla různorodá – pobývali zde nemocní, šlechta, měšťané, královské hlavy, ale na druhou stranu také lvi salonů, vdavekchtivé dívky s rodinami, sňatkoví podvodníci, dobrodruzi, hazardní hráči, lehké ženy a podobně. Bydlení bylo drahé, zpočátku se hosté ubytovali v zájezdních hostincích, u pramenů pak přespávali se skládacími lůžky pod prostým přístřeškem nebo venku (nosili si s sebou vše potřebné), později vznikaly lázeňské domy, hotely a penziony. Nezřídka místní obyvatelé pronajali na sezónu svůj domov a sami se pak tísnil v podkroví. Ceny v sezóně, která probíhala v Mariánských Lázních od května do září, v Karlových Varech pak od dubna do října, byly několikanásobné než po zbytek roku. Hosté byli do hotelů lákáni již na nádraží hotelovými zřízenci, obdobné to bylo u lékařů, kteří chtěli získat co nejširší klientelu. Pro prominentní hosty byl nezřídka pronajat celý hotel, do určitých hotelů se tradičně sjížděli hosté určitých národností. Největší reklamou bylo, trávil-li léto v konkrétních lázních panovník některé země, královská rodina nebo hlava šlechtického rodu. Tak

²³⁴ KŘÍŽEK, Vladimír, *Obrazy z dějin lázeňství*. Praha: Libri 2002, s. 182-183.

²³⁵ *Tamtéž*, s. 185-186.

například pro Mariánské Lázně bylo nezaplatitelnou reklamou, když zde pobýval v letech 1897-1909 anglický král Eduard VII.²³⁶

Lázeňská sezóna začínala trdičně svěcením pramenů a v sezóně platil tzv. lázeňský řád, který zakazoval například opravy domů, komunikací apod. Také disciplinovanost místních obyvatel byla neobvyklá – lázně žily z atraktivity místa, proto například odpadky byly odváženy brzy ráno okolo čtvrté hodiny. Významné banky a exkluzivní obchody v lázních zřizovaly své pobočky (kožešníci, zlatníci, módní salony, porcelánky a sklárny apod.).²³⁷

Společenskými centry města byly kolonády, kde byla umístěna i hlavní promenáda, za nepříznivého počasí společenské domy. Tam hosté korzovali a popíjeli předepsané množství své pitné kúry, k tomu poslouchali několikrát denně lázeňský orchestr. Toto vše bylo poplatno dobovým společenským konvencím a korzo nezřídka představovalo módní přehlídku. Hosté podnikali také výlety do okolí, kde byla řada výletních kaváren.²³⁸

Život v lázních byl, jak vidíme, pestrý, ať už po stránce společenské nebo lékařské, na vysoké úrovni bylo stravování, ubytování, hygiena, vyžití jako čítárny, tanec, koncerty, divadla, k ilegální zábavě patřily herny a kasina. Lázně byly výkladní skříní mocnářství, byly místem střetávání hospodářských i kulturních elit z celého světa, místem, kam pronikly nejnověji různé vymoženosti a kam se mnozí návštěvníci rádi vraceli. Pro jejich potřebu, snadnější orientaci a informovanost byly vydávány různé rádce, brožury, letáky, orientační mapky a v neposlední řadě také turistické průvodce.

²³⁶ KŘÍŽEK, Vladimír, *Obrazy z dějin lázeňství*. Praha: Libri 2002, s. 203-218.

²³⁷ Viz například lázeňské regule vydávané v turistických průvodcích a v adresářích.

²³⁸ KŘÍŽEK, Vladimír, ŠVANDRLÍK, Richard, *106x Mariánské Lázně aneb Vyprávění o městě, kterému postačilo sto let k dosažení světové proslulosti*. Plzeň: Západočeské nakladatelství 1990.

5. MARIÁNSKOLÁZEŇSKO V TOPOGRAFIÍCH, MÍSTOPISNÝCH SLOVNÍCÍCH A NA MAPÁCH DO KONCE 18. STOLETÍ

Pro rekonstrukci mikroregionu Mariánskolázeňsko jsou velmi cenné popisy této oblasti v topografiích a místopisných slovnících. Nejstarší zmínka o místních pramenech je až z roku 1528.²³⁹ V následujících letech se zdejší léčivé vody dostaly do povědomí odborné veřejnosti a přirozeně se tedy objevují zmínky o nich v topografiích Království českého. Jejich zlatým věkem v našich zemích je 17. a 18. století.²⁴⁰ Tehdy vznikají díla, která se snaží encyklopedicky postihnout geografii a místopis celého území našeho státu. Také pomocí dobových map můžeme rekonstruovat podobu místa, kde vznikly později Mariánské Lázně.

Centrem celého území byl od středověku klášter v Teplé. Pod správu kláštera patřily přilehlé vesnice a dvory, ale také rozlehlé opuštěné území lesa, tzv. hraniční hvozd.²⁴¹ Celé rozložení oblasti a místní les, ve kterém vyvěraly prameny, můžeme vidět např. na tzv. *Klaudyánově mapě Čech* z roku 1518.²⁴² Na západ od Teplé (Tepla) se zde rozprostírá příhraniční

²³⁹ Dopis českého krále Ferdinanda I. tepelskému opatu Antonínovi z 27. dubna 1528. Archiv kláštera premonstrátů Teplá, inv. č. 242, 243. HLINOMAZ, Milan, *Klášter premonstrátů Teplá*. Karlovy Vary: Státní okresní archiv Karlovy Vary 2003, s. 44.

²⁴⁰ ROUBÍK, František, *Přehled vývoje vlastivědného popisu Čech*. Praha: Nakladatelství Společnosti přátel starožitností 1940.

²⁴¹ Majetkové poměry kláštera Teplá ve středověku naposledy kriticky shrnul Petr Kubín. KUBÍN, Petr, *Blahoslavený Hrozanata. Kritický životopis*. Praha: Vyšehrad 2000, s. 167-205.; též HLINOMAZ, Milan, *Klášter premonstrátů Teplá*. Karlovy Vary: Státní okresní archiv Karlovy Vary 2003, s. 88-114.

²⁴² *Klaudyánova mapa Čech* (1518), www.staremapy.cz. Jde o nejstarší tištěnou mapu Čech, vydal ji mladoboleslavský lékař Mikuláš Klaudyán. Byla koncipována jako mapa pro cestující a poutníky do Říma, proto je z praktických důvodů orientována na jih. Odlišují se zde poddanská a královská města, kalich a „Petrovy“ klíče

les, z okolního osídlení jsou zobrazeny Planá (Plana), Bečov (Beczow), Švamberk (Sswamberg), Stříbro (Strziebro), a vzdálenější Nečtiny (Nedsstiny). Také Slavkov (Slawkow), Locket (Locket), Cheb (Cheb) a Andělská hora (Andielska hora) i Karlovy Vary (Wary). Na mladší *Crigingerově mapě Čech*²⁴³ vidíme Teplou (Topel), z okolních osad a sídel Kynžvart (Konigswardt), Kynšperk (Konigsberg), Bečov (Petscha), Boršengrýn (Wurschngrun), Toužim a Žlutice (Teusing a Lutitz), samozřejmě Cheb (Boh. Cheb) a Locket (Elnbogen) i Karlovy Vary (Carlsbadt). Tepelské prameny jsou označeny jako *Fons Toplensis* – vidíme, že již v roce 1518 byly známy. Na *Aretinově mapě Čech* z roku 1619²⁴⁴ je znázorněna Teplá jako centrum kraje, z nejbližšího okolí jsou zde vyobrazeny Planá (Plana), Chodová Planá (Chodowa plana), Mnichov (Einsidl), Švamberk (Sswamberg), Úterý (Autery), Otročin (Landek), Boršengrýn (Wurschgrun), Březová (Berzow), Kynžvart (Königswart), Kynšperk (Königsparg), Slavkov (Slawkow), Žandov (Sanda), dále Toužim (Taužim), Žlutice (Žluticze). Ze vzdálenějších jsou zobrazeny Karlovy Vary (Karlsbad/ Wary), Cheb (Egra) a Locket (Locket). U Teplé jsou znázorněny kopce a les. Na *Vetterově mapě Čech* z roku 1668²⁴⁵

symbolizují příslušnost místa k víře. SEMOTANOVÁ, Eva, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*. Praha: Libri 2001, s. 60-61.

²⁴³ *Crigingerova mapa Čech* (1568), www.staremapy.cz. Johannes Criginger pocházel z Jáchymova, jako protestantský duchovní působil na české i saské straně Krušnohoří. SEMOTANOVÁ, Eva, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*. Praha: Libri 2001, s. 63.

²⁴⁴ *Aretinova mapa Čech* (1619), www.staremapy.cz. Pavel Aretin se narodil v Uherském Brodě kolem roku 1570, působil jako písař a na panství Rožmberků jako sekretář. V roce 1612 se odstěhoval do Prahy, po Bílé hoře odešel do německé Pirny. Byl vydavatelem třetí mapy Čech, která byla na svou dobu velmi přesná. SEMOTANOVÁ, Eva, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*. Praha: Libri 2001, s. 63-64.

²⁴⁵ *Vetterova mapa Čech* (1668), www.staremapy.cz. Tato mapa „*Bohemiae Rosa*“ je vyobrazením Čech v podobě růže, je součástí Balbínova spisu *Epitome historica*

vidíme Teplou (Tepel), dále Kynžvart (Königswart), Planá (Plan), Chodová Planá (Kuttenplan), Vlčí kámen (Wolckenstein), Bečov (Betska), Žandov (Sanda), Toužim (Deusnig), Žlutice (Lütitz), Švamberk (Schwamberg), Kynšperk (Königsberg), Karlovy Vary (Carlsbad), Cheb (Eger), Locket (Elnbogen). V místech okolo Teplé je opět znázorněn les. *Vogtova mapa* z roku 1712²⁴⁶ zobrazuje Teplou (Töpl), ale umístění menších obcí v okolí poněkud nepřesně, i když jde o dosti podrobné zobrazení. Jsou zde tyto obce: Zádub (Hohendorff), Závišín (Abeschin), Vlkovice (Wlczowitz), Pístov (Pistau), Hamrníky (Hamerhof), Stará Voda (Altwasser), Tři Sekery (Dreÿhaken), Michalovy Hory (S. Michalsberg), Stanoviště (Steinowicz), Sítiny (Ruschebach), Prameny (Sangerdorff), Otročín (Landeck), Mnichov (Einsidl), Kynžvart a Kynšperk (Königswarth, Königsberg), Bečov (Beczau), ze vzdálenějších opěrných bodů Locket (Elbongen), Karlovy Vary (Carlsbaad) a Cheb (Eger). Tepelsko patří pod Plzeňský kraj, ale nemá daleko k Chebsku.

Velmi podrobná je *Müllerova mapa Čech* z roku 1720.²⁴⁷ Podíváme-li se na její celé vyobrazení z roku 1720, nebo na mapu Plzeňského kraje, vidíme, že nejbližšími vesnicemi v okolí nepřístupného mariánskolázeňského údolí (viz kopce a lesy na mapě) byly Úšovice

Rerum Bohemicarum. Růže vyjadřující rozkvět země, vyrůstá z Vídně. www.wikipedia.org.

²⁴⁶ *Vogtova mapa* (1712), www.staremapy.cz. Johann Georg Vogt pocházel z Plas, vystudoval v Praze a stal se příslušníkem cisterciáckého řádu. Jeho mapa nese název *Nova totius regni Bohemiae tabula*. Vyšla v roce 1712 v Norimberku. Autor používá 24 značek pro vyobrazení na mapě, zvláštní pozornost je věnována vodstvu, je zde zobrazena také silniční síť. SEMOTANOVÁ, Eva, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*. Praha: Libri 2001, s. 78-80.

²⁴⁷ *Müllerova mapa Čech* (1720), www.staremapy.cz. Jan Kryštof Müller pracoval na mapování Čech od roku 1712 – nejprve po jednotlivých krajích (v roce 1714 mapoval Chebsko). Celou mapu ve 25 krajích vydal v roce 1720. Patří k největším mapám Českého království, má rozměr 2,4 x 2,8 metrů. SEMOTANOVÁ, Eva, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*. Praha: Libri 2001, s. 72-77.

(Auschowitz), Hamrnický dvůr (Hammerhof), Zádub (Hohendorf), Závišín (Aboschin), Milhostov (Mileschtau), Vlkovice (Wilkowitz), Tři Sekery (Dreyhaken), Drmoul (Dirmaul), Velká a Malá Hleďsebe (Grossih' dich für, Kleinsih' dich für), Prameny (Sangerberg), Dolní a Horní Kramolín (Unter a Ober Gramling), Sítiny (Rauschenbach), Michalovy Hory (Michlsberg), Pístov (Pistau), Rájov (Rojau), Kynžvart (Königswart), Mnichov (Einsidel), Ovesné Kladruby (Habakladra), Stanoviště (Stanowitz), Martinov (Martnau), Chotěnov (Kottnau) a další. Vidíme, že oblast byla již hustě osídlena, s výjimkou lesa mezi zmíněnými osadami. Je zde vyobrazena také značka pro „Sauerbrunnen“ – léčivé kyselky. V dalších mapách z 18. století se rozložení a názvosloví osad v okolí Teplé a budoucích Mariánských Lázní nijak výrazně nemění. Většina těchto map totiž z práce Jan Kryštofa Müllera vychází (Covens a Mortier z roku 1744, Lidlova mapa přibližně kolem roku 1740, přehledná mapa Homannových dědiců z roku 1776 a další).²⁴⁸

Právě obyvatelé zmíněných okolních osad znali odpradáвна léčivé účinky pramenů a z pozdější doby máme písemné doklady o tom, že je vyhledávali a léčili se jimi. Kronikář Felbinger vzpomíná na rok 1786 takto: *„Vesničané z přilehlých vsí si jej [Ambrožův pramen] brávali s sebou domů a používali ke každodennímu pití. Tento pramen měl v sobě značnou sílu, která se projevila při pouhém nadechnutí.“*²⁴⁹ Předpokládáme však, že tak vesničané činili již dříve, neboť v dopise Ferdinanda I. čteme formulaci: *„Uns hat Christoff zu Gennnsdorf underricht, welchermassen du jme angezaiget, das du auf deinen und des Convents zu Toepel grunten einen Salzprunnen, wie du dich bedunkhen*

²⁴⁸ SEMOTANOVÁ, Eva, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*. Praha: Libri 2001, s. 80-83.

²⁴⁹ FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*. Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008, s. 23.

lassest, haben sollest.“²⁵⁰ Povědomost o prameni – zde zřejmě Křížovém – byla tedy již před napsáním listu v roce 1528.

V 17. století se objevují zprávy o solném prameni na tepelském panství u několika autorů. Jde jednak o práce zaměřené topograficky, ale také o rozbor pramenů. Například Johann von Thoele²⁵¹ ve svém díle *Haligraphia, Das ist, Gründliche und eingendliche Beschreibung aller Saltz Mineralien*, které bylo vydáno v Lipsku v roce 1603²⁵², uvádí následující zprávu: „*Bey einem Kloster zu der Döpel genant, befindet sich ein Salz Sola bey einem grossen Walde.*“²⁵³ Vidíme, že o zdejších solných pramenech se mluví jako o zdroji tehdy tak potřebné soli. Také si povšimněme, že je zde zmíněn les, ve kterém prameny vyvěrají a lokace – „*u kláštera v Teplé*“. Teplá byla tedy tehdy centrem zdejšího kraje – mikroregionu.

V roce 1609 se o pramenech zmínil Zacharias Theobaldus, rodák ze Slavkova.²⁵⁴ Ve své práci *Hussitenkrieg*, která vyšla ve Wittenbergu²⁵⁵, si

²⁵⁰ Archiv kláštera premonstrátů Teplá, inv. č. 242, 243. HLINOMAZ, Milan, *Klášter premonstrátů Teplá*. Karlovy Vary: Státní okresní archiv Karlovy Vary 2003, s. 44.; KŘÍŽEK, Vladimír, ŠVANDRLÍK, Richard, *Marienbad. Eine Plauderei über eine Stadt, dies im Laufe von Knappen hundert Jahren schaffte, weltberühmt zu werden*. Praha: Pluto 1992, s. 12.

²⁵¹ Johann von Thoele nebo Thölde (1565-1614) se narodil v Hesensku (v Grebendorfu u Eschwegu), studoval na univerzitě v Erfurtu a v Jeně. Později se stal radním ve Frankenhauseu. Vydal několik spisů, které se zabývaly alchymii. Zemřel pravděpodobně v roce 1614. www.wikipedia.org

²⁵² THOELDE, Johann von, *Haligraphia, Das ist, Gründliche und eingendliche Beschreibung aller Saltz Mineralien*. Leipzig: Jakob Apels 1603; 2. vyd. 1612.

²⁵³ „*U jednoho kláštera, zvaného Teplá, se nachází u jednoho velkého lesa solné ložisko.*“ (přel. M. H.) THOELDE, Johann von, *Haligraphia, Das ist, Gründliche und eingendliche Beschreibung aller Saltz Mineralien*. Leipzig: Jakob Apels 1603, s. 158.

²⁵⁴ Zacharias Theobaldus (1584-1627), rodák z Horního Slavkova, byl protestantský kazatel a spisovatel. Po bitvě na Bílé hoře odešel do Bavorska, kde přednášel na

stěžuje, že Čechy tak bohaté na vše, co je potřeba k lidskému životu, trpí nedostatkem soli. Přestože byly nalezeny slané prameny „*als zu Slan[,]* *unter dem Schlosse Königswart, bey dem Dorfe Auschawicz*“.²⁵⁶ Zde se objevuje místní určení – „*pod zámekem (hradem) Kynžvart, u vsi Úšovice*“. Toto místní určení je poměrně široké, neboť Kynžvart a Úšovice jsou od sebe vzdáleny vzdušnou čarou 11 kilometrů. Zacharias Theobaldus mohl mít ovšem na mysli celé údolí (s těmito opěrnými obydlenými body), ve kterém prameny vyvěraly, a které bylo dosud neprobádané a nepřístupné, tudíž nezmapované.

V roce 1634 v nizozemském Leidenu vydal český autor žijící v exilu Pavel Stránský ze Zapské Stránky²⁵⁷ své dílo *Respublica Bojema*.²⁵⁸ Jde o latinsky psanou knihu, která má 20 kapitol. Z nich první dvě jsou věnovány vlastivědnému popisu Čech – poloze, povaze země, vodstvu,

univerzitě v Altsdorfu. Je autorem několika historických spisů. Zemřel v Norimberku. www.wikipedia.org

²⁵⁵ THEOBALDUS, Zacharias, *Hussitenkrieg. Darinnen begriffen das Leben, die Lehr und Tod M. Johannis Hussii und wie derselbige von den Böhmen, besonders Johanne Ziřka und Procopio Raso ist gerochen worden*. Wittenberg: Samuel Sellfish 1609.

²⁵⁶ „(...) *jako u Slaného, pod zámekem (hradem) Kynžvart, u vsi Úšovice*“ (přel. M. H.; *Schloss Königswart* zde překládáme jako *zámek* nebo *hrad*, neboť v letech 1585-1597 zde byl zámek postaven, ale Zacharias Theobaldus mohl mít na mysli také nedaleký hrad Kynžvart, který byl ovšem od 80. let 16. století takřka opuštěn. Předložka „*pod*“ svědčí ovšem spíše o stavbě na kopci, tedy hradu. www.kynzvart.cz). THEOBALDUS, Zacharias, *Hussitenkrieg. Darinnen begriffen das Leben, die Lehr und Tod M. Johannis Hussii und wie derselbige von den Böhmen, besonders Johanne Ziřka und Procopio Raso ist gerochen worden*. Wittenberg: Samuel Sellfish 1609, s. 332.

²⁵⁷ Pavel Stránský ze Zapské Stránky (1583-1657), pocházel ze selské rodiny ze Zap u Brandýsa nad Labem. Vystudoval v Praze fakultu svobodných umění a stal se děkanem v Litoměřicích. Byl činný i politicky – působil jako konšel. Účastnil se protestantského sněmu v Broumově, po bitvě na Bílé hoře odmítl konvertovat ke katolické víře, proto byl vypovězen z Čech. Odešel do Pirny, žil v Drážďanech, Lipsku a Toruni, kde se stal profesorem. Zemřel zde v roce 1657. www.wikipedia.org.

²⁵⁸ STRÁNSKÝ, Pavel, *Respublica Bojema*. Leyden: Officina Elzeviriana 1634.

horstvu, půdě, i stručnému a výstižnému popisu krajů v Čechách s výčtem nejvýznamnějších měst, obcí a pamětihodností. V první kapitole čteme: „Cz'erna Hora, Landeccumque similiter, & [et] Tepla tepidas habes undas“.²⁵⁹ Místní prameny u Teplé – zde vidíme opět místní určení podle významného kláštera – považoval Stránský za teplé, zřejmě tak odvozoval z názvu místa a kláštera. Je patrné, že si údaj neověřil ani v písemných dokladech, ani z jiného zdroje, a že zde nikdy nebyl.

V roce 1650 vyšla ve Frankfurtu nad Mohanem známá *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae*.²⁶⁰ Spolupracovali na ní Matthaeus Merian²⁶¹, významný mědirytec, a autor textu Martin Zeiller. Byla součástí velkého projektu popisu a obrazů evropských měst. Čteme zde následující řádky: „Es liegt [in Böhmen] auch Töplitz, teils Tepla, Döpel und Töppel bey Landek, Deutzing, Vsserub und Manetung in dem Pilsner Kreise wie einberichtet. Diese beyden Teplitz werden sogar bey den Historicis, der Zeitungsschreiber zu geschweigen, oftmals nicht unterschieden, daher dann leicht ein Irrtum erfolgt.“²⁶² Autoři hovoří o dvou „Teplících“ v Čechách, které se prý často zaměňují. Název *T(t)eplice* znamenal dříve označení pro teplé prameny vůbec.²⁶³ Naši Teplou neboli Döpel či Töppel

²⁵⁹ „Černá Hora, stejně jako Otročin, a Teplá mají teplé prameny.“ (přel. M. H.) STRÁNSKÝ, Pavel, *Respublica Bojema*. Leyden: Officina Elzeviriana 1634, s. 6.

²⁶⁰ MERIAN, Matthaeus, ZEILLER, Martin, *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae*. Franckfurt: Matthaeum Merian 1650.

²⁶¹ Matthaeus Merian (1593-1650), švýcarský rodák, působil jako rytec a nakladatel ve Frankfurtu nad Mohanem. Proslul zejména jako tvůrce atlasů. Od roku 1640 vydával dílo *Topographia* s textem Martina Zeillera. Jiným jeho významným dílem je *Theatrum Europaeum* nebo *Topographia Germaniae*. www.wikipedia.org.

²⁶² „Leží také Teplice [v Čechách], zčásti Teplá, Döpel či Töppel u Otročina, Toužimi, Všerub a Manětína v Plzeňském kraji, jak je zpravováno. Tyto obě Teplice nebyly historiky, natož pak novináři, často rozlišovány, proto potom lehce došlo k omylu.“ (přel. M. H.). MERIAN, Matthaeus, ZEILLER, Martin, *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae*. Frnckfurt: Matthaeum Merian 1650, s. 82.

²⁶³ <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

autoři lokalizují jako obec v blízkosti Otročina (Landek), Toužimi (Deutzing), Všerub a Manětína (Manetung). Dnes by se mohlo zdát, že rozptýl vzdálenosti těchto obcí od Teplé, je překvapivě veliký, ale nesmíme zapomínat na to, že autoři – cizinci se v popisovaném území dobře neorientovali a při své práci používali mimo jiné nepřesné prameny, jako byla například *Hájkova kronika*.²⁶⁴ V současnosti je také samozřejmě frekventovanější jiná síť cest a silnic, zatímco na starších mapách vidíme, že tyto body od sebe nejsou příliš vzdáleny a že je propojují staré komunikace. Nejvzdálenější bod (Manětín) je od Teplé vzdálen něco málo přes 30 kilometrů, což není mnoho.

Bohuslav Balbín²⁶⁵ se ve svém díle *Miscellanea historica regni Bohemiae* (1679)²⁶⁶ věnoval tepelským kyselkám ve třech kapitolách. Jde o kapitoly XII., XXV. a XXVI. V kapitole dvanácté se Balbín zabývá dobýváním soli v Čechách. Mimo jiné zmiňuje úšovický slaný pramen (dnes Ferdinandův). „*Také u obce Úšovic, jež je poddána tepelskému klášteru premonstrátů, vyvěrá slaný pramen z nevyčerpatelného a nadmíru bohatého zřídla. Když se voda odpaří buď uměle nebo sluncem, je možno*

²⁶⁴ ROUBÍK, František, *Přehled vývoje vlastivědného popisu Čech*. Praha: Nákladem Společnosti přátel starožitností 1940, s. 14.

²⁶⁵ Bohuslav Balbín (1621-1688) byl známý jezuitský kněz a spisovatel. Studoval klasické jazyky, literaturu a filozofii, mezi jeho hlavní zájmy patřila historie, slovesnost a filozofie, působil jako učitel. Sepsal mnoho stěžejních prací, z regionálních např. životopis vladyky Hronaty. Kromě několika zmínek o tepelských pramenech a klášteru v Teplé ve svém *Miscellanea historica regni Bohemiae* se o zdejší kraj podrobněji nezmiňuje, cesta do Teplé mu byla Římem odepřena. BALBÍN, Bohuslav, *Krásy a bohatství české země. Výbor z díla Rozmanitosti z historie Království českého (Miscellanea historica regni Bohemiae)*. Zdeňka Tichá (ed.). Praha: Panorama 1986.; www.hamelika.cz.

²⁶⁶ BALBÍN, Bohuslav, *Miscellanea historica Regni Bohemiae*. Pragae: 1679-1687.; BALBÍN, Bohuslav, *Krásy a bohatství české země. Výbor z díla Rozmanitosti z historie Království českého (Miscellanea historica regni Bohemiae)*. Zdeňka Tichá (ed.). Praha: Panorama 1986.

*z ní vyrobít – a také se vyráběla – ušlechtilou sůl ztvrdlou na hroudy. To vědí všichni okolní. Dozvěděl se o tom také císař Ferdinand I.; i vyslal z Prahy rychlé posly s příkazem donést mu tuto slanou vodu v lahvích. Bylo shledáno, že sůl je neobyčejně čistá, jak má být, má vynikající působnost a navíc je bílá jako sníh.*²⁶⁷ Zásadní pro historii zdejších kyselků je zejména popis v kapitole XXVI. (v předchozí kapitole XXV. je o pramenech pouze stručná zmínka). Balbín hovoří o celém „*okolí tepelského kláštera*“, které „*je prostoupeno výbornými, zdraví prospěšnými a nejvyš lahodnými kyselkami (...)*“.²⁶⁸ Balbínův přítel z tepelského kláštera Alois Hackenschmidt (místní analista)²⁶⁹ mu v dopise místní kyselky popsal: „*(...) že okolí Teplé, v kterékoli části, ať v kopcích, údolích nebo lesích, u cest i mimo cesty, je tak přesycené kyselkami, že je nelze spočítat. On sám [Hackenschmidt] zná takových pramenů šedesát.*“²⁷⁰ Následuje popis kyselků v okolí Teplé. Balbín zmiňuje Úšovice, Dolní Kramolín, Zádub, Milhostov, Martinov, Kladský mlýn, Horní Kramolín, Otročin, Sítiny, Prameny, Podhorní mlýn a další vsi (dnes často zaniklé) v okolí Mariánských Lázní. Kyselky sloužily nejen jako osvěžující nápoj, ale některé i jako lék.²⁷¹

Vidíme, že středem celé oblasti je pro Balbína tepelský klášter – hovoří o *tepelských kyselkách*, zvlášť vyděluje ještě *úšovický pramen*,

²⁶⁷ BALBÍN, Bohuslav, *Krásy a bohatství české země. Výbor z díla Rozmanitosti z historie Království českého (Miscellanea historica regni Bohemiae)*. Zdeňka Tichá (ed.). Praha: Panorama 1986, s. 82.

²⁶⁸ *Tamtéž*, s. 115.

²⁶⁹ HLINOMAZ, Milan, *Klášter premonstrátů Teplá*. Karlovy Vary: Státní okresní archiv Karlovy Vary 2003, s. 177.

²⁷⁰ BALBÍN, Bohuslav, *Krásy a bohatství české země. Výbor z díla Rozmanitosti z historie Království českého (Miscellanea historica regni Bohemiae)*. Zdeňka Tichá (ed.). Praha: Panorama 1986, s. 115-116.

²⁷¹ *Tamtéž*, s. 116-117.

kterému „se říká slaný“ (dnes Ferdinandův).²⁷² Z dalších pramenů byl Balbínovi znám jménem *Stencker*, *Smradlavý*, jenž se používá ke koupelím (budoucí Mariin pramen), a další plynné prameny, jejichž výpary jsou jedovaté. Tyto prameny ovšem Balbín nepojmenovává. Celkem v Úšovicích (k nimž řadí všechny zmíněné prameny) jmenuje šest kyselek.²⁷³ Vyjmenovává vsi v okolí dnešních Mariánských Lázní, dříve na pozemcích kláštera v Teplé, u kterých v lese vyvěrají prameny.

V 18. století analyzovali místní prameny přední odborné, zejména lékařské kapacity. Byli to mimo jiné Martin Honorius Czechura (1724)²⁷⁴, profesor Jan Antonín Scrinci, který popsal prameny ve svém spisku *Tractatus de fontibus soteriis Teplensibus in Regno Bohemiae* (Videň 1760)²⁷⁵, nebo Jan Josef Zauschner, který zpracoval své analýzy jako dizertační práci - *Dissertatio de elementis et viribus medicis trium aquarum mineralium Teplensium* (Praha 1766).²⁷⁶

Martin Honorius Czechura²⁷⁷ přijal ve své době rozšířený názor, že slané prameny (a minerální vody vůbec) jsou mořskou vodou, která na povrch prosakuje z podzemních kanálů mezi moři. Jmenuje mimo jiné

²⁷² BALBÍN, Bohuslav, *Krásy a bohatství české země. Výbor z díla Rozmanitosti z historie Království českého (Miscellanea historica regni Bohemiae)*. Zdeňka Tichá (ed.). Praha: Panorama 1986, s. 116.

²⁷³ *Tamtéž*, s. 116.

²⁷⁴ CZECHURA, Martin Honorius, SCHAFFGOTSCH, Josef Willibald, *Mare philosophicum thalassophilis ad percrutandum propositum, seu universa philosophia Aristotelico – neutristica, universi anatomia maris (...)*. Pragae: Wickhart 1724.

²⁷⁵ SCRINCI, Johann Anton Joseph, *Tractatus de fontibus soteriis Toeplensibus in Regno Bohemiae*. Augustae Vindelicorum: Veith 1760; též německy Wien 1760.

²⁷⁶ ZAUSCHNER, Jan Josef, *Dissertatio de elementis et viribus medicis trium aquarum mineralium Teplensium*. Praegae: Joanne Fitzky 1766.

²⁷⁷ Martin Honorius Czechura (1688-1726), filozof a teolog z cisterciáckého kláštera v Plasích. Vystudoval v Praze, kde od roku 1718 působil jako profesor filozofie, později také teologie (1726). Jeho nejvýznamnějším dílem je spis *Mare philosophicum* - popis hydrografie světa na základě tehdejších znalostí. <http://ps.apha.cz>.

prameny u Úšovic a známou skutečnost, že se z nich těžila sůl. Vidíme, že lokace pramenů je v jeho díle opět podle vsi Úšovice. Nejznámější pramen nazývá *Stinker* (tedy Smraďoch, Smradlavý).²⁷⁸ Jan Antonín Scrinci²⁷⁹ popsal ve svém traktátu o tepelských pramenech šest kyselek a přirovnal je ke karlovarským vodám. Mimo jiné jmenuje Smradlavý pramen, tzv. *Stenker* neboli *Schwefelbad* (sirnou koupel) – dnes Mariin pramen. Jako druhý jménem označil *Gesalzener trüber Sauerbrunn* čili dnešní Ferdinandův pramen.²⁸⁰ Jan Josef Zauschner²⁸¹ se seznámil blíže s úšovickými prameny na cestách se svým učitelem Janem Boháčem.²⁸² Rozhodl se analýzu a popis zdejších kyselek zpracovat jako dizertaci, která později vyšla knižně. Uvedl zde tři jména pramenů – Ambrožův (podle osvíceného opata Ambrože), Křížový (podle vysokého tesaného

²⁷⁸ KŘÍŽEK, Vladimír, ŠVANDRLÍK, Richard, 106x Mariánské Lázně aneb *Vyprávění o městě, kterému postačilo sto let k dosažení světové proslulosti*. Plzeň: Západočeské nakladatelství 1990, s. 12.; JISKRA, Zdeněk, Minerální prameny v severním povodí řeky Mže, *Acta Onomastica* 50, 2009, č. 1, s. 102-108.

²⁷⁹ Jan Antonín Scrinci (1697-1773) studoval v Praze práva, později lékařství. Působil jako lékař ve Slaném a v Mladé Boleslavi. Získal profesuru lékařství na Pražské univerzitě, přednášel nauku o příznacích chorob, chemii a experimentální fyziku. Stal se dokonce rektorem Univerzity. Za zmínku stojí, že Scrinci byl švagrem Gelasia (Joba Felixe) Dobnera – měl za ženu Sabinu Kláru Dobnerovou. <http://www.quido.cz;> www.rozhlas.cz/praha/uslysime/_zprava/667435.

²⁸⁰ DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842, s. 14.

²⁸¹ Jan Křtitel Josef Zauschner (1737-1799), český filozof a lékař, pražský rodák, byl profesorem přírodopisu na pražské lékařské fakultě. Stal se prvním správcem kabinetu přírodnin na pražské Karlo-Ferdinandově univerzitě, sepsal jeho katalog. <http://web.natur.cuni.cz>.

²⁸² Jan Boháč (1724-1768), český lékař a přírodovědec. Studoval v Praze filozofii a lékařství, po studiích působil jako profesor na lékařské fakultě v Praze, později se stal děkanem téže fakulty a nakonec rektorem pražské univerzity. Byl zvolen členem Londýnské Královské společnosti jako tehdy jediný Čech. <http://www.libri.cz/databaze/kdo/18>.

kříže nad pramenem) a Mariin (podle mariánského obrazu, visícího na stromě u pramene). V pramenech našel střední, neutrální a alkalickou.²⁸³ Místním pramenům, které jsou nazvány výlučně jako „tepelské nebo úšovické“, věnovali pozornost také další autoři 18. století, např. Heinrich Johann Nepomuk Crantz (1722-1799), Johann Gottlieb Kühn (1762-1837) nebo Johann Friedrich Zückert (1737-1778).²⁸⁴

V roce 1788 Jaroslav Schaller²⁸⁵ ve své šestnáctisvazkové *Topographie des Königreichs Böhmen*²⁸⁶ poprvé uvedl název *Marienbad* (Mariánské Lázně), a to jako název pro pramen, používaný nikoliv k pití, ale k lázni – ke koupelím. V popisu Plzeňského kraje, v oddílu nazvaném „panství Teplá“, čteme „14) Hammerhof ein Schloßchen und Meyerhof, zählet sammt dem Hochofen, 3 Hammern, und der sogenannten 15) Bauernmühle 21N., hier sind drey trefliche Gesundbrunnen, deren einer der gesalzene, der zweyte der Ambrosianische, und der dritte das Marienbad genannt wird. Die Bestandtheile und Wirkungen dieser Wässer haben die berühmten Hrn. Aerzte Zauschner, Suchomel, Ržiha untersucht, und durch besondere Abhandlungen dem Publikum kund gemacht. Heut zu Tage Wird das bekannte Tepler Salz, welches aus der hiesigen Salzquelle verfertigt wird, nicht zum gemeinem Gebrauche, sondern nur zu den

²⁸³ DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842, s. 15.; ŠVANDRLÍK, Richard, Prameny dostávají jména, *Hamelika* č. 5, 5. 3. 1973, s. 1n.

²⁸⁴ *Tamtéž*, s. 1n.

²⁸⁵ Jaroslav Schaller (1738-1809), piaristický kněz a vychovatel, středoškolský učitel a historik. Jeho *Topografie* je výjimečným dílem, zejména proto, že Schaller kromě kronik a vlastivědných zpráv, použil ke své práci také archivní prameny a mj. dotazníkovou metodu: duchovním na českém venkově rozeslal dotazníky ohledně geografie a historie farnosti, které oni ochotně zodpověděli. ROUBÍK, František, *Přehled vývoje vlastivědného popisu Čech*. Praha: Nákladem Společnosti přátel starožitností 1940, s. 26-28.; www.wikipedia.org.

²⁸⁶ SCHALLER, Jaroslav, *Topographie des Königreichs Böhmen*. Prag: 1785-1791.

*Arzneymitteln verwendet.*²⁸⁷ Schaller lokalizuje mariánskolázeňské prameny do okolí Hamrnického zámku a Selského mlýna²⁸⁸ a tři přímo jmenuje: Slaný (dnes Křížový), Ambrožův a nově Mariánskou lázeň. Dále zmiňuje lékaře, kteří místní kyselky zkoumali, a nakonec se dozvídáme, že se zde vyrábí Tepelská sůl, která je používána k léčbě. Hamrnický zámek však není na Tepelském panství jediný, u kterého se Schaller zmiňuje o léčivých vodách. Dalšími místy jsou například již zmiňované obce Chotěnov (Kuttnau), Martinov (Martnau), Stanoviště (Stanowitz), Vlkovice (Wlkowitz), Kramolín (Gramling), Zádub (Hohendorf), Závišín (Aboschin, Abaschin), Sítiny (Rauschenbach), Prameny (Songerberg, Sangerberg) a samozřejmě Úšovice (Auschwitz, Huschowitz). Již z délky hesla Úšovice lze vyvodit, že ve své době byly úšovické prameny známější než ostatní jmenované lokality. Schaller zná tři úšovické slané prameny a líčí historii jejich zkoumání.²⁸⁹

²⁸⁷ „14) Hammerhof (Hamrnický dvůr) zámek a Meyerhof, čítají včetně Vysokých Pecí, Tří Hamrů a tak zvaného 15) Selského mlýna 21 čísel, zde jsou tři znamenité léčivé prameny, z nichž jeden Slaný, druhý Ambrožův, a třetí Mariánská lázeň se nazývají. Složení a účinky těchto vod zkoumali známí páni lékaři Zauschner, Suchomel, a Řiha, a skrze svá pojednání s tím seznámili veřejnost. Dnes se používá známá Tepelská sůl, která se připravuje ze zdejšího Slaného pramene, ne k běžné potřebě, ale jenom k lékařským účelům.“ (přel. M. H.). SCHALLER, Jaroslav, *Topographie des Königreichs Böhmen*, bd. IX. Prag: 1788, s. 194.

²⁸⁸ Hamrnický dvůr/ zámek (Hammerhof) byl tepelským klášterem odkoupen v roce 1665. Opat Raymund Wilfert II. ho nechal po požáru barokně přestavět. Stavba byla dokončena v roce 1710. Architektem byl Kryštof Dienzenhofer. Zámek sloužil jako zotavovna pro tepelské premonstráty a východisko k blízkým pramenům. Nazýval se Villa Hammerhoviana. HLINOMAZ, Milan, *Klášter premonstrátů Teplá*. Karlovy Vary: Státní okresní archiv Karlovy Vary 2003, s. 101-103.; www.hamelika.cz.

²⁸⁹ SCHALLER, Jaroslav, *Topographie des Königreichs Böhmen*, bd. IX. Prag: 1788, s. 195-196.

Nejnovější vývoj a popis oblasti zachycuje také první vojenské mapování (josefské).²⁹⁰ Mariánskolázeňsko nalezneme na listu 118, ale částečně také na listech 100 a 101. Na první pohled nás zaujme velká oblast lesa – Kayser Wald. Na jeho okraji vidíme již nové sídlo – Marienbaad, a také hlavní komunikace, které k němu vedou. Významná silnice směřuje do Sklářů (Züglhütte) a dále pokračuje do Chodové Plané a Plané (Kuttenplan, Plan), přes Stříbro pak do Plzně - Plzeň byla krajským městem Tepelska. Tato silnice dodnes plní svou úlohu jako hlavní dopravní tah z Mariánských Lázní přes Plzeň až do Prahy, stejnou trasu kopíruje železniční trať. Další (menší) cesta vede k nedalekému Závišínu (Aboschin). Ostatní obce jsou s „Mariánskou lázní“ propojeny hustou sítí místních stezek. Je patrné, že lidé k pramenům pravidelně docházeli přes kopcovitý a lesní terén. Stezky vedou od Hamrníků (Hammerhof), Úšovic (Auschowitz), Pramenů (Sangerberg, Neu Sangersberg), Velké a Malé Hleďsebe (Gros Sichdichfür, Klein Sichdichfür), Drmoulu (Dürmaul), Vlkovic (Wlkowitz), Stanoviště (Stanowitz), Martinova (Martnau), Pístova (Pistau), Rájova (Roßau), Ovesných Kladrub (Habakladrau), Milhostova (Mileschtau), Zádubu (Hohendorf) a z dalších vsí a osad. Označení *Marienbaad* je zde sice uvedeno, ale zatím zřejmě pouze jako pomístní název.²⁹¹ Není totiž

²⁹⁰ Bylo zahájeno již roku 1763 a pokračovalo až do roku 1785. Čechy byly rozděleny na 273 mapových sekcí, které byly vyhotoveny v letech 1764-1767. Po nedostacích, které se objevily ve válkách s Pruskem (1778-1779), Josef II. nařídil rektifikaci (přezkoušení) severních oblastí. V letech 1780-1783 došlo k novému mapování těchto území. Původní listy se nezachovaly. Mezi rektifikované oblasti patří i Mariánskolázeňsko. SEMOTANOVÁ, Eva, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*. Praha: Libri 2001, s. 96-98.; www.staremapy.cz.

²⁹¹ Pomístní jména jsou tzv. nesídlištní pojmenování pro neživé přírodní objekty a prostory, jako například pohoří, louky, pole, lesy, vodní toky, tratě, cesty, veřejná prostranství apod. OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, Libuše a kol., *Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest*. Praha: Academia 1995.

zmíněno v seznamu osad (rejstříku) na pravé straně mapy (výřezu), navíc typ písma u názvu i způsob zobrazení tohoto místa tomu nasvědčují. Je však patrné, že pojmenování *Marienbaad* bylo již zažité (ještě před vydáním Schallerovy topografie) a že místo bylo propojeno hustou sítí stezek, které vedly i přes nepřístupný les. Z přírodních lokalit stojí za zmínku ještě Glatzen Berg, budoucí Kladská, a také mokřiny znázorněné v lese nad Mariánskou lázní. Městečko Teplá společně s klášterem jsou zobrazeny v pravém horním rohu listu jako velké centrum oblasti. Bohužel, nevýhodou prvního vojenského mapování je, že jde o izolované listy jednotlivých území. Je proto těžší vytvořit si celkový obraz o daném regionu.

Srhname-li si, jak bylo Mariánskolázeňsko zobrazováno a popisováno na starých mapách a v místopisných dílech do konce 18. století, najdeme mnoho podobného. O zdejších kyselkách se mluví výlučně jako o *tepelských* nebo *úšovických*. Již z toho vidíme, že starým a tradičním centrem oblasti byla Teplá, a to zejména tepelský klášter jako majitel rozsáhlého panství. Pod jeho správu patřily okolní vsi a dvory, jako například: Úšovice, Planá, Chodová Planá, Mnichov, Úterý, Michalovy Hory, Martinov, Milhostov, Stanoviště, Sítiny, Prameny, Vlkovice, Chotěnov, Horní a Dolní Kramolín, Pístov, Rájov, Zádub a Závišín a další. Mnoho z těchto obcí zaniklo, ale většina tohoto starého středověkého osídlení je zachována dodnes. Území, kde později vyrostly Mariánské Lázně, je na mapách i v textech popisováno jako porostlé hustým lesem, plné bažin a močálů, ale již na Crigingerově mapě z roku 1568 vidíme lokaci *tepelských pramenů* - tedy vyvěrajících na panství Teplá (označení podle správní příslušnosti). Také na Müllerově mapě Čech jsou znázorněny džbánky pro označení kyselek. Velkou úlohu pro jejich pojmenování hrálo nejbližší osídlení - Úšovice byly nejbližší osadou u pramenů - proto se jim říkalo *úšovické*, nebo *bei Auschwitz*, také se setkáme s lokací podle hradu Kynžvart. Mariinu prameni se říkávalo Smradlavý neboli *Sten(c)ker*, odtud se místo nazývalo *Sten(c)ker*

bad nebo *Säuerling* (kyselka), lidově též *Auf Saling*, *Auf Saring* a podobně – *Smradlavé lázně*, nebo *U kyselky*, *Kyselka*, *Na Kyselce*.²⁹² Místopisné označení *Marienbad* se poprvé objevuje u Jaroslava Schallera v roce 1788, ale zatím pouze pro lázeň neboli označí třetího pramene. Schaller tento pramen (společně s dalšími dvěma) umístil do blízkosti Hamrnického dvora (záměčku) a Selského mlýna. Na prvním vojenském mapování se také setkáme se jménem *Marienbaad*, ovšem zřejmě jako s pomístním názvem. Jsou zde také označeny cenné komunikace z okolních osad k pramenům.

²⁹² BRANDL, Benedikt, *Prälat Karl Reitenberger, Abt von Stift Tepl und Gründer der Kurstadt Marienbad*. Marienbad: Theodor Hanika 1930, s. 31.

6. OBRAZ MARIÁNSKÝCH LÁZNÍ S OKOLÍM V 19. A V PRVNÍ POLOVINĚ 20. STOLETÍ NA STARÝCH MAPÁCH A V REGIONÁLNÍCH PRŮVODCÍCH

Mariánské Lázně lákaly již od svého založení mnoho návštěvníků, kteří chtěli být samozřejmě informováni o historii města a jeho nejvýznamnějších památkách. Chtěli vědět, kde najít nejlepší ubytování, kam zajít do lékárny, jakou zvolit túru a léčebnou proceduru. Jaké nabízí město kulturní vyžití, co hrají v divadle nebo na koncertě, a v neposlední řadě hosty zajímala řada praktických informací, jako jsou lázeňské taxi, kolik stojí drožka a jaké jsou vlakové spoje. Lázně mají v rámci celé republiky (i ve světě) výjimečný charakter – jsou svojí povahou kosmopolitní a lidé sem jezdí nejen za zdravím, ale také za zábavou a odpočinkem. Střetávají se zde různé národnosti, kultury a náboženství, vždyť kde jinde vedle sebe najdeme kostely takřka všech vyznání? Hosté také chtěli vědět, kde jsou zajímavá výletní místa, kavárny v okolí, jak jsou vyznačeny turistické trasy, jak se mění názvy ulic, domů a podobně.

Proto se už od počátku lázní setkáváme s řadou turistických průvodců po městě a okolí, ve kterých najdeme výše zmíněné údaje. Jde o knížečky malé, kapesní, ale nabitě informacemi. V minulosti vypadaly podobně jako dnes a také po obsahové stránce (přestože paralelně s vývojem společnosti došlo v tomto ke změnám) jsou podobné těm dnešním. Pro snadnější orientaci byly opatřeny řadou plánek a mapek. Tyto průvodce, mapy, plány, turistické i informační brožury (ale také topografie a místopisné slovníky), a proměny obrazu Mariánských Lázní a okolí, které tyto prameny přináší, budou v následujících kapitolách předmětem mého zkoumání. Na základě informací v nich obsažených budeme zkoumat mikroregion Mariánskolázeňsko a jeho proměny během 19. a počátkem 20. století.

6.1 Z osady veřejnými lázněmi (od počátku 19. století do roku 1818)

Od roku 1788, kdy Jaroslav Schaller zmínil ve své *Topographii des Königreichs Böhmen* poprvé pomístní název Marienbad (který najdeme též na mapách prvního vojenského mapování), do roku 1818, urazily Mariánské Lázně dlouhou cestu. Z původní samoty, kde byly jedinými stavbami přístřešky nad prameny, se „Mariánská lázeň“ stala rozkvétající osadou a byla vyhlášena veřejnými lázněmi. Pramenů, které tento rychlý vzestup dokumentují, však není mnoho. Můžeme říci, že kromě topografií a map celých Čech, se jedná o několik regionálních spisů; o průvodcích v pravém slova smyslu však ještě hovořit nemůžeme. Podávají však velmi barvitý a cenný popis místa.

6.1.1 Mariánské Lázně ve vzpomínkách prvních osadníků

Cenným pramenem pro rané dějiny Mariánských Lázní je zejména *Felbingerova kronika*.²⁹³ Johann Nepomuk Felbinger ji začal psát od roku 1835, ovšem zpětně se vrací až k roku 1786. Felbinger²⁹⁴ pocházel

²⁹³ FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*. Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008.

²⁹⁴ Johann Nepomuk Felbinger (1768-1855) se narodil pravděpodobně v Teplé, zemřel v Mariánských Lázních. On i jeho bratři Max a Anton se stali jedněmi z prvních obyvatel nové osady. V Roce 1817 nebo 1818 byl Felbinger penzionován (působil jako účetní v klášteře v Teplé) a odstěhoval se do Mariánských Lázní, kde postavil dům. Stal se váženým občanem města, v roce 1823 byl pověřen vedením místní čítárny, staral se též o ubytování hostů ve svém domě. Svou kroniku dovedl až do roku 1855. FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*.

z Teplé. V nově vznikajících Mariánských lázních postavil dům (1816-1818), do kterého se roku 1818 přestěhoval. Zažil tedy „zblízka“ období vzniku a největší výstavby lázní. Jeho zápisky jsou převážně stručným kalendáři, cenným zejména po faktografické stránce. Tím se odlišují od jiného písemného pramene – Nehrových vzpomínek na raná léta Mariánských Lázní (kyselky navštívil poprvé roku 1779), která přinášejí vedle reálií také subjektivní autorovy zážitky. Johann Josef Nehr byl lékař, takže v jeho knize nemohly chybět popisy úspěšné léčby u mnoha pacientů. Jeho *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad* vyšly ve dvou vydáních – v roce 1813 a o čtyři roky později v přepracované a rozšířené podobě.²⁹⁵ Popis lázní a účinky pramenů, a dokonce i rašeliny, popsal též lékař Franz Ambros Reuss, který do těchto končin přišel v roce 1815 z Bíliny.²⁹⁶ Jeho kniha nese název *Das Marienbad bei Auschowitz auf der Herrschaft Tepl*.²⁹⁷ Na počátky lázní vzpomíná také Adalbert Eduard Danzer²⁹⁸ v roce 1842 - do nové osady přijel na léčení v roce 1808.²⁹⁹

Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008, s. 8-9.

²⁹⁵ NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: Johanna Franieck, Wittwe 1813.; NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: [s. n.] 1817.

²⁹⁶ Franz Ambros Reuss (1761-1830), byl první český balneolog, zakladatel moderního výzkumu českých lázní. Působil jako lékař v Praze a poté a až do své smrti v Bílině. Přátelil se např. s Johannem Wolfgangem von Goethem nebo Alexandrem von Humboldtem. Je autorem mineralogického slovníku a také sbírky minerálů. Významná jsou jeho díla o českých lázních. www.geology.cz.

²⁹⁷ REUSS, Franz Ambros, *Das Marienbad bei Auschowitz auf der Herrschaft Tepl, physikalisch – chemisch und medizinisch geprüft und dargestellt von Franz Ambros Reuß*. Prag: Gottlieb Haase 1818.

²⁹⁸ Adalbert Eduard Danzer (1794-1862), rodák z nedalekých Pramenů, vystudoval filozofii v Praze a medicínu v Praze a ve Vídni. Pracoval jako lékař na několika

6.1.2 První osídlení mezi Křížovým a Mariiným pramenem

Podívejme se tedy, jak vypadalo místo okolo Mariina pramene koncem 18. století. Johann Nepomuk Felbinger zmiňuje v roce 1788 Mariin pramen, který „war mit Brettern eingefaßt und darauf war Tramholz (Holzbalken) aufgesetzt“³⁰⁰, o dva roky později píše o Křížovém prameni, že „war (...) mit einem Serpentinstein (...) eingefaßt und reich mit Staketen (Holzlattenzaun) umschlossen“.³⁰¹ Jako třetí pramen uvádí Ambrožův („war nur mit Baumstämmen eingefaßt“)³⁰², a nedaleko od něj další pramen, který „verursachte bei den Menschen Erbrechen“.³⁰³ Vidíme, že prameny byly již jednoduše podchyceny a jímány. Felbinger dále poznamenává, že Mariin pramen sloužil jen ke koupání, přičemž voda z něj byla ke koupeli ohřívána.³⁰⁴ O starém ohrazení pramenů hovoří také

místech v západních Čechách, od r. 1828 působil v Mariánských Lázních. Stal se prvním historikem mladých lázní. SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 107-108.

²⁹⁹ DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842.

³⁰⁰ „(...) byl obložen prkny a obestavěn dřevěnými trámy.“ FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*. Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008, s. 23.

³⁰¹ „byl (...) jímán do kamene serpentinitu, (...) a obehnán dřevěným plotem.“ *Tamtéž*, s. 23.

³⁰² „(...) byl jímán jen do kmene stromu“. FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*. Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008, s. 23.

³⁰³ „(...) způsoboval lidem zvracení“. *Tamtéž*, s. 23.

³⁰⁴ Výpary oxidu uhličitého z Mariina pramene byly ve větší koncentraci jedovaté a zvířectvu i lidem mohly přivodit smrt. FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*. Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008, s. 23, 25.

Johann Josef Nehr.³⁰⁵ Franz Ambros Reuss přišel do Mariánských Lázní později, kdy již stály nad prameny altány. Reuss ve svém pojednání podrobně popisuje účinky, fyzikální a chemickou analýzu léčivých pramenů, indikace a způsob léčby - v roce 1817 přibylo jméno pro pramen Karolinin. Své pojednání začíná Reuss na panství Teplá a výskytem pramenů zde, pokračuje vylíčením dějin úšovických kyselek a nakonec se dostává k Mariánským Lázním „u Úšovic“. Jde spíše o odborné pojednání a analýzu z pera lékaře a vědce, než o průvodce místem a subjektivní postřehy.³⁰⁶

Dalšími lidskými výtvary byly první přístřešky. Johann Josef Nehr vzpomíná, že: *„Ausser einer alten hölzernen, dem Einsturz drohenden Hütte, in der zwei eiserne zur Bereitung des im Kreuzbrunnen reichlich enthaltenen Glaubersalzes bestimmte Kessel auf einem Heerde eingemauert standen und einer gleichfalls hölzernen rohen uralten Einschränkung des Kreuzbrunnens fand und sah man nichts, was Menschenhände gemacht hätten.“*³⁰⁷ Johann Nepomuk Felbinger píše

³⁰⁵ NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: Johanna Franieck, Wittwe 1813.; NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: [s. n.] 1817.

³⁰⁶ REUSS, Franz Ambros, *Das Marienbad bei Auschowitz auf der Herrschaft Tepl, physikalisch – chemisch und medizinisch geprüft und dargestellt von Franz Ambros Reuß*. Prag: Gottlieb Haase 1818.

³⁰⁷ „Kromě jedné staré dřevěné stavby, hrozící spadnutím, ve které stály na jednom ohništi dva zazděné železné kotle, určené k získávání v Křížovém prameni bohatě obsažené Glauberovy soli, a kromě jednoho, rovněž hrubého, prastarého ohrazení Křížového pramene, člověk nenašel a neviděl nic, co by udělaly lidské ruce.“ (přel. M. H.). NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: Johanna Franieck, Wittwe 1813.; NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: [s. n.] 1817.; KŘÍŽEK, Vladimír, ŠVANDRLÍK,

k roku 1788: „Neben der Marienbrunnenquelle stand ein kleines Holzhäuschen mit vier Badestuben.“³⁰⁸ O dva roky později čteme: „Neben dieser Kreuzbrunnenquelle standen zwei Holzhäuser und eine Mühle inmitten großer Felsensteine, Gestrüpp, Fichtenbäumen und Sumpf. Es gab einen alten Salzsiederschuppen [zur Salzgewinnung] unter den damaligen Obrigkeit des Hochwürdigen Herrn Abbé Ambros Schmidt vom Stift Tepl. Er hat aus diesem Schuppen ein Gross und einige kleine Zimmer für die Kurgäste herstellen lassen. Für dieses Haus wurde ein Förster, ein gewisser Maximilian Felbinger, angestellt, um den erschienenen Kurgästen Mittag- und Abendkost zu geben.“³⁰⁹ První osídlení se tedy začalo budovat okolo Křížového pramene.³¹⁰ Podle Felbingerovy kroniky zde v roce 1808 stál kromě výše zmíněných také Nehrův dům „Zlatá koule“ (postaven 1804-1807) a lázeňský dům v blízkosti Mariina pramene, postavený opatem Pfrognerem roku 1807 a později přestavěný na hostinec, tzv. Traiteurhaus (Felbinger ho uvádí jako Tracteurhaus). V roce 1812 nechal opat Pfrogner postavit u Mariina pramene druhý dům – Staré lázně (dnes Centrální). Dále se pilně buduje,

Richard, *Marienbad. Eine Plauderei über eine Stadt, dies im Laufe von Knappen hundert Jahren schaffte, weltberühmt zu werden*. Praha: Pluto 1992, s. 15.

³⁰⁸ „Vedle Mariina pramene stála již tehdy malá dřevěná budova se čtyřmi koupelnami.“ FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*. Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008, s. 23.

³⁰⁹ „U Křížového pramene, uprostřed velkých skalisek, křovin, smrčín a močálů, stála tehdy dvě dřevěná stavení a mlýn. Na místě starého přístřešku, kde se z pramene získávala sůl, nechal velebný pan abbé Ambros Schmidt postavit domek pro lázeňské hosty s jedním velkým a několika malými pokoji. Tento dům byl následně pronajat lesníkovi Maximilianu Felbingerovi, který zde hostům nabízel oběd a večeři.“ *Tamtéž*, s. 23-24.

³¹⁰ Mariin pramen byl pro první stálé obyvatele zřejmě příliš silný a nebezpečný k budoucímu blízkému osídlení, navíc zde probíhaly koupele. Kronikář Felbinger vzpomíná mj. na mrtvou zvířenu v okolí pramene a také na již zmíněný smrtelný případ otravy u člověka. *Tamtéž*, s. 25.

staví a přestavuje, a to zejména v okolí Křížového a Mariína pramene. Do roku 1818 měla osada (jistě) 12 domů, z nich dodnes v původní podobě je zachován dům „Zlatý hrozen“ („Zur Goldenen Traube“) na Goethově náměstí.³¹¹ Další z nejstarších domů stály v okolí Křížového pramene, v dnešní Masarykově ulici nad Kolonádou, a na Goethově náměstí (většinou přestavěny nebo zbořeny). Ovšem staveb vzniklo do této doby mnohem více, některé byly také zrušeny (vyrostly např. pavilony nad prameny, kaple, sloupoví nad Křížovým pramenem, Plynno-slatinné lázně („Luft-Moorbad“); zrušena byla např. první solivárna nebo původní koupelnová lázeň u Mariína pramene).

Výstavba nových domů a staveb nebyla jednoduchou záležitostí. Jak poznamenává Felbinger, *„mit vielen Unkosten verbunden war [und zwar verursacht durch] das Wegschaffen des Erdreiches und der vielen Felsensteine, des Gestrüpps und das Trockenlegen der Sümpfe.“*³¹²

Zajímavou kapitolou jsou také názvy domů v Mariánských Lázních (a v lázních všeobecně). V prvních letech výstavby se domům říkalo obecnými jmény, jako např. „Hostinec“ („Trakteurhaus“) nebo „Staré lázně“ („Altes Badehaus“); ovšem vedle těchto „účelových“ zařízení se stavěly v lázních už první soukromé ubytovny a hostince, kterým jejich majitelé dávali „vznešenější“ názvy: „Císař rakouský“ („Zum Kaiser von Österreich“), „Princ“ („Zum Prinzen“). Oblíbeným přídomek byla zlatá barva – symbolizovala vznešenost a výjimečnost: např. „Zlatá koule“ („Zur Goldenen Kugel“), Zlatý hrozen („Zur Goldenen Traube“), Zlatá koruna („Zur Goldenen Krone“), Zlatá loď („Zum Goldenen Schiff“). Jinými oblíbenými názvy byla jména podle cizích krajů, měst a přírodních míst: „Ruský dům“ („Zum Russischen Haus“), „Saský dům“ („Zum

³¹¹ Dnes sídlo Městského muzea Mariánské Lázně.

³¹² „(...) byla spojena s velkými výdaji, které si vyžadovalo zejména odstranění velkého množství zeminy, sklaních bloků a hustých křovin a vysoušení bažin.“ FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*. Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008, s. 26.

Säschischen Haus“), „Vídeňský dům“ („Zum Wiener Haus“) apod. Jména podle majitelů a další pojmenování (např. podle rostlin nebo zvířat) se v Mariánských Lázních objevují později. Obvykle byla doplněna přídomkem barvy (zelená, bílá, černá) nebo počtu (oblíbené číslo tři).³¹³ Zajímavostí je dnešní úzus stará označení jako „Zum Prager Haus“ překládat nominativem – „Pražský dům“, jinak správněji „U Pražského domu“, podobně v Praze „U dvou slunců“.

Mezi první osídlence u pramenů patřili Wenzel Hammer a Anton Fischer s rodinami. Oba pocházeli ze Sítin (Rauschenbach) a zde postavili první dvě dřevorubecké chalupy. Ve mlýně se usadil Isak Kohnhäuser. Z dalších osadníků jmenujme například rodiny krejčího Josefa Seidla, Josefa Lehrla, Johanna Baiera, Lorenze Bayerla nebo bratry Felbingerovy. Těmto prvním osadníkům se narodilo více dětí, ovšem většina jich brzy zemřela.³¹⁴ Není divu, podmínky zde byly kruté. Například Franz Ambros Reuss zde v roce 1818 naměřil průměrnou teplotu, zřejmě roční, okolo 7°R., což je na dnešní stupnici přibližně 9-10°C.³¹⁵ Přesto zde první rodiny zůstaly usídleny, pronajímaly své příbytky a později postavily v Mariánských Lázních hostinské domy. Můžeme říci, že první osídlení u pramenů bylo česko-německé.

³¹³ Viz seznam domů zmíněných ve Felbingerově kronice. FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*. Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008, s. 146-149.

³¹⁴ První místní rodačkou byla Tereza, dcera Antona Fischera (2. 3. 1787), která byla pokřtěna v Pístově. DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842, s. 40.; www.hamelika.cz.

³¹⁵ Teplota se měřila od roku 1730 podle tzv. Réamurovy stupnice. 100°R je 80°C. REUSS, Franz Ambros, *Das Marienbad bei Auschowitz auf der Herrschaft Tepl, physikalisch – chemisch und medizinisch geprüft und dargestellt von Franz Ambros Reuß*. Prag: Gottlieb Haase 1818, s. 41.; www.wikipedia.org.

6.1.3 Pojmenování nové osady

V roce 1813 první osadu u pramenů ve své knize Johann Josef Nehr nazývá zcela automaticky *Marienbad* – Mariánskými Lázněmi. Vidíme, že z pomístního označení pro místo u kyselek se stalo přirozeně jméno obce. Vznik názvu *Marienbad* zajímal samozřejmě řadu historiků, kteří se Mariánskými Lázněmi a okolím zabývali. Prvním z nich byl zřejmě Adalbert Eduard Danzer, který ve své monografii *Geschichte von Marienbad* (1842) píše: „*Nach gemeinschaftlichem Uebereinkommen, mehr aber auf Anordnung des Herrn Prälaten Pfrogner, legte man dem Ganze Orte nach der grössten Quelle, nämlich dem Marienbrunnen – den Namen Marienbad bei.*“³¹⁶ Dále se Danzer zamýšlí nad původem jména pro Mariin pramen: „*Woher die Marienquelle selbst ihren Namen entlehnte, wurde schon oben bemerkt, daher nur noch auf die Sage hingedeutet wird (Urkunden konnte ich darüber nicht finden), dass ein kranker Soldat, welcher durch den Gebrauch der hiesigen Heilquellen, besonders der Marienquellbäder, seine Genesung erlangt hatte, ein Bild zur Ehre der Muttergottes aus Dankbarkeit an den nahestehenden Baum geheftet haben soll. Die Zeit dieser Begebenheit konnte ich nirgends erfahren.*“³¹⁷ Tuto pověst přejímá také Ludolf Staab a připomíná, že: „*Die neue Kolonie selbst hiess im Munde der umliegenden Landbewohner Säuerling, im*

³¹⁶ „Podle společné úmluvy, ale více z nařízení pana preláta Pfrognera, bylo přisouzeno celému místu podle největšího pramene, totiž Mariina – jméno Mariánské Lázně.“ (přel. M. H.). DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842, s. 41.

³¹⁷ „Odkud Mariin pramen sám získal jméno, bylo již zmíněno výše, odtud ještě pověst (písemné doklady jsem o tom nemohl najít), že nemocný voják, který po použití zdejších léčivých pramenů, zvláště koupelí z Mariina pramene, nabyl zdraví, připevnil na znamení vděku obrázek Panny Marie na vedlejší strom. Datum této události se mi nepodařilo zjistit.“ DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842, s. 41.

*hiesigen Dialekte Sarg'n, auch Sauerbrunn, nach dem gesalzenene Brunnen, dem Kreuzbrunnen, oder man nannte sie Stenker nach der Marienquelle.*³¹⁸ V roce 1908 zkoumal všechny dostupné písemné zprávy Michael Urban, místní historik a lékař z Plané, a ke jménu nových lázní píše: „(...) *Im Volksmunde hieß diese Kolonie Saling oder Saring schlechtweg und unter dem Namen Sauerbrunn erscheint der neue Kurort auch in der Kirchenbüchern der zugehörigen Pfarrei Auschowitz.*“³¹⁹ Ovšem právě jméno Mariánské Lázně se rychle rozšířilo, zvláště do Saska a Bavorska, odkud přijíždělo mnoho hostů. Takže, jak poznamenává Urban, v roce 1813 se psalo „*Marienbad bei Auschowitz*“, o deset let později „*Tepl bei Marienbad.*“³²⁰ Podobně se výklad názvu osídlení objevuje v publikacích dalších historiků.³²¹

Vidíme, že jméno *Marienbad* (*Mariánské Lázně, Mariánská Lázeň*) získalo místo spíše přirozeným vývojem, částečně ovšem také

³¹⁸ „*Nová osada sama se nazývala v nářečí místních venkovanů Säuerling (Kyselka), ve zdejším dialektu Sarg'n, také Sauerbrunn, podle slaného pramene, a to Křížového pramene, nebo byla nazývána Stenker (Smraďoch) podle Mariina pramene.*“ (přel. M. H.) STAAB, Ludolf, *Geschichte Marienbads von der aeltesten Zeit bis zur Gegenwart*. Wien: Erste Wiener Vereins-Buchdruckerei, Selbstverlag 1872, s. 27-28.

³¹⁹ „*Lidově se tato osada jmenovala přímo Saling nebo Saring a pod jménem Sauerbrunn (Kyselka) se objevují nové lázně také v církevních matrikách příslušné fary v Úšovicích.*“ (přel. M. H.). URBAN, Michael, *Alt-Marienbad: mit besonderer Berücksichtigung der Lebensschicksale der verewigten Gründer dieser Kurstadt, des Prälaten Karl Kaspar Reitenberger und des Josef Johann Nehr, sowie anderer hervorragender Männer derselben*. Marienbad: Buchdruckerei Hermann Holub 1908, s. 45.

³²⁰ „*Mariánské Lázně u Úšovic*“, „*Teplá u Mariánských Lázní*“. (přel. M. H.). URBAN, Michael, *Alt-Marienbad: mit besonderer Berücksichtigung der Lebensschicksale der verewigten Gründer dieser Kurstadt, des Prälaten Karl Kaspar Reitenberger und des Josef Johann Nehr, sowie anderer hervorragender Männer derselben*. Marienbad: Buchdruckerei Hermann Holub 1908, s. 46.

³²¹ Například BRANDL, Benedikt, *Prälat Karl Reitenberger, Abt von Stift Tepl und Gründer der Kurstadt Marienbad*. Marienbad: Theodor Hanika 1930, s. 31n.

z rozhodnutí vrchnosti – představitelů kláštera v Teplé, kteří chtěli místo zasvětit Panně Marii. Odtud zřejmě rozšíření pověsti o svatém obrázku nad Mariiným pramenem, který se ovšem tradoval a mohl mít reálný podklad. Ještě v roce 1760 označoval Jan Antonín Scrinci Mariin pramen jako Stenker (Smradlavý), o šest let později Jan Josef Zauschner mluví přímo o Mariině prameni. V osmdesátých letech se Schaller ve své *Topografii* rozepsal o Mariánské lázni (Marienbad) – šlo však ještě spíše o pomístní jméno, jméno pro lázeň – přístřešek - postavený u Mariina pramene. To se postupem doby změnilo na oficiální jméno místní – toponymum. Zajímavé je, že pojmenování *Kyselka*, *Na kyselce* a podobně, není ojedinělé a objevuje se v českých zemích i v zahraničí (např. lázně Kyselka u Karlových Varů nebo Bad Sauerbrunn v Rakousku).³²²

6.1.4 Okolí Mariánských Lázní, přístupové cesty a první pacienti

Jak vzpomínají první pamětníci, prameny byly navštěvovány obyvateli okolních vesnic, dojížděli sem také lidé ze vzdálenějších míst.³²³ Nyní nás bude zajímat, jak vypadalo okolí nové osady, kudy vedly přístupové cesty do lázní, jak a odkud se k pramenům cestovalo, a v neposlední řadě také odkud návštěvníci pocházeli a jak probíhal jejich pobyt.

Jak vidíme na dobových mapách³²⁴, nejbližšími obcemi v okolí byly Úšovice, Hamerský dvůr, Velká a Malá Hleďsebe, Drmoul, Stanoviště,

³²² BURACHOVIČ, Stanislav, WIESER, Stanislav, *Encyklopedie lázní a léčivých pramenů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri 2001.; www.wikipedia.org.

³²³ FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*. Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008, s. 23-25.

³²⁴ Zejména mapa prvního vojenského mapování, nebo mapa Plzeňského a Klatovského kraje, kterou vydali Homannovi dědicové v roce 1807.

Chotěnov, Vlkovice, Zádub a Závišín, Kynžvart, nebo Prameny. Vzdálenějšími, avšak významnými centry byly Teplá, Cheb nebo Planá. Poštovní (hlavní) silnice vedla z Plzně a Stříbra, přes Planou do Chebu – Císařskému lesu se ovšem vyhýbala. Podrobnější informace o zdejším terénu a komunikacích, jakož i o osídlení, vzdálenostech a zdrojích pitné vody získáme z vojensko-topografického popisu, který vznikl zároveň s prvním vojenským mapováním.³²⁵ Místo vývěru kyselek je zde pojmenováno jako *Säuerling* und *Stenker Baad* (Kyselka a Smradlavé lázně), nedaleko od nich se nachází *Schneidsäuerling* (Ostrá kyselka). *Säuerling* a *Stenker Baad* jsou popisovány jako dva prameny, jeden (používaný k pitné kúře) je obehnaný plotem, druhý – páchnoucí tůň - dřevěným ohrazením, též třetí pramen – *Schneidsäuerling* - je oplocený.³²⁶ Tyto prameny vyvěrají v Císařském lese, a to na bažinatých pozemcích, nejsou zde popsány žádné větší cesty, kromě dvou obtížně sjízdných pouze za suchého léta; jinak je v okolí několik špatných lesních stezek pro pěší, jak vidíme i ze zobrazení na mapě.

Anhang zu der Kriegskarte des Königsreichs Böhmen přináší též cenné informace ohledně vzdáleností od údolí pramenů, které se uvádí v hodinách nebo krocích. Dozvíme se tak, že Úšovice jsou odtud vzdáleny 2000 kroků, což je přibližně ½ hodiny cesty, Zádub též ½ hodiny, a Závišín ¾ hodiny (pěší chůze). O vzdálenostech k pramenům nahodile hovoří též ostatní prameny. U Felbingera se dočteme, že Hamerský dvůr byl od kyselek vzdálen „*etwas über eine Viertel Stunde*“³²⁷ (zapsáno pod rokem 1786), což byl však zřejmě údaj platný k 30. letům 19. století, kdy

³²⁵ *Anhang zu der Kriegskarte des Königsreichs Böhmen*, sv. VIII.-IX. Cit. dle GNIRS, Anton, *Topographie der historischen und kunstgeschichtlichen Denkmale in den Bezirken Tepl und Marienbad*. Prag: Rudolf M. Rohrer 1932.

³²⁶ Dnes Křížový a Mariin pramen, třetí zmiňovaný je zřejmě Ambrožův..

³²⁷ „(...) asi čtvrt hodiny [od Mariánských Lázní].“ FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*. Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008, s. 22.

již bylo Mariánskolázeňsko propojeno sítí cest a kdy Felbinger svou kroniku psal. Také Ambros Reuss podal cenné svědectví o dostupnosti Mariánských Lázní, ovšem až z roku 1818. Hovoří například o pohodlné cestě z Hamrnického dvora, ale také o dojezdnosti do větších měst: „*Die Entfernung von Karlsbad beträgt 7 ½ Stunden, von Tepl un Plan 3 Stunden, von Eger 5 Stunden, von der sächsischen Grenze 10, und von der baireuthischen 3 Stunden.*“³²⁸

O okolní krajině a osídlení se z *Anhang zu der Kriegskarte des Königsreichs Böhmen* dozvídáme, že je zde hustý a neprostupný les (Císařský), trvale bažinaté pozemky, podmáčené louky. I Felbinger mluví o skaliskách, křovinách, smrčínách a močálech.³²⁹ Cest, které by spojovaly jednotlivé osady, je podle *Anhang zu der Kriegskarte des Königsreichs Böhmen* málo, sice existují, ale jsou těžko schůdné a neupravené. Většina z těchto komunikací, jak ukážeme dále, je dodnes zachována, ale slouží spíše jako turistické trasy nebo cyklostezky, a běžná doprava je vedena jinudy – s vývojem mikroregionu ztratily tyto cesty svou výlučnost a některé dokonce zanikly. Kromě poštovní cesty je zmíněna cesta (špatná) z Hamerského dvora přes Císařský les do Závišína, cesta z Úšovic do Rájova, z Úšovic na Zádub a do Závišína, a další stezky. Celý kraj je bohatý na pitnou vodu a prameny – tato skutečnost je zdůrazňována (kůň i jezdec našli osvěžení), dále jsou popsány dvory, mlýny a hospodářská stavení, a to ze zřejmých důvodů - popis byl pořízen pro vojenské účely.

³²⁸ „*Vzdálenost od Karlových Varů je 7 ½ hodiny, od Teplé a Plané 3 hodiny, od Chebu 5 hodin, od saské hranice 10 hodin a od bavorské 3 hodiny.*“ (přel. M. H. Výraz *baireuthischen* překládáme jako bavorský, ale jde zřejmě o směr k severobavorskému Bayreuthu). REUSS, Franz Ambros, *Das Marienbad bei Auschwitz auf der Herrschaft Tepl, physikalisch – chemisch und medizinisch geprüft und dargestellt von Franz Ambros Reuß*. Prag: Gottlieb Haase 1818, s. 40-41.

³²⁹ „(...) *Felsensteine, Gestrüpp, Fichtenbäumen und Sumpf*“. FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*. Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008, s. 23.

Subjektivní popis místa nám podává Johann Josef Nehr ve své knize. Když poprvé v roce 1779 spatřil údolí pramenů, byl překvapen: „*Wie erstaunte ich, als ich dieses verwilderte, ringsum mit steilen Bergen und finstern Wäldern dicht eingeschlossene Thal, in welchem diese Quellen ihr heilbringendes Wasser so reichlich ergiessen, betrat! Alles, was man sah, erregte Furcht, Widerwillen und Abscheu. Berge und Thäler, Wasserrisse und Gesümpfe, Stein und Sandhügel, vermoderte Stöcke und Windbrüche wechselten unausgesetzt unter einander ab.*“³³⁰ Zmiňuje se také o „cestách“: „*Weder ein Fuss-, noch weniger ein Fahrweg führte zu diesem Brunnen. Man musste der vielen Gesümpfe wegen Steine legen und werfen, um mittelst deren zu diesen unseren Quellen hüpfend gelangen zu können.*“³³¹ Dále se Dr. Nehr podivuje nad tím, že do tak odlehlého a

³³⁰ „*Jak jsem byl překvapen, když jsem poprvé vstoupil do tohoto pustého údolí, kolem dokola obklopeného a uzavřeného tmavými lesy a strmými kopci, ve kterém tyto prameny tak bohatě vyvěraly svou léčivou vodu. Všechno, co člověk viděl, v něm vzbuzovalo strach, nevoli a odpor. Kopce a údolí, vodopády a bažiny, kamenné a písčité vršky, ztrouchnivělé pařezy, vývraty, se neustále za sebou střídaly.*“ (přel. M. H.). NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: Johanna Franieck, Wittwe 1813.; NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: [s. n.] 1817.; KŘÍŽEK, Vladimír, ŠVANDRLÍK, Richard, *Marienbad. Eine Plauderei über eine Stadt, dies im Laufe von Knappen hundert Jahren schaffte, weltberühmt zu werden*. Praha: Pluto 1992, s. 23.

³³¹ „*Ani pěšina, tím méně cesta, nevedla k těmto pramenům. Přes mnohé bažiny bylo nutné položit a naházet kameny, aby se člověk, po nich přeskakující, mohl dostat k našim pramenům.*“ (přel. M. H.). NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: Johanna Franieck, Wittwe 1813.; NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: [s. n.] 1817.; KŘÍŽEK, Vladimír, ŠVANDRLÍK, Richard, *Marienbad. Eine Plauderei über eine Stadt, dies im Laufe von Knappen hundert Jahren schaffte, weltberühmt zu werden*. Praha: Pluto 1992, s. 23.

nehostinného místa vůbec zavítají lidé – první pacienti: „*Man denke sich eine derlei verwüstete, finstere, ganz menschenlose Einöde, in welcher einzig wilde Thiere, Holzfrevler, Raubschützen und Räuber zu hausen schienen; und man wird, man muss sich wundern, dass dessen ungeachtet sich doch jährlich zur Sommerzeit, vorzüglich an Sonn- und Feiertagen, freilich nicht einzeln, sondern in Truppen versammelte Menschen aus Liebe zu ihrer Gesundheit dahin wagten; einige Stunden allda ausharrten und den Kreuzbrunnen nur zu oft mit Ungebühr zu 15-20 Seideln*³³² tranken.“³³³ Z Nehrových vpomínek vidíme, že lidé sem putovali zejména v létě – zjevně kvůli obtížnému terénu a celkové opuštěnosti a nevybavenosti místa. Také cesty byly v létě sušší. Pití pramenů a „pobyt v lázních“ byl tedy od počátku sezónní záležitostí.

Přes nehostinnost místa a špatné podmínky pro nemocné možnost uzdravení lákala stále více návštěvníků. V roce 1808 přijelo 80 pacientů³³⁴, ale přesné záznamy jsou dochovány až od roku 1815. Tehdy

³³² Žejdlík je stará objemová jednotka, hodnota by dnes byla 0,4803 litru nebo 0,4765 litru. Tzv. vídeňský žejdlík obsahoval 0,3537 litru. CHVOJKA, Miloš, SKÁLA, Jiří, *Malý slovník jednotek měření*. Praha: Mladá fronta 1982.

³³³ „Člověk si mimoděk vzpomene na onu divokou, temnou a liduprázdnou pustinu, ve které se zdála pobývat jedině divoká zvěř, lupiči dřeva, pytláci a lapkové, a bude a musí žasnout, že přesto přesevšechno sem cestovali každý rok v létě, zejména o nedělích a o svátcích, lidé, arcí ne jednotlivě, ale ve skupinách, z lásky ke svému zdraví, setrvali zde několik hodin a často až s nepřístojností pili 15-20 žejdlíků Křížového pramene.“ (přel. M. H.). NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: Johanna Franieck, Wittwe 1813.; NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: [s. n.] 1817.; DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842, s. 29.

³³⁴ Vzpomínka opata Reitenbergera. BRANDL, Benedikt, *Prälat Karl Reitenberger, Abt von Stift Tepl und Gründer der Kurstadt Marienbad*. Marienbad: Theodor Hanika 1930.; SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 17.

začal psát mariánskolázeňský rychtář, krejčí Franz Josef Seidl, první kurlisty. Zatím ještě ručně, do linkovaného sešitku. Pro rok 1815 je zde zapsáno 187 hostů, pro následující rok 379 hostů, v roce 1817 235 hostů a v roce 1818 500 partají.³³⁵ První psané kurlisty však nejsou přesně spolehlivým pramenem, protože rychtář Seidl zřejmě nezapisoval každého příchozího k pramenům a po celou sezónu; navíc se zapisovaly tzv. partaje, tedy pod jedno jméno např. rodina, nebo významná osoba s doprovodem (služebnictvo apod.). Hosté pocházeli z blízkého okolí, později z větší dálky, dále sledujeme tendenci k většímu zastoupení šlechty.³³⁶ První hosté přijeli z Pramenů, Slavkova, Drmoulu, z Chodové Plané a z Plané, z Bečova, Kynžvartu, z Mnichova, Stříbra a z Teplé, ale také z Chebu, ze Sokolova, z Aše, z Plzně, Prahy, z Vídně a dokonce z Karlových Varů (a z dalších míst).³³⁷

O stavu stezek a průběhu cesty za zdravím nás na základě vlastní zkušenosti informuje podrobně první historik Mariánských Lázní Adalbert Eduard Danzer. Pobýval zde na léčení jako chlapec v roce 1808 a 1812. Později vzpomínal: „*Im J. 1808 (...) reiseten wir von unserem Geburts und Wohnorte (1 ½ Meile von hier)*³³⁸ *nach dem – nach alter Gewohnheit des Landvolkes so genannten – Stenker. Wir fuhren gegen 8 Uhr früh aus, und kamen gegen 12 Uhr Mittags – also erst nach einer vierstündigen Fahrt – hier an. Ich kann nicht Worte finden, den damaligen Zustand des Weges zu schildern. Bis Rojau war er zwar schlecht, doch fahrbar, allein vom Gallusbach rechts gegen den Wald hin wurde er immer schlechter, und an manchen Stellen war gar keine Bahn. Der Onkel konnte es auf dem Wagen nicht mehr aushalten, er stieg ab, was auch ich gerne gethan hätte; allein*

³³⁵ Počet hostů uvádíme podle Adalberta Danzera. DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842, s. 93.

³³⁶ *Tamtéž*, s. 54.; www.hamelika.cz.

³³⁷ *Tamtéž*, s. 94-100.; www.hamelika.cz.

³³⁸ Ze Sangerbergu – Pramenů, rodiště Adalberta Eduarda Danzera.; Míle poštovní (vídeňská) nebo míle česká měřily cca 7,5 kilometru. www.wikipedia.org.

*ich musste beim Bruder, der nicht gehen konnte, sitzen bleiben. Waren wir Knaben schon durch die bisher überstandenen Mühseligkeiten ganz kleinlaut geworden, so stieg unsere Angst noch höher, als wir im Walde auf der Höhe des Berges angekommen, einen sehr steil abwärts führenden Graben von uns sahen, in welchem das Bergwasser zur Zeit des Regens zwei grosse Furchen von ungleicher Tiefe gezogen hatte, und hörten, dieser Graben sei der Weg, der uns zum Stenker führen sollte. – Die zwei hinteren Räder des Wagens werden gesperrt, und nur nachdem wir Knaben unzähligemal wie zwei Ballen gegen einander geworfen worden, und die Pferde oft an die Seitenwände des schauerlichen Hohlweges hingestürzt waren, kamen diese schnaubend und mit Schweiss bedeckt, wir aber froh über das Ende des gefahrvollen Weges, hier an.“*³³⁹ Ani následný pobyt na místě u pramenů nebyl bez obtíží: „Wir suchten Unterkunft, und diese war nicht leicht zu finden, obschon nur wenige Gäste (im Juni) da waren. (...) Wir drei Patienten mussten uns mit einer niedrigen Stuben in einem von den kleinen zwei Häuschen in Nehrs Nachbarschaft begnügen. (...) Unser Wirth, Anton Fischer, Holzheger, schlug uns eine gemeinschaftliche

³³⁹ „V roce 1808 (...) jsme cestovali z našeho rodiště a bydliště (1 ½ míle odtud) k, podle staré zvyklosti venkovanů, tak zvanému Smraďochu. Vyjžděli jsme asi v 8 hodin ráno a přijeli jsme tam v poledne, takže až po čtyřhodinové jízdě. Nemohu nalézt slov pro vyličení tehdejšího stavu cest. Až do Rájova byla cesta sice špatná, ale ještě sjízdná, avšak od Galeckého potoka [řička Teplá] k lesu se stále zhoršovala a na mnohých místech nebyly žádné koleje. Strýc už to nemohl ve voze dál vydržet, vystoupil, což bych také rád učinil, ale sám jsem musel zůstat sedět u bratra, který nemohl chodit. My chlapci jsme byli přestálými útrapami zcela zaraženi a náš strach stoupal, když jsme v lese na vrcholu kopce pod sebou uviděli příkře dolů vedoucí příkop, ve kterém horská voda v období dešťů vyryla dvě nestejně hluboké brázdy, a když jsme slyšeli, že tento příkop je cesta, která nás měla vést ke Smraďochu. Dvě zadní kola vozu byla zabrzděna a my chlapci jsme ještě potom byli nesčetněkrát vyhazováni proti sobě jako dva míče, koně se často zaráželi na bočních stranách rokle, funicí a zalití potem. My jsme se radovali, že cesta plná nebezpečí skončí.“ (přel. M. H.). DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842, s. 41-43.

*Lagerstätte auf, (...). Es wurde Stroh zur Unterlage gegeben, und unsere mitgebrachten Betten, welche Vorsicht Nehr noch 1817 den Gästen anrieth, darauf gebreitet. Eine alte Person, die wir zur Bedienung mitgenommen, kroch in ein elendes Dachkämmerchen. Das Aufbringen der Lebensmittel unterlag ebenfalls grossen Schwierigkeiten. Unsere alte Dienerin hatte zugleich für den Magen zu sorgen, sie kochte uns Gerichte, zu denen wir die Vorräthe mitbrachten und welche uns von Zeit zu Zeit vom Hause nachgeschickt wurden. Bei günstiger Witterung bereitete unser Doppeldomestique das Mahl biem Feuer im Freien; bei Regenwetter aber in einer kleinen finstern Küche, auf den Boden ganz niedergebeugt, oder knieend.*³⁴⁰

Vidíme, že první pacienti těžko nacházeli ubytování, navíc si museli s sebou přivést vše potřebné (postele, jídlo). Podmínky nebyly ideální, u pramenů se, jak vidíme z úryvku, takřka tábořilo. Danzer dále srovnává tehdejší podmínky s těmi současnými, tedy se 40. léty 19. století. „Zu jener Zeit gab es keine grosse Promenade, in welcher die Curgäste unter traulichen Gesprächen auf und nieder wandeln konnten; sie waren genöthigt, die hier und da gelegenen trockenen Plätze aufzusuchen, um die erforderliche Bewegung machen zu können. Fichten, Erlen und andere Bäume standen zerstreut herum, und waren nicht alleemässig hergestellt,

³⁴⁰ „Hledali jsme ubytování, a to nebylo jednoduché najít, přestože tu bylo (v červnu) jen málo hostů. (...) My tři pacienti jsme se museli spokojit s jednou nízkou místností v jednom ze dvou malých domků v Nehrově sousedství. (...) Náš domácí Anton Fischer, dřevorubec, nám navrhl společné nocování. (...) Jako podklad byla položena sláma a naše postele, které jsme si přivezli, jak ještě v roce 1817 radil hostům Dr. Nehr. Jedna starší osoba, kterou jsme si přivezli jako posluhovačku, lezla do ubohé podkrovní světničky. Také zásobování jídlem bylo obtížné. Naše stará služka, která se také starala o naše žaludky, nám vařila jídla, která jsme si přivezli z domova, a čas od času nám byly zasílány potraviny. Za příznivého počasí naše dvojité hospodyně vařila v přírodě, za deště v malé tmavé kuchyni na podlaze, zcela ohnutá nebo klečící.“ DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842, s. 43-44.

*um den Brunnentrinkern kühlenden Schatten zu gewähren. Die Ermüdeten konnten nicht auf bequemen Bänken oder Stühlen ausruhen; statt deren benützen sie den nächsten besten grossen Stein oder Holzstock, und manche lagerten sich ins Gras. (...). Selten sah man edle Rosse auf den schlechten Wegen; aber um so häufiger jagten edle Hirsche vorüber, die sich nächtlicher Weile auch an dem Salze labten, welches in der Nähe des Kreuzbrunnens an den Steinen, (...) sich häufig anlegte. (...) Die Brücken über die Bäche waren nicht von Stein oder von Holz gleichmässig zusammengesetzt und mit festen Geländern versehen; sondern sie bestanden aus runden, rohen Baumstämmen, die dem Darübergehenden durch heftiges Schaukeln nicht geringe Furcht verursachten. Kurz man sah hier überall noch eine, zum Theil sehr grossartige Natur, welche wohl zu einer kurzen Betrachtung, keineswegs aber zu einem wochenlangen Aufenthalte einlad.*³⁴¹

Danzer vzpomíná také na skromné podmínky lázeňské kúry, v nichž těžko poznat budoucí moderní péči: „ (...) *nur spärlich waren die elenden Stübchen (4 an der Zahl) durch eine Oeffnung ober der Thüre, jedoch ohne Glas, erhellt. Eine schmutzige Wanne in der Ecke, in der der Badende sich zu verunreinigen fürchten musste, die Gardinen von einem*

³⁴¹ „Tehdy nebyla žádná promenáda, po které by se mohli za družného rozhovoru hosté procházet, ale byli nuceni hledat tu a tam suchá místa, aby vůbec mohli vykonávat nutný pohyb. Smrky, olše a jiné stromy stály roztroušeny všude kolem a nebyly uspořádány do alejí, aby poskytli chladný stín popíjejícím hostům. Unavení nemohli odpočívat na lavičkách, ale místo toho použili nejbližšího velkého kamene nebo pařezu, mnoho se jich rozložilo na trávu. (...) a jen zřídka bylo možno spatřit vznešené oře na špatných cestách; o to častěji se tu honili vznešení jeleni, kteří se přicházeli v noci osvěžit solí, která je na kamenech v blízkosti Křížového pramene, (...). Mosty přes potoky nebyly z kamene a se zábradlím, ale z kulatých kmenů, které naháněly přecházejícím nemalý strach ze silného houpání. Krátce řečeno, všude bylo vidět velkolepou přírodu, příjemnou pro krátké pozorování, za žádnou cenu však nezvala k dlouhodobému pobytu.“ (přel. M. H.). DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842, s.

Thierchen verfertigt, das zwar spinnt und webt, aber dessen ungeachtet nicht sehr in Gunst zu stehen pflegt. Ausserhalb sah man an mehreren Stellen die löschpapierartigen Paläste der Wespen angebracht, denen nicht im Wege stand, dem Curgaste in der Wanne einen Besuch zu machen, und wenigstens drohend um sein Haupt zu schwärmen.“³⁴² Rozptýlení pro hosty bylo jen skrovné: „Um doch einige Bewegungen zu machen, wozu die Wege überall noch unbequem waren, ergriffen viele Säge und Hacke, um das Holz zu spalten, das zur Erwärmung des Badewassers nöthig war.“³⁴³ Danzer končí svou vzpomínku konstatováním: „So war im Jahre 1808 der Ort beschaffen, von dem wir darum auch nach einem vierwöchentlichen Aufenthalte recht gerne Abschied nahmen.“³⁴⁴

Z výše řečeného vidíme, že přírodní podmínky a geografie místa, byly pro osídlení velmi specifické a náročné. Prameny vyvěraly v hustém Císařském lese, na odlehlém místě, stranou od tehdejší sítě komunikací a sídel. Přesto se zde objevují první osídlenci, živelně se staví nové budovy a přijíždějí první pacienti, které lákala zázračná moc pramenů uzdravovat. Z nehostinného místa se v krátkém časovém období stalo vyhledávané letovisko a centrum celé oblasti s rozvinutou infrastrukturou. V roce 1818

³⁴² „Jen skromné byly ony čtyři světničky, které byly osvětlené jen skrze otvor nad dveřmi beze skla. Špinavá vana v koutě, ve které se koupající musel bát, že se znečistí, záclony zhotovené zvířátky, která sice tkala a předla, ale nebyla žádoucí a v oblibě. Kromě toho tady člověk na mnoha místech viděl „papírové“ paláce vos, jimž nic nestálo v cestě, aby navštěvovaly koupající se hosty ve vaně a alespoň poletovaly výhruzně kolem hlavy.“ (přel. M. H.). DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842, s. 47.

³⁴³ „Aby přece jen měli nějaký pohyb, když cesty do okolí byly všude ještě nepohodlné, mnozí uchopili pily a sekery, aby naštipali dřevo, které bylo nutné pro ohřívání vody ke koupelím.“ (přel. M. H.). DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842, s. 47.

³⁴⁴ „Tak vypadalo místo v roce 1808, že jsme se s ním po čtyřtýdenním pobytu opravdu rádi rozloučili.“ (přel. M. H.). DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842, s. 48.

byla obec Marienbad – Mariánské Lázně - vyhlášena veřejnými lázněmi.³⁴⁵
Nadcházející léta byla ve znamení velkých změn.

³⁴⁵ Lázně tak byly nadále otevřené všem potřebným – domácím i cizincům. Na léčení mohli přijít lidé ze všech sociálních vrstev, také nemocní z jiných panství a krajů – vrchnost to nadále oficiálně umožnila. DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842, s. 49-50.

6.2 Z lázní se stává město (od roku 1818 do roku 1865)

Rok 1818 byl pro dějiny Mariánských Lázní přelomový. Osada byla vyhlášena veřejnými lázněmi, což mimo jiné znamenalo, že z původního přirozeně a živelně vznikajícího osídlení u pramenů (bez jakéhokoliv konceptu), se stalo místo, které bylo stavěno a vybudováno podle předem promyšleného plánu, s jasnou koncepcí a účelem: postavit lázeňské město v parku a v zeleni, zušlechtit divokou přírodu a zakomponovat ji do celkového obrazu města a využít ji ve svůj prospěch. Byla zde patrná velká snaha prvních představitelů a zakladatelů obce, aby se nové lázně staly konkurenceschopnými, k tomu patřila samozřejmě péče o město i jeho okolí, propagace léčivých účinků místních pramenů a rozvoj léčebných metod, ale také rozvoj infrastruktury. Stěží si dnes dovedeme představit tak velký podnikatelský záměr, který stál tolik peněz a úsilí. Naštěstí pro Mariánské Lázně, jejich založení zcela spadá do období největší poptávky po lázeňské péči - do „zlatého věku“ lázeňství a lázní. Mariánské Lázně byly od svého založení budovány v jednotném duchu, jako městská zástavba. Přesto byly městem vyhlášeny oficiálně až v roce 1865. Důvodem byl zejména přetrvávající poddanský vztah ke klášteru v Teplé. Z Mariánských Lázní se postupem času stává centrum mikroregionu, které zcela zastínilo svého zřizovatele – klášter Teplá. Ale samozřejmě, to je až záležitost poloviny 19. století a jeden z důvodů, který vedl k vyhlášení samostatnosti a nezávislého postavení – k vyhlášení Mariánských Lázní městem.

6.2.1 První historická pojednání, příručky a turistické průvodce pro návštěvníky lázní

Se vzrůstajícím počtem návštěvníků mladých a nových lázní, rostla přirozeně potřeba je informovat – o místě, jeho historii a léčivých pramenech. Přehlédneme-li knižní produkci tohoto období, zjistíme, že zpočátku se tohoto úkolu zhostili místní první osídlenci. Pocházeli většinou z nedalekého okolí lázní, později, s narůstajícím věhlasem Mariánských Lázní, také z větších center (Praha, Vídeň, a další). Byli to většinou lékaři, což byla samozřejmě výhoda, protože dané problematice (léčení pacientů a složení kyselek) rozuměli; a jednak šlo o vítanou reklamu pro jejich lékařské praxe (ale také pro město, neboť věhlasní lékaři lákali do lázní mnoho pacientů). Řada z těchto lékařů měla praxi v Mariánských Lázních pouze přes sezónu - v zimě působili také např. v Praze nebo ve Vídni, navíc šlo často o osobnosti činné na poli vědy (členství v lékařských spolcích, komitéttech, dopisovatelé odborných periodik apod.).

Nevšední osudy místa lákaly ke knižnímu zpracování. Vznikala tak první historická literatura o Mariánských Lázních, první vědecké publikace o pramenech i první příručky a turistické průvodce pro hosty lázní. Za prvního historika a velkého propagátora Mariánských Lázní můžeme považovat Adalberta Eduarda Danzera, rodáka ze Sangerbergu (Pramenů).³⁴⁶ Je autorem knih *Geschichte von Marienbad* z roku 1842³⁴⁷, *Marienbads Heilquellen, naturhistorisch und therapeutisch Dargestellt*

³⁴⁶ Viz pozn. 275.

³⁴⁷ DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842.

(1842)³⁴⁸, *Topographie von Marienbad* (1847)³⁴⁹ nebo *Begleiter in und um Marienbad für dessen Kurgäste* (1853).³⁵⁰ Jeho dílo se vyznačuje hlubokou znalostí místních poměrů a soudobé odborné literatury. K sepsání svých knih přistoupil Danzer až ve zralém věku. Je vidět, že pro region a město byl Danzer osobně velmi zainteresovaný, přesto se snaží být objektivním badatelem a pozorovatelem. V roce 1835 začal psát svou kroniku další místní rodák (z Teplé) – Johann Nepomuk Felbinger, jak již bylo zmíněno výše. Jeho kalendárium je velmi cenným a přesným zachycením každodenních i výjimečných událostí ve městě a pomůže nám rekonstruovat historii Mariánských Lázní krok za krokem.

Současně s budováním nových lázní se objevují publikace, které jsou již jakýmsi „průvodci“, a to zpočátku odbornými. Zabývají se vlastnostmi pramenů, jejich fyzikálně-chemickými rozbory a způsoby léčby. Ovšem, i v těchto knihách najdeme již zárodky budoucích turistických průvodců v pravém slova smyslu. Úvodní kapitoly jsou totiž věnovány geografické poloze vývěru pramenů, klimatu, celému okolí a příslušnému panství Teplá, najdeme i stručný popis osady. Prameny byly pro lázně zdrojem věhlasu a podstatou existence lázní, takže jim byla věnována zvláštní pozornost – s těmito specializovanými průvodci (zaměřenými balneologicky, tj. na lékařství a analýzu pramenů) se setkáváme od založení lázní až do současnosti. Mezi první autory těchto prací patří Franz Ambros Reuss³⁵¹ (1818), Karl Josef Heidler³⁵² (1819)

³⁴⁸ DANZER, Adalbert Eduard, *Marienbads Heilquellen, naturhistorisch und therapeutisch Dargestellt*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842.

³⁴⁹ DANZER, Adalbert Eduard, *Topographie von Marienbad als Führer im Curorte selbst und in dessen Umgebungen. Für Badegäste*. Prag, Leipzig: Friedrich Ehrlich, Ignaz Jackowitz 1847.

³⁵⁰ DANZER, Adalbert Eduard, *Begleiter in und um Marienbad für dessen Kurgäste*. Prag: Kronberger 1853.

³⁵¹ Viz pozn. č. 273.

³⁵² Karl Josef Heidler (1792-1866) pocházel ze Sokolova a vystudoval medicínu v Praze. V roce 1818 nastoupil v Mariánských Lázních do funkce zřídelního lékaře.

nebo Fidelis Scheu³⁵³ (1922). U těchto knih, zatím spíše specializovaných na balneologii a lékařství, však již sledujeme počátky struktury budoucích průvodců. Všeobecně můžeme říci, že se autoři stále více snaží skloubit odborné lékařské pojednání s praktickým a populárnějším rádcem pro návštěvníka. (Později sledujeme vývoj opět směrem k větší specializaci a oddělení turistických a odborných průvodců a pojednání.) Zatímco Franz Ambros Reuss se v roce 1818 ještě zaměřuje výhradně na léčivé prameny a jejich rozbor (což vyplývá i z názvu díla; najdeme zde však okrajově popis místa, klimatu i osady)³⁵⁴, Karl Josef Heidler v roce 1819 do podtitulu své knihy vetknul již slovo „popis“ (*Ueber die Gas-Bäder in Marienbad, nebst einer skizzirten Beschreibung dieses Curortes*).³⁵⁵ Popis místa Mariánské Lázně je však opravdu stručný a Heidler se zaměřuje spíše na léčbu. Najdeme zde však již například návrhy krátkých výletních tras do okolí, nebo kapitolku o společenském životě v lázních.

Franz Sartori³⁵⁶ ve stejném roce (1819) vydal knížku s názvem *Taschenbuch für Marienbads Curgäste, oder, Wollständige Beschreibung dieses Heilortes und seiner Umgebungen in topographischer, pittoresker,*

V této funkci setrval 40 let. SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 106-107.

³⁵³ Fidelis Scheu (1790-1830) byl osobním lékařem Johanna Wolfganga Goetha při jeho pobytech v Mariánských Lázních, je autorem balneologických spisů o místních pramenech. *Tamtéž*, s. 107.

³⁵⁴ REUSS, Franz Ambros, *Das Marienbad bei Auschowitz auf der Herrschaft Tepl, physikalisch – chemisch und medizinisch geprüft und dargestellt von Franz Ambros Reuß*. Prag: Gottlieb Haase 1818.

³⁵⁵ HEIDLER, Karl Josef, *Ueber die Gas-Bäder in Marienbad, nebst einer skizzirten Beschreibung dieses Curortes*. Wien: Franz Wimmer 1819.

³⁵⁶ Franz Sartori (1782-1832), rakouský lékař a spisovatel. Působil mj. ve Vídni. www.biographien.ac.at.

*geschichtlicher, naturhistorischer und medizinischer Hinsicht*³⁵⁷; F. L. Richter³⁵⁸ v roce 1821 knihu *Marienbad. Ein Handbuch für diejenigen, welche diesen Kurort besuchen*³⁵⁹, a o sedm let později *Marienbad für Badereisende*.³⁶⁰ Vidíme už, že je zde zdůrazněn formát knihy – „Taschenbuch“ (brožura), a „Handbuch“ (příručka), navíc účel – pro „lázeňské hosty“, „návštěvníky“ nebo „cestující do lázní“. Najdeme zde již informace praktického rázu, například o ubytování, o tarifech pošt, o pronájmu koní, o lázeňských regulích (pravidlech), ale též popis blízkého okolí. Přesto je největší důraz kladen na léčivé zdroje a výklad o nich je pojednán v přední části průvodce. Stejně tak výklad o dějinách a poloze místa. Již například z názvu Sartoriho knihy o Mariánských Lázních vyplývá, že autor chtěl komplexně postihnout všechny aspekty života v lázních, že se pokusil o celkový popis z mnoha úhlů, což je vlastnost, kterou od průvodce očekáváme dodnes – totiž že půjde o vyčerpávající aktuální přehled informací o daném místě a že bude převažovat praktická stránka věci nad popisnou nebo výkladovou. Další charakteristikou průvodce by měla být pokud možno stručnost, ale zároveň přesnost a výstižnost informací. Myslím, že knihy o Mariánských Lázních z počátku 20. let začínají tato kritéria splňovat (samozřejmě ne zcela v podobě, na jakou je moderní cestovatel zvyklý).

³⁵⁷ SARTORI, Franz, *Taschenbuch für Marienbads Curgäste, oder, Wollständige Beschreibung dieses Heilortes und seiner Umgebungen in topographischer, pittoresker, geschichtlicher, naturhistorischer und medizinischer Hinsicht*. Wien, Prag, Carlsbad: Carl Haas 1819.

³⁵⁸ F. L[udwig] Richter působil od roku 1819 jako lázeňský komisař. Povoláním byl c. k. policejní komisař z pražského městského hejtmanství. Za Goethových pobytů se s básníkem stýkal a byl jedním z jeho průvodců po městě. STAAB, Ludolf, *Geschichte Marienbads von der aeltesten Zeit bis zur Gegenwart*. Wien: Erste Wiener Vereins-Buchdruckerei, Selbstverlag 1872.

³⁵⁹ RICHTER, F. L., *Marienbad. Ein Handbuch für diejenigen, welche diesen Kurort besuchen*. Prag: Gottlieb Haase 1821.

³⁶⁰ RICHTER, F. L., *Marienbad für Badereisende*. [Eger]: Joseph Kobrtsch 1828.

První průvodce o Mariánských Lázních se tedy objevují již od přelomu prvního a druhého desetiletí 19. století. Z toho, co jsme zmínili v kapitole věnované pramenům a literatuře, vyplývá, že průvodce o Mariánských Lázních se zde objevují a vyvíjejí paralelně s evropským a světovým trendem (Spojené státy, Anglie, Německo). Je patrné, že vznik a vývoj žánru turistického průvodce reagoval na dobovou poptávku (lidé více cestovali a žádali si pro tyto příležitosti spolehlivé rádce – příručky). Lázně byly v této době velmi žádanou destinací, proto není divu, že právě zde najdeme mnoho vydaných titulů pro cestovatele a že právě zde dochází k tak ranému nástupu tohoto žánru.

O ustálení formy turistického průvodce můžeme v Mariánských Lázních hovořit již počátkem 30. let, což je vidět i z názvů těchto knih (např. „Wegweiser für Marienbads Kurgäste“ – „průvodce/rádce“³⁶¹, nebo „Kurze Nachricht von Marienbad“ – „krátké zpravení“³⁶²). Ve čtyřicátých letech se objevuje v názvu turistických knih slovo „Führer“ – „průvodce.“³⁶³ Od 30. let vydávají své spisky Josef Adam Frankl³⁶⁴, Alois Schmidinger³⁶⁵, Wolfgang Adolf Gerle³⁶⁶ nebo Moritz Hermann Strahl.³⁶⁷

³⁶¹ SCHMIDINGER, Alois, *Wegweiser für Marienbads Kurgäste*. Prag: Kronberger und Weber 1838.

³⁶² Od dvacátých let dosáhl tento průvodce mnoha vydání. *Kurze Nachricht von Marienbad, mit besonderer Beziehung auf den Nutzen und Gebrauch des Kreuz- und Ferdinandsbrunnens daselbst*. Eger: Josef Kobrtsch 1826.

³⁶³ DANZER, Adalbert Eduard, *Führer in Marienbad und dessen Umgebungen, oder Topographie von diesem Curorte*. Prag: Kronberger 1847.

³⁶⁴ Josef Adam Frankl (1803-1877), vídeňský rodák a slavný mariánskolázeňský lékař (chirurg a porodník). Byl autorem několika spisů o Mariánských Lázních. SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 108.

³⁶⁵ Alois Schmidinger byl c. k. policejní a lázeňský komisař v letech 1832-1838. STAAB, Ludolf, *Geschichte Marienbads von der aeltesten Zeit bis zur Gegenwart*. Wien: Erste Wiener Vereins-Buchdruckerei, Selbstverlag 1872.

Vidíme, že průvodce po Mariánských Lázních vycházely již ve velkých evropských městech, jako například v Berlíně³⁶⁸, a také v cizích jazycích (francouzština). Mariánské Lázně již bývaly zařazovány k největším a nejznámějším lázním v Evropě (objevovaly se v různých encyklopediích lázní a tzv. Bäder-lexikonech).

Co se týká obsahu průvodců - oddílů a jejich řazení, sledujeme posun k současnému stavu. Samozřejmostí již v prvních průvodcích bylo věnování dílka význačné osobnosti, nejlépe členovi panovnického domu nebo významného šlechtického rodu, mohlo jít také o pacienta. Následovaly veršované motto nebo báseň (o léčivých pramenech, o lázeňství, o zdraví). Na předním místě výkladu již stojí topografický popis a dějiny místa – Teplé a Mariánských Lázní, přičemž například Josef Adam Frankl věnuje kapitole o lázních zhruba čtyřikrát více prostoru než provozovateli a vrchnosti – klášteru v Teplé.³⁶⁹ S přibývajícím časem je Teplé věnována čím dál menší pozornost (pouze v oddílu výletních cílů), což souviselo s emancipací lázní. Dále následuje popis pramenů a kapitola o jejich léčivých účincích a o léčbě. Lázeňský život, procházky a výlety do okolí jsou již pevnou součástí obsahu průvodce, čteme také poznámky pro lázeňské hosty, tedy praktické informace a údaje, jako například o pronájmech bytů a lázeňské taxe, o cenách za lázeňské služby, informace o tom, kde jsou obchody, o směně

³⁶⁶ Wolfgang Adolf Gerle (1781-1846) pocházel z Prahy, působil jako spisovatel, novinář a profesor na Pražské konzervatoři, mj. je autorem několika knih o lázních. www.wikipedia.org.

³⁶⁷ Viz STRAHL, Moritz Hermann, *Aus dem Leben eines Berliner Arztes*. Bresslau: S. Schletter 1835.

³⁶⁸ Počáteční produkce je vesměs tištěna ve větších domácích městech, jako byla Praha nebo Vídeň – v Mariánských Lázních nebyla v té době ještě založena tiskárna. Nakladatelský dům Gschihay zde vznikl zřejmě až v 70. letech, řadu publikací před tímto datem vytiskl Gschihay společně s chebským nakladatelem Kobrtschem.

³⁶⁹ FRANKL, Josef Adam, *Marienbad, seine Heilquellen und Umgebungen*. Prag: Kronberger und Weber 1837.

peněz, poznámky o dopravě a její ceně, a také vzdálenosti od různých míst v Čechách i v Evropě. Průvodce již také mají délku okolo 100-200 stran, jde tedy o kapesní praktické knihy, čemuž odpovídá i jejich vzhled (obálka, druh papíru). Také co se týká typu písma, jsou průvodce moderní a vycházejí vstříc zahraničním čtenářům. Zpočátku jsou tištěny výhradně švabachem, ale již od 30. let převládá latinka.³⁷⁰

Autoři, kteří tvoří a vydávají průvodce v následujících desetiletích, jsou nadále převážně lékaři. Můžeme říci, že vydávání průvodců pro ně bylo vítanou reklamou a prestiží, své průvodce vydávali také několikrát v aktualizovaných vydáních. Tento trend pak vrcholí v následujícím „zlatém věku“ turistických příruček. Z nejpłodnějších autorů jmenujme v ranějším období především Emila Kratzmanna³⁷¹, Samuela Benedikta Luccu³⁷² nebo Adalberta Eduarda Danzera.

Vzhled i obsah průvodců dostávají s postupujícími lety jasné obrysy, objevují se podrobnější rubriky – text je členitější a přehlednější. S tím souvisí neustálé zdokonalování tiskařských metod, stále častěji se v průvodcích objevuje obrazová příloha, reprodukce rytin a litografií, tabulky a přehledy. Produkce neustále narůstá, zatímco v počátcích lázní

³⁷⁰ Se švabachem se ojediněle setkáme i později, např. ještě v 50. letech 19. století, ale výhradně v případech, kdy se jedná o přetisk dřívějšího vydání tištěného švabachem. Švabach se později objevuje opět počátkem 20. století – tuto tendenci sledujeme u místních autorů německého původu, kteří se zřejmě chtěli národnostně vyhranit.

³⁷¹ Emil Kratzmann (1814-1867), porodník, člen lékařské fakulty v Praze, který přišel do Mariánských Lázní z Teplic v roce 1841. Byl členem 31 lékařských a přírodovědných spolků. SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 110.

³⁷² Samuel Benedikt Lucca (1803-1890), lázeňský lékař, člen mnoha lékařských spolků, který byl velkým filantropem a měl i praxi pro chudé. Napsal mnoho balneologických a regionálních spisů. *Tamtéž*, s. 110.

máme dochováno jen několik vydaných knih, v 50. a 60. letech jde již o desítky titulů, které vycházely kromě němčiny také jinojazyčně. Na základě dochovaných průvodců lze velmi dobře rekonstruovat obraz Mariánských Lázní i s okolím, nepostradatelnou pomůckou jsou také mapy a plány města a okolí.

6.2.2 Geografická poloha Mariánských Lázní a jejich historie na stránkách prvních průvodců

Přehlédneme-li produkci prvních pojednání, příruček a průvodců po Mariánských Lázních, všimneme si, že výklady o poloze a dějinách místa jsou často shrnuty do jedné kapitoly (např. Reuss 1818, Heidler 1819, Sartori 1819, Scheu 1822). Co se týká celkového pojetí tohoto oddílu a jeho umístění v rámci knihy, panuje v počátcích regionální knižní produkce nejednotnost. Není zatím pravidlem, že se jedná o první kapitolu celého spisku. Naopak, pro řadu autorů jsou nejdůležitější léčivé prameny, proto svůj výklad začínají od nich. Jako raný příklad můžeme uvést práci Franze Ambrose Reusse, který v roce 1818 začíná své pojednání popisem panství v Teplé a dějinami léčivých pramenů na jeho území. Z nich vyzdvihuje prameny úšovické a Mariánské Lázně lokalizuje jako místo „*bei Auschwitz auf der Herrschaft Tepl*“.³⁷³ Vznik Mariánských Lázní, jak je v prvních průvodcích zdůrazňováno, je zakladatelským počinem kláštera v Teplé a logickou součástí jeho dějin - proto se při výkladu často užívá periodizace podle jednotlivých opatů (např. Karl Heidler, 1819). Vidíme, že mnozí autoři situují Mariánské

³⁷³ REUSS, Franz Ambros, *Das Marienbad bei Auschwitz auf der Herrschaft Tepl, physikalisch – chemisch und medizinisch geprüft und dargestellt von Franz Ambros Reuß*. Prag: Gottlieb Haase 1818.

Lázně podle kláštera v Teplé (udávají vzdálenost a polohu místa od Teplé, např. i Johann Gottfried Sommer ve své topografii *Das Königreich Böhmen*³⁷⁴), a zabývají se podrobně dějinami Teplé, na jejímž pozemku prameny vyvěrají. Historie mladých Mariánských Lázní nebyla ještě obsáhlá a šlo v podstatě o současnost pisatelů. Proto jsou ztotožňovány dějiny místa s dějinami zkoumání místních pramenů. Navíc jsou pojednány tyto mladé dějiny velmi podrobně.

Pro rozdíl, jaký zpočátku v geograficko-dějepisném popisu v průvodcích panoval, jmenujme například práci Karla Heidlera (1819)³⁷⁵ oproti *Taschenbuch für Marienbads Curgäste* Franze Sartoriho z téhož roku.³⁷⁶ Karl Heilder popisuje na prvním místě léčivé prameny a zaměřuje se spíše na jejich účinky, uvádí dále podrobnou kauzistiku. Popis místa, jakousi geografickou charakteristiku Mariánských Lázní, zařazuje sice do samostatné kapitoly („Kurze Beschreibung von Marienbad“), ale až do druhé poloviny knihy, před praktické záležitosti, jako je popis cest v osadě, lázněské poplatky nebo ubytovací možnosti apod. Jde o kapitolku velmi krátkou a spíše subjektivně zabarvenou. Jiným průvodcem, velmi osobitým a praktickým (praktická stránka věci zcela převažuje) je Sartoriho *Taschenbuch für Marienbads Curgäste*. Autor každou kapitolku uvede krátkými dotazy, které by si mohl položit návštěvník, a v následujícím textu se je snaží zodpovědět. Např.: „*Welche Häuser sind zur Bewohnung der Cur-Gäste gewidmet? Wie kann man sich die*

³⁷⁴ SOMMER, Johann Gottfried, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt. Pilsner Kreis*. Prag: Calvenischen Buchhandlung 1838, s. 261. Je to pochopitelné, neboť Mariánské Lázně spadaly pod panství Teplá.

³⁷⁵ HEIDLER, Karl Josef, *Ueber die Gas-Bäder in Marienbad, nebst einer skizzirten Beschreibung dieses Curortes*. Wien: Franz Wimmer 1819.

³⁷⁶ SARTORI, Franz, *Taschenbuch für Marienbads Curgäste, oder, Vollständige Beschreibung dieses Heilortes und seiner Umgebungen in topographischer, pittoresker, geschichtlicher, naturhistorischer und medizinischer Hinsicht*. Wien, Prag, Carlsbad: Carl Haas 1819.

Quartiere bestellen?“³⁷⁷ Dnes bychom řekli, že jde o populárního průvodce místem. Je však velmi přehledný a postihuje mnoho okruhů. Sartori se geografií místa zabývá v samostatné kapitole, která je zároveň kapitolou první. Nazývá se „Topographischer und pittoresker Theil“. Řeší se zde otázka dopravy do města, autor líčí první dojmy z „údolí pramenů“ a zdůrazňuje čilý stavební ruch. Samostatně zpracovává klima a zeměpisnou polohu letoviska, geografii se věnuje společně s historií místa ještě v kapitole „Geographisch-geschichtlicher Theil“. Zde opět klade důraz na vztah Mariánských Lázní s klášterem v Teplé, ovšem Sartoriho průvodce je již nesen v duchu samostatnosti Mariánských Lázní, své dílko dokonce Sartori věnuje hraběti Kolowratu-Libštejnskému³⁷⁸, s jehož přispěním byla osada vyhlášena lázněmi. Je zde vidět posun, pojednání o klášteře zde není upřednostněno (historie kláštera je zmíněna v rámci podkapitoly o výletních cílech) a topograficko-geografický oddíl už stojí v úvodu knihy. Podobně Fidelis Scheu (1824) úvodní geograficko-historickou kapitolu nazývá prostě „Marienbad“. Na dalším vývoji průvodců vidíme, že se tato zvyklost umístit popis lázní do úvodní kapitoly čím dále více prosazuje.

K topografii a dějinám místa nalezneme informace také v předmluvách („Vorrede“). Bývají psány vzletným a básnickým jazykem (nevyhne se mu např. ani Franz Ambros Reuss, který psal spíše odborné pojednání, nebo Karl Heidler, který svou práci zaměřil spíše medicínsky), prokládány verši nebo citáty, podobně i celý „průvodce“ může být psán tímto stylem. Dnešní podmínka, totiž že průvodce má být odosobněným svodem objektivních informací, počátkem 19. století neplatila.

³⁷⁷ „*Jaké domy jsou vyhrazeny k ubytování lázeňských hostů? Jak si tu člověk může zařídit byt?*“ (přel. M. H.). *Tamtéž*, s. 30.

³⁷⁸ František Antonín Kolowrat-Libštejnský (1778-1861) byl český šlechtic a politik. Roku 1811 se stal nejvyšším purkrabím, následovaly významné úřady v rakouském správním systému. www.wikipedia.org.

Vlastní popis Mariánských Lázní nalezneme zpočátku právě v těchto geograficko-dějepisně zaměřených kapitolách, později - již od 30. let - rozdělených. Tak např. u Josefa Adama Frankla (1837) je úvodní kapitolou topografický popis místa, následují dějiny kláštera v Teplé (už samostatně) a dějiny Mariánských Lázní.³⁷⁹

K charakteristice místopisu vybírají autoři významné přírodní lokality a dominanty, jako například bohaté vodstvo - četné potoky (Hamelikabach, Schneiderbach, Steinhaubach, Auschowitzerbach, Mühlbach)³⁸⁰, dále okolní kopce (Hamelika, Steinhau, Schneid(er)hau, Wahrhall, Mühlberg)³⁸¹, nebo cesty. Hodně se zmiňují o zalesnění místa, bažinách (které se v této době již uměle vysušují) a loukách. Např. Reuss říká, že „*aller Berge (...) sind hunderjährigen Tannen und Fichten bewachsen, und gewöhren in den heißen Sommertagen Schatten und Kühlung.*“³⁸² Líčení původního vzhledu místa - „údolí pramenů“ - s bažinami a hustými lesy se s postupem let stává jakýmsi „klišé“, které se v průvodcích neustále v různých variantách opakuje (dodnes).

Existence cest je v průvodcích často zmiňována, stejně jako jejich stav - doprava byla velmi důležitou informací pro návštěvníky. Jednak to byly již nejstarší cesty spojující jednotlivé léčivé prameny, z větších cest v okolí pak cesta ze Zádubu a Závíšina (Hohendorf, Aboschin) a široká pohodlná cesta od Hamrnického záměčku ke Křížovému prameni, tzv. Kunststraße, obě lemované nově postavenými domy. Tyto ulice již jmenují

³⁷⁹ FRANKL, Josef Adam, *Marienbad, seine Heilquellen und Umgebungen*. Prag: Kronberger und Weber 1837.

³⁸⁰ Dnes potoky Hamelika, Třebízského, „Špičácký“ - podle vrchu Špičák, Úšovický potok, Mlýnský potok.

³⁸¹ Vrchy Hamelika, Špičák, ?, Vora, Mlýnský vrch.

³⁸² „*Všechny kopce (...) jsou porostlé stoletými jedlemi a smrky, a v teplých letních dnech nabízejí stín a ochlazení.*“ (přel. M. H.). REUSS, Franz Ambros, *Das Marienbad bei Auschwitz auf der Herrschaft Tepl, physikalisch - chemisch und medizinisch geprüft und dargestellt von Franz Ambros Reuß*. Prag: Gottlieb Haase 1818, s. 40.

první autoři turistické literatury. Tak např. Franz Ambross Reuss nebo Karl Heidler, který se zmiňuje o cestě protínající Mariánské Lázně od jihu.³⁸³

Postupně se buduje síť stezek v lese, které byly, jak jsme viděli v předchozích kapitolách, přirozenými komunikacemi již v dobách prvního vojenského mapování; nyní se jejich síť začala rozšiřovat a staly se součástí záměru kultivovat celé okolí Mariánských Lázní. Už Reuss v roce 1818 hovoří o „*mannigfaltig gewundennen Gängen*“ v lese i „*labyrinthisch (...) Gänge (...), welches daher nicht nur einen angenehmen Spaziergang, sondern auch eine vortreffliche Aussicht (...) gewährt*“.³⁸⁴ Výhled z kopců byl, jak zdůrazňují autoři průvodců, až na Kynžvart a do Bavorska. Vidíme, že již od počátku lázní vznikají zárodky prvních vyhlídek a cest do okolí. O tom, že se tyto vyhlídky systematicky budovaly, najdeme důkaz např. u Franze Sartoriho, který některá místa přímo jmenuje a popisuje k nim cestu (Belvedere, Carl-Ruhe, Metternich Ruhe, apod.).³⁸⁵ Některé z těchto vyhlídek dodnes existují, např. Karlova vyhlídka, ovšem většina z nich zanikla. Mariánské Lázně byly vystavěny na vykáceném a upraveném území původního lesa, takže v jejich počátcích byly hodně přehledné – žádné stromy nebránily ve výhledu na město, což

³⁸³ Dnes Hlavní třída. HEIDLER, Karl, *Ueber die Gas-Bäder in Marienbad, nebst einer skizzirten Beschreibung dieses Curortes*. Wien: Franz Wimmer 1819, s. 130.

³⁸⁴ O „*rozmanitě klikatých cestách*“ v lese; i o „*spletitých stezkách, které poskytují nejen příjemnou procházku, ale také vynikající výhled*.“ REUSS, Franz Ambros, *Das Marienbad bei Auschowitz auf der Herrschaft Tepl, physikalisch – chemisch und medizinisch geprüft und dargestellt von Franz Ambros Reuß*. Prag: Gottlieb Haase 1818, s. 12, 40.

³⁸⁵ SARTORI, Franz, *Taschenbuch für Marienbads Curgäste, oder, Wollständige Beschreibung dieses Heilortes und seiner Umgebungen in topographischer, pittoresker, geschichtlicher, naturhistorischer und medizinischer Hinsicht*. Wien, Prag, Carlsbad: Carl Haas 1819, s. 66.

vidíme i na prvních rytinách (pohledech). Později stromy dorostly a vyhlídková místa ztratila svůj význam.³⁸⁶

Pohoří tvoří okolo města trojúhelník, lázně jsou v údolí otevřeném pouze k jihu. Autoři často hovoří o údolí pramenů, bažinatém údolí, o kopcích, lesích, loukách a vyhlídkách v okolí. Zdůrazňuje se tu již krása okolní krajiny a přírody, svou roli jistě sehrála reklama a snaha, aby do lázní zavítalo co nejvíce hostů. Vidíme velký posun od dob Johanna Josefa Nehra a prvních pamětníků, kteří místo vývěru pramenů vnímali jako nehostinné, nahánějící strach a místo, kde není radno se déle zdržovat. Nyní byla patrná snaha získat návštěvníka pro delší pobyt.

Součástí kapitoly o geografii (a dějinách) je také určení zeměpisné polohy místa, nadmořské výšky, průměrné roční teploty, vlhkosti a podobně. Pro zajímavost uveďme, že zeměpisná šířka a výška je v těchto letech určována podle měření astronoma Davida³⁸⁷, později Bessla³⁸⁸, teplotní stupnice podle Réaumura³⁸⁹, starobylé je zpočátku určení světových stran, např. „Mitternacht“ (sever), „Abend“ (západ).

Mariánské Lázně průvodce také zařazují do kontextu ostatních významných lázní v Čechách i ve světě a porovnávají je s nimi. To pozorujeme zejména zpočátku, kdy ještě nemělo vznikající město svou klientelu a renomé. Např. Franz Ambros Reuss v roce 1818 Mariánské Lázně významem řadí ke Karlovým Varům a Teplicím, podobně Franz Sartori a mnoho dalších. Emil Ossan Mariánské Lázně nazval jako „*das*

³⁸⁶ Dnes jsou opětně budována, v nedávné době byla obnovena např. Mécseryho vyhlídka.

³⁸⁷ Alois Martin David (1757-1836) vystudoval filozofii, fyziku, matematiku a teologii na Univerzitě v Praze. V roce 1780 vstoupil do řádu premonstrátů v Teplé a byl vysvěcen na kněze. Poté pracoval v Klementinu a stal se ředitelem tamní hvězdárny. V roce 1816 se stal dokonce rektorem pražské Univerzity. www.wikipedia.org.

³⁸⁸ Friedrich Wilhelm Bessel (1784-1846), německý astronom a matematik. www.wikipedia.org.

³⁸⁹ Viz pozn. 292.

kalte Karlsbad“.³⁹⁰ S postupujícími lety však tato srovnání v průvodcích mizí – ztratila své opodstatnění, město si již nepotřebovalo vytvářet reklamu na základě srovnávání s jinými letovisky.

Mladé město mělo již od počátku velké ambice i představu ohledně budoucí klientely. Z průvodců se například dozvíme vzdálenosti k okolnímu osídlení, ale též již k významným vzdálenějším centrům, jako byly v Čechách Karlovy Vary, Cheb, Plzeň, Praha nebo Brno, v zahraničí například Mnichov, Berlín, Frankfurt, Hamburk, Hannover, Innsbruck, Lipsko, Norimberk, Řezno, Salzburg nebo Vídeň. Z toho vidíme, že Mariánské Lázně začaly být systematicky propojovány s okolním světem a že byla budovaná dopravní infrastruktura. Například Franz Sartori v roce 1819 varuje hosty před cestou z Karlových Varů přes Toužim a Bečov, která je „*takřka nesjízdná a velmi nebezpečná*“, naopak vyzdvihuje spojení přes Cheb.³⁹¹ Pro zajímavost – z Karlových Varů vedly do Mariánských Lázní čtyři různé cesty a jízda trvala 7 ½ hodiny. Cesta z Prahy pak v roce 1819 zabrala plné dva dny.³⁹² Dopravní infrastruktura se však neustále zlepšovala – v roce 1829 byla vybudována silnice do Karlových Varů, v roce 1831 cesta do Velké Hleďsebe, přes kterou vedla hlavní silnice z Plzně do Chebu. Od roku 1832 musely všechny poštovní vozy a dostavníky jezdit v sezóně přes Mariánské Lázně, dostupnost lázní se zvyšovala (vzdálenosti jsou uváděny s postupem doby a rozrůzněností dopravy spíše v mílích), ale výrazně rychlejší dopravou do lázní se stal až v 70. letech 19. století vlak.

³⁹⁰ OSSAN, Emil, *Physikalisch-medizinische Darstellung der bekannten Heilquellen der vorzüglichsten Länder Europa's*. Berlin: Ferdinand Dümmler 1829, s. 300.

³⁹¹ „[diese Wege] führen über Gebirge (...) und sind (...) durchhaus unfahrbar (...) nicht ohne Gefahr.“ (přel. M. H.) SARTORI, Franz, *Taschenbuch für Marienbads Curgäste, oder, Wollständige Beschreibung dieses Heilortes und seiner Umgebungen in topographischer, pittoresker, geschichtlicher, naturhistorischer und medizinischer Hinsicht*. Wien, Prag, Carlsbad: Carl Haas 1819, s. s. 26, 130.

³⁹² *Tamtéž*, s. 26n.

Mariánské Lázně i nově vybudované cesty vidíme například na mapách 2. vojenského mapování z let 1842-1852.³⁹³ Jsou zde vyznačeny hlavní cesty na Velkou Hleďsebi (Gross Sichdichfür) a dále do Chebu (Eger), silnice do Drmoulu (Dürrmaul), která pokračuje do Chodové Plané (Kuttenplan), silnice k Závišínu (Aboschin) a dále přes Rájov (Royau) do Teplé nebo do Karlových Varů. Z pomístních názvů jsou zde zachyceny Albertsruh (Albertova vyhlídka), Marienbader Müll (Mariánskolázeňský mlýn), Ferdinandsbrunnen (Ferdinandův pramen), Waldbrunn (Lesní pramen), dále ves Úšovice (Auschwitz) a cesta na Hammerhof s novými Hammerhäuseln (Hamrníky). Druhé vojenské mapování vyznačovalo také vodní toky (např. Auscha Bach – Úšovický potok) nebo kopce (Hamelika). Na Lothově mapě z roku 1847³⁹⁴ vidíme zřetelně hlavní silnice – spojku přes Velkou Hleďsebi na cestu do Chebu, a novou karlovarskou silnici vedoucí přes Bečov.

6.2.3 Budování Mariánských Lázní mezi lety 1818-1865

Období let 1818 až 1865 je charakterizováno největším stavebním a budovatelským rozmachem v Mariánských Lázních. Jen v letech 1818-

³⁹³ Druhé vojenské mapování, tzv. františkovské, probíhalo v Čechách v roce 1842-1852. Podkladem se staly mapy stabilního katastru. Čechy byly zobrazeny na 267 rukopisných kolorovaných sekcích. SEMOTANOVÁ, Eva, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*. Praha: Libri 2001, s. 109.

³⁹⁴ Tzv. Lothova mapa (*Topographisch – Statistische Post und Strassenkarte des Königreiches Boehmen*) pochází z roku 1847. Zobrazuje zejména silnice a hranice krajů. SEMOTANOVÁ, Eva, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*. Praha: Libri 2001, s. 116.

1823 vzrostl počet domů ze šestnácti na čtyřicet dva.³⁹⁵ Johann Gottlieb Sommer uvádí o patnáct let později domů 65³⁹⁶, přičemž počet domů i počet návštěvníků nadále rostl.³⁹⁷ Celé město a jeho okolí prochází značnou proměnou, kterou pozorujeme na dobových plánech a mapách a jejíž postup vyčteme též ze stránek průvodců.

Jaká byla atmosféra ve městě ve dvacátých letech, nám přibližují vzpomínky pamětníků a prvních hostů. Jedním z nich byl Johann Wolfgang von Goethe. V dopise svému příteli Karlu Friedrichovi Zelterovi z 2. května 1820 píše: *„Dann besuchte ich Marienbad, eine neue bedeutende Anstalt, abhängig vom Stifte Töpel. Die Anlage des Orts ist erfreulich; bei allen dergleichen finden sich schon fixierte Zufälligkeiten, die unbequem sind; man hat aber zeitig eingegriffen. Architekt und Gärtner verstehen ihr Handwerk und sind gewohnt mit freiem Sinn zu arbeiten. Der letzte, sieht man wohl, hat Einbildungskraft und Praktik, er fragt nicht wie das Terrain aussieht, sondern wie es aussehen sollte; abtragen und auffüllen rührt ihn nicht, und ein solcher ist besonders in gegenwärtigem Falle nötig. Mir war es übrigens, als wäre ich in den nordamerikanischen Einsamkeiten, wo man Wälder aushaut, um in drei Jahren eine Stadt zu bauen. (...) zugleich arbeiten Tüncher, Stukkatur[er] und Maler, von Prag und anderen Orten, im Akkord, gar fleißig und geschickt; (...) so geht alles unglaublich schnell. Ein Haus, das noch nicht unter Dach ist, soll im August schon zum Theil wohnbar sein (...).“*³⁹⁸

³⁹⁵ DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842, s. 63.

³⁹⁶ SOMMER, Johann Gottfried, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt. Pilsner Kreis*. Prag: Calvenischen Buchhandlung 1838, s. 262.

³⁹⁷ O této skutečnosti informují též mnohé průvodce, vzrůstající počet hostů i domů byl pro město reklamou.

³⁹⁸ „Poté jsem navštívil Mariánské Lázně, nové významné zařízení, patřící klášteru Teplá. Poloha místa je přívětivá. Jako u všech podobných se tu nacházejí již zafixované nahodilosti, které jsou nepohodlné; včas se tu ale zakročilo. Architekt a zahradník rozumí svému řemeslu a jsou zvyklí pracovat se svobodnou myslí. Ten

Vidíme tedy, že zde panoval čilý stavební ruch a že místní podmínky básníkovi připomínaly osidlování Ameriky prvními kolonisty. Zřejmě proto, že z divoké krajiny dokázali stavitelé vybudovat velmi rychle krásné město. Jak konstatovali již současníci: „*Kein bekannter Badeort hat sich wohl in so kurzer Zeit so berühmt gemacht.*“³⁹⁹ O vzrůstajícím významu Mariánských Lázní svědčí i to, že například Johann Gottlieb Sommer jim ve své topografii věnoval 7 stran, oproti tomu Úšovice popisuje na pouhé půlstraně.⁴⁰⁰

Hlavními opěrnými body při budování města byly v prvních letech vývěry léčivých pramenů, nad nimiž se již stavěly pavilóny a kolonády, mezi nimi pak vedly první cesty. Dominantou lázní byla kolonáda Křížového pramene s kupolí, místo setkávání pacientů a střed celé osady⁴⁰¹, dále pavilón Ambrožova pramene a Mariin pramen, u něhož stály Staré lázně. Od roku 1817 byl jímán blízký Karolinin pramen. Hlavní promenáda vedla již okolo roku 1808 od Křížového k Ambrožovu prameni (zde je dodnes). Půdorys nových lázní můžeme sledovat např. na plánu

druhý má, jak vidět, obrazotvornost a je praktik, neptá se, jak terén vypadá, nýbrž jak by vypadat měl; odvážení a zasypávání mu nevadí, a takový nějaký je v daném případě nutný. Připadalo mi to ostatně, jako kdybych byl v severoamerických pustinách, kde se mýti lesy tak, aby se tam během tří let postavilo město. (...) přitom tady pracují omítkáři, štukatér a malíř z Prahy a jiných míst, v akordu, docela pilně a šikovně; (...) a tak jde všechno neuvěřitelně rychle. Dům, který ještě není pod střechou má být už v srpnu částečně obyvatelný (...).“ (přel. M. H.). GOETHE, Johann Wolfgang von, *Briefe. Textkritisch durchgesehen und mit Anmerkungen versehen von Karl Robert Mandelkow unter Mitarbeit von Bodo Morawe*, sv. 3. München: Deutscher Taschenbuch Verlag 1988, 3. vyd., s. 474-476.

³⁹⁹ „Žádné známé lázeňské místo se nestalo v tak krátkém čase tolik slavným.“ (přel. M. H.). ZIEGLER, Anton, *Bemerkungen über Marienbad in Böhmen*. Regensburg: Rotermundt 1820, s. 5-6.

⁴⁰⁰ SOMMER, Johann Gottfried, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt. Pilsner Kreis*. Prag: Calvenischen Buchhandlung 1838, s. 260-267.

⁴⁰¹ HEIDLER, Karl, *Ueber die Gas-Bäder in Marienbad, nebst einer skizzirten Beschreibung dieses Curortes*. Wien: Franz Wimmer 1819, s. 130n.

v Richterově průvodci z roku 1821 nebo na Skalníkově nákresu z roku 1819. Vidíme, že je zobrazována pouze čtvrť kolem Křížového pramene, v těchto místech stály původní Mariánské Lázně, jejich centrum. Vidíme dnešní Masarykovu ulici nad kolonádou, půdorys dnešního Goethova náměstí a počínající zástavbu v okolí. Ulice nejsou ještě pojmenovány, hlavním ukazatelem byly počty domů (dokončených a nedokončených) a jména minerálních pramenů. Autoři průvodců hovoří v této době o pískových cestičkách, které spojují jednotlivé body v lázních. Objevují se také první lavičky - odpočívadla pro hosty.⁴⁰² Směrem k jihu vedla již dnešní Hlavní třída, ovšem v této době byla považována zjevně pouze za dopravní komunikaci do města, a na nejranějších plánech se objevuje jen její „horní“ část. Budoucí zástavba vzniká právě u této hlavní komunikace; začíná se tak propojovat staré centrum Mariánských Lázní s okolními obcemi, jako jsou Úšovice nebo Hamrníky. Ale to je již pozdější vývoj, který je patrný např. na mapě stabilního katastru z roku 1839.⁴⁰³ Mariánské Lázně se již rozrůstají směrem k jihu, je zde zobrazen Marienbader Mühle (dnes Cristal) i počínající zástavba v okolí dnešní Hlavní třídy. Z významných staveb ve městě jsou na mapách stabilního katastru jmenovány Staré a Nové lázně, plynné lázně a pavilony pramenů.

⁴⁰² HEIDLER, Karl, *Ueber die Gas-Bäder in Marienbad, nebst einer skizzirten Beschreibung dieses Curortes*. Wien: Franz Wimmer 1819, s. 136.; SCHEU, Fidelis, *Meine Beobachtungen über die Eigenthümlichn Wirkungen der Heilquellen in Marienbad und der Bäder daselbst*. Prag: Martin Neureutter 1824, s. 3.

⁴⁰³ Stabilní katastr – jeho měření v Čechách probíhalo v letech 1824-1843. Pro každou katastrální obec byla zhotovena samostatná mapa, kde byla vyznačena čísla pozemků, zástavba, komunikace i vodstvo. Mapy stabilního katastru zaujmou svým provedením – jsou ručně kolorované. Plán Mariánských Lázní byl vyhotoven v roce 1839. SEMOTANOVÁ, Eva, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*. Praha: Libri 2001, s. 106-107.

Dnešní Hlavní třída byla upravena na cestu typu chaussée – zpevněnou cestu na kamenném podloží.⁴⁰⁴

O rozmachu stavebnictví hovoří takřka všechny průvodce městem. Vnikaly hotely a ubytovací zařízení, nejprve ze dřeva, novější z kamene. „*Die neuern sind alle außer dem Erdgeschoße noch zwey Stockwerke hoch, und von solcher größe und Eleganz, daß nicht bloß zu einer und derselben Zeit mehrere hundert Gäste vollkommen Raum. (...) Fast jedes Haus gewährt eine freye Aussicht über Marienbad.*“⁴⁰⁵ Za domy vznikaly nezbytná stání pro koně a vozy. Ve 20. letech se staví pavilon Ferdinandova pramene směrem k Úšovicím, Nové lázně, lázeňský sál na promenádě, je přestavěna kaple u Křížového kamene, na jejímž místě je vystavěn ve 40. letech dnešní kostel Nanebevzetí Panny Marie. Nově jímán je Lesní pramen (1827), nad kterým vyrostla kalonáda a v okolí postupně vznikala nová zástavba. V roce 1857 byl postaven evangelický kostel. Vidíme, že lázně čím dál tím více vycházely vstříc návštěvníkům. S rostoucím počtem domů a lázeňského vybavení přibývají v průvodcích informace o těchto stavbách.

Bydlení a obsluha byly od počátku lázní na dobré úrovni: „*Die Bedienung von Seite der Hausleute ist so beschaffen, daß nur der Unbillige sich darüber beklagen kann.*“⁴⁰⁶ Přesto panoval ještě zvyk vozit

⁴⁰⁴ FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*. Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008, s. 37.

⁴⁰⁵ „*Nové domy jsou všechny ještě kromě přízemí dvě patra vysoké, a takové velikosti a elegance, že nejméně několik stovek hostů současně naplní prostor. (...) Skoro každý dům poskytuje volný výhled na Mariánské Lázně.*“ (přel. M. H.). SCHEU, Fidelis, *Meine Beobachtungen über die eigenthümlichen Wirkungen der Heilquellen in Marienbad und der Bäder daselbst*. Prag: Martin Neureutter 1824, s. 3; Těž HEIDLER, Karl, *Ueber die Gas-Bäder in Marienbad, nebst einer skizzirten Beschreibung dieses Curortes*. Wien: Franz Wimmer 1819, s. 138.

⁴⁰⁶ „*Obsluha ze strany místních je tak opatřená, že jen nespravedlivý si na ni můžou stěžovat.*“ (přel. M. H.). HEIDLER, Karl, *Ueber die Gas-Bäder in Marienbad, nebst einer skizzirten Beschreibung dieses Curortes*. Wien: Franz Wimmer 1819, s. 142.

si s sebou vlastní postel a ložní prádlo.⁴⁰⁷ Také stravování bylo velmi dobře opatřeno – jedlo se pravidelně v poledne v jednu hodinu a bylo několik jídel na výběr. Jedlo se à la carte (podle jídelního lístku) nebo u společné tabule (table d'hôte). Host si mohl také objednat jídlo k sobě na pokoj.⁴⁰⁸ Vidíme, že bylo pečováno o zdravou životosprávu, která byla součástí léčby a výjimečností pobytu v lázních. Již od počátků lékaři hovořili o „*Einflüsse der freyen ländlichen Natur auf Selle und Körper*.“⁴⁰⁹ V novějších průvodcích je zdravé životosprávě věnováno stále více místa, např. v příručkách Emila Kratzmanna nalezneme oddíl věnovaný dietám a správnému stravování.⁴¹⁰

Richterův průvodce z roku 1821 již zmiňuje v lázních 528 místností, 56 kuchyní, stáje pro 259 koní a vozovnu pro 172 vozů.⁴¹¹ Žádná stavba nemohla být již vybudována bez příslušného povolení a plánu Zemského stavebního ředitelství („k. k. Landesbaudirektion“) – je vidět, že původní živelnou zástavbu brzy vystřídalo plánování. Emil Kratzmann v roce 1862 uvádí krátkou mariánskolázeňskou statistiku: 102 domů bylo uspořádáno do 6 ulic („Kaiserstrasse, Stephanstrasse, untere und obere Kreuzbrunnenstrasse, Jägerstrasse, Mühlstrasse“) se 2 náměstími („Franz - Joseph Platz, Kirchenplatz“). Obec měla v tomto roce 1200 obyvatel a jejich hlavním zaměstnáním byl pronájem bytů (bylo zde 2000 pokojů). Obchody byly v této době luxusní, prodávalo se zde sklo, porcelán, předměty ze serpentinitu, granáty, hedvábí, cestovní potřeby, galanterie,

⁴⁰⁷ HEIDLER, Karl, *Ueber die Gas-Bäder in Marienbad, nebst einer skizzirten Beschreibung dieses Curortes*. Wien: Franz Wimmer 1819, s. 141.

⁴⁰⁸ *Tamtéž*, s. 141n.

⁴⁰⁹ O „vlivu venkovské přírody na duši a tělo.“ (přel. M. H.). *Tamtéž*, s. 143-144.

⁴¹⁰ KRATZMANN, Emil, *Der Curort Marienbad und seine Umgebungen*. Prag: Friedrich Ehrlich 1857.

⁴¹¹ RICHTER, F. L., *Marienbad. Ein Handbuch für diejenigen, welche diesen Kurort besuchen*. Prag: Gottlieb Haase 1821, s. 109.

knihy, klouboky, apod. Z občanského vybavení ve městě nechyběla lékárna, špitál, pošta⁴¹² ani telegrafní úřad.⁴¹³

O tom, jak vypadal běžný den v lázních na počátku 40. let se dočteme například v dopise Gabriely ze Schwarzenbergu: „*Myslím si, že zdejší způsob života obecně musí každému prospívat. Vstává se tu v 6 hodin, před 7. hodinou se již chodí na procházku, a to do 9, potom se snídá podomácku, od 10 do 2 hodin ležíme, ve 3 hodiny máme oběd, od 5 do 8 se procházíme, pak máme večeři a v devět jdeme všichni ležet.*“⁴¹⁴ Vidíme, že režim v lázních byl opravdu přísný, promyšlený, a že se dbalo na pravidelnost. Snídaně nebyla v této době běžnou záležitostí⁴¹⁵, ale v lázních se dodržovala, stejně tak se hosté – pacienti věnovali procházkám a pitným kúram nebo koupelím. Dennímu režimu věnovaly mnoho stránek také turistické příručky, které doporučovaly, jak v lázních využít čas.

Pitná a léčebná kúra trvala několik týdnů – od 2 do 4 minimálně, neznámá však i týdnů deset⁴¹⁶, a lázně velmi dbaly na to, aby se zde hosté po tuto dobu také zabavili. Kromě vycházek a výletů do okolí zde byla

⁴¹² Pošta se z Mariánských Lázní v 60. letech posílala dokonce do Číny nebo na exotickou Javu a Sumatru, do Spojených států, Indie i jižní Ameriky. KRATZMANN, Emil, *Der Curort Marienbad und seine Umgebungen*. Prag: Friedrich Ehrlich 1862, s. 171-173.

⁴¹³ *Tamtéž*, s. 150.

⁴¹⁴ Dopis z 8. 7. 1841 babičce Marii Anně (maršálkové), francouzsky. LENDEROVÁ, Milena, PLŠKOVÁ, Jarmila (eds.), *Gabriela ze Schwarzenbergu. Krátká cesta životem a Evropou*. Praha: Scriptorium 2006, s. 327.

⁴¹⁵ LENDEROVÁ, Milena, *Z dějin české každodennosti*. Praha: Karolinum 2009, s. 130.

⁴¹⁶ HEIDLER, Karl, *Ueber die Gas-Bäder in Marienbad, nebst einer skizzirten Beschreibung dieses Curortes*. Wien: Franz Wimmer 1819.; ZÖRKENDÖRFER, Karl, *The Use of Marienbad mineral waters and of the Marienbad natur spring salt for home Treatment*. Marienbad: [s. d.].

pořádána společenská zábava, jako divadlo (od roku 1820 představení na různých místech), koncerty a podobně. Např. Fidelis Scheu zmiňuje místní kapelu, která hraje hostům ráno u pramenů, nebo večer opět při procházce.⁴¹⁷ Přestože průvodce hlásaly, že „*Hazardspiele sind hier gesetzlich verboten*“⁴¹⁸, zřejmě i hra patřila k oblíbenému rozptýlení hostů. Konaly se také první plesy a zábavy. V dopisech Gabriely ze Schwarzenbergu čteme například: „*Rusové, kteří jsou zde, pořádají dnes ples na počest narozenin cara Mikuláše. Rusové, kteří jsou v Karlových Varech, sem na ples také přijedou, byla jsem též pozvána, ale protože mě nechtějí vzít s sebou, smířila jsem se s tím a považuji to za zcela přirozené. Maminka tam půjde kvůli Rosině Czerninové, která sem přijela za zábavou, ale já si myslím, že se nemá jezdit do Mariánských Lázní, aby zde člověk hledal zábavu, protože se zde má léčit.*“⁴¹⁹ Jindy Gabriela píše: „*Pokud se týče radovánek v Mariánských Lázních, ujišťuji vás, drahá babičko, že jich není mnoho. Byli jsme jen na jednom plese, den po dni míjí stejně a ačkoli je mi vyčítáno, že se bavím tuze ráda, mohu vás ujistit, že mi klidný a lenivý život, který zde vedeme, velmi vyhovuje.*“⁴²⁰

⁴¹⁷ Místní orchestr byl založen v roce 1821, ale již předtím zde působila v sezóně lázeňská kapela, pravděpodobně od roku 1814. Až do roku 1858 hrála kapela každému přichozímu hostu pod oknem dostaveníčko. SCHEU, Fidelis, *Meine Beobachtungen über die eigenthümlichen Wirkungen der Heilquellen in Marienbad und der Bäder daselbst*. Prag: Martin Neureutter 1824, s. 5.; www.zso.cz.

⁴¹⁸ „*Hazardní hry jsou zde přísně zakázány.*“ (přel. M. H.). SCHEU, Fidelis, *Meine Beobachtungen über die eigenthümlichen Wirkungen der Heilquellen in Marienbad und der Bäder daselbst*. Prag: Martin Neureutter 1824, s. 5.; podobně FRANKL, Josef Adam, *Marienbad, seine Heilquellen und Umgebungen*. Prag: Kronberger und Weber 1837, s. 67.

⁴¹⁹ Dopis z 8. 7. 1841 babičce Marii Anně (maršálkové), francouzsky. LENDEROVÁ, Milena, PLŠKOVÁ, Jarmila (eds.), *Gabriela ze Schwarzenbergu. Krátká cesta životem a Evropou*. Praha: Scriptorium 2006, s. 327.

⁴²⁰ Dopis z 26. 7. [1841] babičce Marii Anně (maršálkové), francouzsky. LENDEROVÁ, Milena, PLŠKOVÁ, Jarmila (eds.), *Gabriela ze Schwarzenbergu. Krátká cesta životem a Evropou*. Praha: Scriptorium 2006, s. 335.

Zde je vidět v těchto letech převládající názor, že lázně mají jasný účel - slouží především k zdravotní péči (průvodce věnují zdravotní stránce pobytu velký prostor, později je více prostoru věnováno společenskému vyžití v lázních). Hosté si mohli podle průvodce z roku 1828 jít také zastřílet do místních lesů (ovšem pouze s doprovodem⁴²¹), nebo mohli trávit od 30. let čas v čítárně, při společenském hovoru, návštěvami známých apod.

Již se tvořila první pravidla pro život v lázních, např. v roce 1819 byla zavedena lázeňská taxa (jejíž výtěžek měl být výhradně použit na zvelebování lázní), společenskými pravidly byl vyžadován úpravný oděv. Vidíme zde zárodky společenského života a budoucích lázeňských regulí - řádů. Všeobecně panovala snaha místních obyvatel i vrchnosti učinit lázně co nejkrásnějšími, aby se zde host cítil spokojen a vracel se, případně lázně doporučil. Toto období prvního budování a výstavby lázní lze charakterizovat jako období „péče o hosty“. Lázně byly budovány tak, aby co nejvíce vyhovovaly právě návštěvníkům. Místních zde prozatím mnoho nebydlelo – lázně byly sezónní záležitostmi.

Lázeňská sezóna trvala tradičně od 1. května do konce září. Ceny ve vrcholné sezóně, tedy v červenci a v srpnu byly až dvojnásobné. Mimo sezónu byly hotely zavřeny, opravovaly se domy, stavělo se, čistily se prameny apod. Obchody na kolonádě bývaly v sezóně otevřeny již od šesti hodin ráno, zavíralo se nezřídka až kolem 18 hodiny večerní. Řada obyvatel okolních vesnic, ale také lidé ze vzdálenějších míst, do Mariánských Lázní jezdili v létě za prací.

⁴²¹ RICHTER, F. L., *Marienbad für Badereisende*. [Eger]: Joseph Kobrtsch 1828, s. 110.

6.2.4 Vycházky do blízkého okolí a budování výletních míst

Již od počátku lázní docházelo vedle budování zástavby k zušlechťování okolní přírody. Šlo jednak o to, začlenit zeleň do vnitřního architektonického plánu města, ale také o zakomponování města do okolní přírody a využití jedinečných geografických podmínek „údolí pramenů“. Vzniklo tak zcela ojedinělé město v zeleni vyhlášené svými anglickými parky, tedy pozvolným přechodem kultivovaných parků ve volnou přírodu. Tuto ideu naplnil zahradní architekt Václav Skalník. Postup jeho prací (společně s prací architektů a stavitelů) můžeme sledovat na dobových plánech města. Skalníkovým úkolem bylo odstranění nerovností terénu, odvodnění a vysušení podmáčených ploch, a vytvoření celé koncepce parkové úpravy města. Geniální myšlenkou budovatelů lázní bylo přirozené začlenění okolní divoké přírody do podnikatelského záměru letoviska. Příroda a nové stezky, které vznikaly v okolí lázní, byly jedním z lákadel pro hosty. Byla patrná snaha zřizovatelů, aby zde návštěvníci měli také společenské a kulturní vyžití a zdrželi se tak ve městě déle, v ideálním případě znovu přijeli. Neúplné podmanění nedotčené přírody také dokonale naplňovalo dobový ideál romantismu, častým romantickým obrazem byla divoká rozervaná příroda, ovšem v dosahu muselo být zároveň pohodlí a moderní civilizace. Mariánské Lázně toto vše splňovaly, neboť byly nové, což byla výhoda. Kritérium modernosti se snažilo město splňovat po celou dobu své existence. Mezi novinky ve volnočasových aktivitách lázeňských hostů patřil pohyb a zdravý životní styl. To byl zřejmě jeden z důvodů, proč se Mariánské Lázně, jejichž prameny byly vhodné pro léčbu mnoha nemocí, začaly od 50. a 60. let 19. století stále více propagovat (vedle dalších indikací) jako město pro léčbu otylosti.⁴²²

⁴²² Viz např. práce Emila Kratzmanna z těchto let.

S výše řečeným souvisí nebývalý rozmach turismu a neustálé tvoření sítě turistických tras v okolí města, jakož i výlety do vzdálenějšího okolí. Na nich lze velmi dobře dokumentovat vývoj mikroregionu.

Již autoři prvních průvodců po Mariánských Lázních upozorňují na krásnou přírodu a řadu vyhlídkových míst v okolí pramenů. Vidíme zde zřejmý posun, neboť ještě Johann Josef Nehr ve své knize z roku 1813 vzpomíná na údolí jako na místo nehostinné, liduprázdné a nahánějící strach. Neútěšný je také popis Adalberta Eduarda Danzera.⁴²³ Franz Ambros Reuss však již v roce 1818 hovoří o klidných a příjemných stinných stezkách v lese a výhledech z okolních kopců do krajiny.⁴²⁴ Také Karl Heidler zdůrazňuje moc přírody léčit⁴²⁵ a píše o rozmanitých vycházkách do blízkého okolí, po lučních a lesních stezkách. Místem, odkud začínaly turistické trasy, byl od počátku pavilon Křížového pramene. Autoři průvodců zdůrazňují, že pohyb je zdravý a prameny se mají pít nejlépe na čerstvém vzduchu.⁴²⁶ První průvodce z 20. a 30. let upozorňují zejména na přírodní krásy místa, jako byly potoky, stromy, les, příjemný stín apod. Je všeobecně zdůrazňována síla „venkova“ a „přírody“ léčit. V přírodě vznikají první odpočívadla („Ruhesitze“) a památníčky. Jsou většinou připomínkou pobytu významného hosta – lázně si tak vytvářely reklamu a chtěly vzdát tomuto návštěvníkovi poctu.

Brzy byla v průvodcích procházkám věnována samostatná kapitola (už Sartori, 1819 nebo Richter, 1821). Jedním z prvních výletních cílů se stal Mariánskolázeňský mlýn (dnes hotel Cristal), ke kterému vedla příjezdová cesta od jihu. Dále mohli hosté pokračovat k Úšovickým

⁴²³ Viz kap. 6.1.4.

⁴²⁴ REUSS, Franz Ambros, *Das Marienbad bei Auschowitz auf der Herrschaft Tepl, physikalisch – chemisch und medizinisch geprüft und dargestellt von Franz Ambros Reuß*. Prag: Gottlieb Haase 1818, s. 12, 40.

⁴²⁵ HEIDLER, Karl, *Ueber die Gas-Bäder in Marienbad, nebst einer skizzirten Beschreibung dieses Curortes*. Wien: Franz Wimmer 1819, s. 130.

⁴²⁶ *Tamtéž*, s. 132.

pramenům (Ferdinandův, Luční – dnes Rudolfka) – tato procházka byla doporučovaná pro krásnou přírodu, pěší turisté mohli navštívit i ves Úšovice. Cesta trvala asi ½ hodiny od Křížového pramene.⁴²⁷ Velmi oblíbené byly vyhlídky, jako např. Belvedere (na svahu vrchu Špičák, za dnešním Ředitelstvím Lázní, dříve Zasilatelstvím minerálních vod) nebo sedátko na Hamelice s výhledem na Mariánské Lázně. Také Karlova vyhlídka, pojmenovaná po opatu Reitenbergerovi a opatřená roku 1818 křížem.⁴²⁸ V roce 1827 byla otevřena Amáliina vyhlídka („Amalienshöhe“, na Špičáku, nazvána podle vévodkyně Amálie z Altenburgu, která se v Mariánských Lázních zasnoubila). Mezi centrem města a Mariánskolázeňským mlýnem stála na louce Albertova besídka. Besídka byla pojmenována podle vévody Alberta Sasko – děčínského. Později se budovala další vyhlídková místa: Friedrich-Willhems Höhe (Vyhlídka Fridricha Viléma), Waldstein-Monument (Valdštejnův monument), Hirtenruhe (1847, Pastýřská vyhlídka, dnes Kamzík), Kleine Schweiz (Malé Švýcarsko) se seskupením balvanů Friedrichstein (památka na Friedricha Augusta II., který se tu léčil v letech 1834-1835), Goethe's Sitz (Goethovo sedátko) nedaleko kříže a další.⁴²⁹ V roce 1848 byl vystavěn pod vrchem Hamelika Goethův obelisk, do něhož byly vyryty Goethovy verše a okolo postavena sedátka. Hosté také chodili k Lesnímu prameni, od roku 1833 do Lesního mlýna, ještě později do kavárny Diana.

Výlety do vzdálenějších míst se podnikaly i koňmo nebo kočárem a jejich obliba souvisí s rozvojem dopravy. Síť říšských silnic byla k roku

⁴²⁷ SCHEU, Fidelis, *Meine Beobachtungen über die eigenthümlichen Wirkungen der Heilquellen in Marienbad und der Bäder daselbst*. Prag: Martin Neureutter 1824, s. 157.

⁴²⁸ První kříž byl stržen po abdikaci opata Reitenbergera a v roce 1832 vyměněn za kříž cholerový, jako dík za to, že se epidemie cholery městu vyhnula.

⁴²⁹ KRATZMANN, Emil, *Der Curort Marienbad und seine Umgebungen*. Prag: Friedrich Ehrlich 1857, s. 195.

1848 víceméně dokončena.⁴³⁰ Koně nebo kočár k výletu bylo možno si pronajmout na poštovním úřadě („Postbureau“) už od roku 1822.⁴³¹ Na prvním místě mezi doporučenými výletními cíli autoři zmiňují klášter premonstrátů Teplá s krásnou knihovnou, kam, jak bylo zdůrazňováno, měli přístup výhradně muži.⁴³² V roce 1821 byla vzdálenost do Teplé 2 ½ hodiny.⁴³³ Dále se jezdilo na Kynžvart, ve kterém umožňoval kníže Metternich hostům prohlídku, hosté mohli navštívit též nedaleké Lázně Kynžvart a hrad; ½ hodiny od centra byl vzdálený Hammerhof⁴³⁴, kde bylo možno ve 20. letech již dostat čaj nebo kávu, později zde vařila vyhlášená kuchařka Anna Neudeckerová⁴³⁵; nebo Hohendorf (Zádub, ½ hodiny od centra), kde stála památná lípa, do jejíž dutiny se vešlo 12 osob.⁴³⁶ Odtud se mohlo dále pokračovat na vrch Podhora (779 m n. m.), kdysi považovaný za nejvyšší vrchol Čech. Mezi první výletní cíle patřily také Skláře s výrobnou džbánek na minerální vodu. Oblíbené byly výlety do blízkých obcí, kromě Sklářů nebo Zádubu to byla Chodová Planá (Kuttenplan) s možnou návštěvou zámku, sousední Planá s Nosticovským zámkem, dále Pístov s poutním kostelem sv. Bartoloměje. Mnichov byl vyhlášen svou brusírnou serpentinitu. Postupně se přidávaly další výletní destinace - dokonce Františkovy Lázně nebo Karlovy Vary – ty

⁴³⁰ HLAVAČKA, Milan, *Cestování v éře dostavníku*. Praha: Argo 1996, s. 23.

⁴³¹ SCHEU, Fidelis, *Meine Beobachtungen über die eigenthümlichen Wirkungen der Heilquellen in Marienbad und der Bäder daselbst*. Prag: Martin Neureutter 1824, s. 5.

⁴³² KRATZMANN, Emil, *Der Curort Marienbad und seine Umgebungen*. Prag: Friedrich Ehrlich 1857, s. 209.

⁴³³ RICHTER, F. L., *Marienbad. Ein Handbuch für diejenigen, welche diesen Kurort besuchen*. Prag: Gottlieb Haase 1821, s. 115n.

⁴³⁴ *Tamtéž*, s. 115n.

⁴³⁵ FRANKL, Josef Adam, *Marienbad, seine Heilquellen und Umgebungen*. Prag: Kronberger und Weber 1837, s. 96.

⁴³⁶ RICHTER, F. L., *Marienbad. Ein Handbuch für diejenigen, welche diesen Kurort besuchen*. Prag: Gottlieb Haase 1821, s. 115n.

v průvodcích nejsou zpočátku zmiňovány, přece jen šlo o příliš vzdálený cíl a navíc konkurenční lázně. Máme však doklady o tom, že hosté takovou cestu často podnikli.⁴³⁷

Z výčtu (a z nákresů) pěšky dostupných výletních míst, je patrné, že vyhlídky a turistické body byly rozesety v celém okolí Mariánských Lázní. Nejprve v těsné blízkosti od centra (Křížového pramene), s postupem času se tvořily vzdálenější výletní cíle – turistika byla čím dál více oblíbenější, hostů přibývalo, upravovaly se další cesty. Na prvních zobrazeních města vidíme jen centrum obce, postupně se okolní krajina stále více zapojovala do městského plánu a od 40. let se setkáváme běžně s mapami Mariánských Lázní s okolím. Můžeme hovořit o „kulturní krajině“, kde se budovaly památníčky (věnované osobám, událostem), sedátka, výletní kavárny. Pokud bychom měli určit průměrnou vzdálenost výletních míst od centra Mariánských Lázní, zpočátku se pohybujeme v okruhu 1 - 2 kilometrů, později až 3 nebo 4 kilometrů – u pěších vycházek. U výletů, které (bohatší) hosté podnikali koňmo nebo v kočárech, můžeme hovořit o vzdálenostech okolo 10 - 15 kilometrů. Od 20. do 60. let sledujeme v průvodcích neustálé rozšiřování nabídky výletních cílů, pěších i těch v širším okolí, do této „sítě“ se zapojuje staré osídlení v okolí – okolní obce, ale také nově vybudovaná místa. Postupně se tak začíná utvářet mikroregion Mariánskolázeňsko.

⁴³⁷ Příkladem mohou být zmínky v dopisech Gabriely ze Schwarzenbergu – do Mariánských Lázní s rodinou cetovali přes Karlovy Vary, jindy se Gabriela zmiňuje o přítelkyních, které za ní a rodinou přijely na návštěvu do Mariánských Lázní z Františkových Lázní. Dopisy ze dne 8. a 15. 7. 1841, babičce Marii Anně (maršálkové), francouzsky. LENDEROVÁ, Milena, PLŠKOVÁ, Jarmila (eds.), *Gabriela ze Schwarzenbergu. Krátká cesta životem a Evropou*. Praha: Scriptorium 2006, s. 327-329.

6.3 „Zlatý věk“ lázní (1866-1918)

Viděli jsme, že většina průvodců od počátku lázní až do 60. let vyzdvihuje zejména místní léčivé vody a okolní přírodu. Jsou zaměřeny v souladu s prvotním posláním lázní – tedy převážně balneologicky. Úkolem lázní bylo, aby zde lidé našli zdraví a odpočinek.⁴³⁸ K tomu jim měly dopomoci právě místní kyselky a okolní příroda, jak je v průvodcích zdůrazňováno. Lázně v této době zažily největší stavební rozmach a vše bylo projektováno a budováno pro lepší pohodlí hostů.

Od roku 1865, kdy byly Mariánské lázně vyhlášeny městem (když se předtím vyvázaly z poddanského vztahu ke klášteru Teplá), se postupně stávaly střediskem oblasti. Počet domácích obyvatel neustále rostl a bylo nutné pro ně vybudovat tolik potřebnou infrastrukturu. Také společnost se vyvíjela a modernizovala, s tím souvisí zvýšené nároky na bydlení a rozvoj dopravy. V lázních se nadále budovalo, ovšem již se zřetelem k místním obyvatelům. Zvyšující se počet hostů vyvolal také vlnu přestaveb a modernizaci hotelů a ubytovacích zařízení. Do Mariánských Lázní začala jezdit stále bohatší a náročnější klientela, i když sledujeme, že s rozvojem dopravních možností bylo cestování dostupnější i pro střední vrstvy. Mariánské Lázně se začaly stávat přirozeným centrem mikroregionu a počátkem 20. století získaly status okresního města. Tento „zlatý věk“ Mariánských Lázní však ukončila první světová válka.

⁴³⁸ FRANKL, Josef Adam, *Marienbad, seine Heilquellen und Umgebungen*. Prag: Kronberger und Weber 1837, s. 87.

6.3.1 Největší rozkvět turistické a regionální literatury

Od 50. a 60. let 19. století sledujeme prudký nárůst knižní produkce určené návštěvníkům Mariánských Lázní. Ještě v 70. letech se roční návštěvnost pohybovala mezi pěti až deseti tisíci hostů, ale stále rostla a v roce 1911 přesáhla 30 000 návštěvníků za rok.⁴³⁹ V Mariánských Lázních byla zřízena v 70. letech tiskárna Gschihay, která se na regionální literaturu specializovala. Pro léta 1865-1918 napočítáme desítky titulů, ovšem mnohonásobně vyšší počet vydání. Předpokládáme také vysoké knižní náklady, i když tuto informaci lze dnes těžko dohledat. Právě v tomto období se řada autorů zaměřila přímo na vydávání turistické literatury a vytvořili si z něj, můžeme říci až živnost. Hlavním povoláním byli tito spisovatelé opět většinou lékaři. Mezi nejvydávanější patří především Samuel Benedikt Lucca⁴⁴⁰ a Enoch Heinrich Kisch.⁴⁴¹

Forma a rubriky průvodců jsou již ustáleny. Například Enoch Heinrich Kisch ve svých průvodcích (většinou s názvem *Marienbad und seine Umgebung*), které vydával v aktualizovaných vydáních od druhé poloviny 60. let až do první světové války, postupně ustaluje a mění své rubriky. Jeho knihy mají tři oddíly – dějiny města, polohu a popis lázní s vycházkami a výlety i s praktickými informacemi zařazuje do prvního oddílu; lékařskou část, tedy složení pramenů, indikaci a kúry popisuje ve druhém oddílu; třetí oddíl je „diätetischer theil“, tedy základy správné životosprávy, aby byla pitná kúra účinnější. Kischovy průvodce jsou velmi přehledné a na odborně vysoké úrovni, s postupem času osnovu

⁴³⁹ SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 43.

⁴⁴⁰ Viz pozn. 372.

⁴⁴¹ Enoch Heinrich Kisch (1841-1918) pocházel z pražské židovské rodiny, stal se osobním lékařem císaře. Snažil se propagovat Mariánské Lázně. Od roku 1868 přednášel na Pražské univerzitě balneologii, přispíval do mnoha odborných časopisů. *Tamtéž*, s. 112-113.

stále zjednodušuje a na úkor rubriky „medizinischer theil“ přidává praktické informace. Co se týká vzhledu průvodců, Kischovy knihy jsou evidentně levnější produkcí, jsou tištěny na horším papíru, takřka bez obrázků. Plán města a okolí není v Kischových průvodcích samozřejmostí.

Podobné popularity jako knihy Enocha Heinricha Kische dosáhly publikace staršího Samuela Benedikta Luccy, který vydával své knihy již počátkem 60. let. Jeho kniha *Zur Orientierung in Marienbad* dosáhla (pokud víme) sedmnácti vydání. Už z populárního názvu vyplývá, že se jedná o praktickou příručku, kde je velký prostor věnován vycházkám do okolí a výletům. Také popis města je podrobný. Průvodce začíná kapitolou o geografické poloze místa, následuje kapitola z dějin, poté autor čtenáře provede městem. Z dalšího oddílu je patrné, že Lucca byl lékařem – velkou část knihy věnuje rozboru místních pramenů, jejich popisu, složení, použití a způsobům léčby, též zdravému životnímu stylu. Vidíme, že jak Kisch, tak Lucca ve svých průvodcích postupují obdobně, jejich knihy mají podobnou strukturu i obsah. Jsou doplněny praktickými údaji, jako o vhodném oblečení do lázní, tabulkami s chemickým rozбором pramenů i tabulkou se vzdálenostmi od jednotlivých příjezdových měst i výletních cílů. Lucca obdobně jako Kisch vydával své knihy ve formátu kapesních brožur, většinou zelenkavé nebo modravé, řidčeji žluté barvy, ovšem jeho knihu najdeme též v červeném přebalu.

Mezi další autory průvodců v období přelomu 19. a 20. století patří například lékař Adolf Ott⁴⁴² nebo Karl Zörkendörfer.⁴⁴³ I oni se ve svých

⁴⁴² Adolf Ott (1835-1920) se narodil v Praze, působil zde jako Profesor balneologie na Německé univerzitě. V Mariánských Lázních působil od roku 1868. Napsal řadu studií a stal se osobním lékařem Eduarda VII. při jeho pobytech v lázních. SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 115-116.

⁴⁴³ Karl Zörkendörfer (1864-1944) vystudoval medicínu ve Vídni a v Praze, poté působil v Mariánských Lázních. Založil Městský hygienický a balneologický ústav,

příručkách drží již zavedeného modelu popsaného výše. Mariánskolázeňské průvodce vychází v mnoha světových jazycích (zejména francouzština, maďarština, angličtina); prvním česky psaným zdejším průvodcem je zřejmě kniha lékaře Vladislava Mladějovského⁴⁴⁴ z roku 1901.⁴⁴⁵ Mladějovský začíná popisem lázní, následují vycházky a výlety do okolí, praktické informace (tarify, najímání bytů apod.). Velkou část knihy zaujímá rozbor pramenů vzhledem k nemocem, které se zde léčí (Mladějovský rozděluje pitnou kúru a koupele, podrobně popisuje účinky pramenů na choroby), vyjmenovává léčebná zařízení ve městě. Mladějovského průvodce je stručný a přehledný. Je patrné, že českojazyčné průvodce nemají v Mariánských Lázních v této době tradici a že se nemohou rovnat dobové německy psané produkci. Přesto je Mladějovského průvodce zajímavým a cenným zdrojem informací, a popisem lázní z pohledu „české menšiny“. Na přelomu století ještě mnoho Čechů do Mariánských Lázní nejezdilo – v roce 1901 přijelo celkem 22 244 hostů, z nichž 2 387 bylo z Čech a Moravy, tedy pouhých 10%.⁴⁴⁶ Mladějovský se snažil tento trend svou činností zvrátit.

Na přelomu století působil také Michael Urban, regionální historik a etnograf, hlavním povoláním lékař v Plané.⁴⁴⁷ Jeho kniha *Alt-Marienbad*, která byla mnohokrát vydána v rozšiřované a přepracované podobě, je

přednášel na Pražské univerzitě balneologii a publikoval řadu knih. *Tamtéž*, s. 123-124.

⁴⁴⁴ Vladislav Mladějovský (1866-1935) byl první český profesor balneologie na Univerzitě Karlově. Každou sezónu působil v Mariánských Lázních, kde přednášel a měl zde v letech 1902-1932 praxi. Také podnikal – založil farmaceutickou firmu Mariatherma. SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 124-125.

⁴⁴⁵ MLADĚJOVSKÝ, Vladislav, *Mariánské Lázně v Království českém*. Praha: Hejda a Tuček 1901.

⁴⁴⁶ SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 45.

⁴⁴⁷ Viz str. 31.

dějiny Mariánských Lázní; v 70. letech byl dějepisem Mariánských Lázní Ludolf Staab, který rozdělil dějiny města převážně podle působení jednotlivých opatů v klášteře Teplá do sedmi period.

Velmi oblíbené byly informační brožury o Mariánských Lázních, které vydávalo město – měly strukturu i obsah průvodců. Objevovaly se zde spíše praktické informace, jako otevírací hodiny obchodů, seznam lékařů a úřadů, různých institucí, zábavních podniků, hotelů, apod. Jeden oddíl byl věnován též vycházkám a výletům do okolí. Velký prostor brožura věnovala reklamám. Inzerovaly zde podniky (zejména hotely) mariánskolázeňské, ale též pražské, plzeňské, karlovarské, teplické, apod.; dále zahraniční (z Vídně a z ostatních rakouských a německých měst a letovisek, z ostatní Evropy například z Paříže, z Holandska nebo dokonce z Egypta).

Zdrojem poznání místa jsou pro nás také pohlednice, které začaly vycházet již od 70. let 19. století, největší obliby dosáhly pak na počátku 20. století.⁴⁴⁸

V letech první světové války se pro Mariánské Lázně nesetkáme takřka s žádnými turistickými příručkami, nový vývoj přinesl vznik Československé republiky v roce 1918, kdy začala vznikat nová česká literatura o lázních, ale německý charakter místa stále převažoval.

6.3.2 Budování infrastruktury a zázemí Mariánských Lázní

V letech největšího rozkvětu vzrostl počet obyvatel Mariánských Lázní z 1200 (uváděných v roce 1869⁴⁴⁹) na 4067 v roce 1895.⁴⁵⁰ Vidíme,

⁴⁴⁸ BRTEK, Josef, BURACHOVIČ, Stanislav, VINKLÁT, Pavel, WIESER, Stanislav, *Album starých pohlednic. Západočeské lázně*. Liberec: Nakladatelství 555 2001, s. 3.

že Mariánské Lázně se staly vyhledávaným místem k bydlení. Vladislav Mladějovský v roce 1901 také uvádí přes 4000 stálých obyvatel.⁴⁵¹ Národnostně bylo obyvatelstvo převážně německé – k roku 1890 zde bydlelo 17 českých a 2051 německých obyvatel. Bilance v celém soudním okrese Mariánské Lázně byla ještě výraznější: 36 obyvatel české národnosti ku 11 436 německé.⁴⁵² Hosté sem mířili také převážně z jazykově německých oblastí, čeští národnostně uvědomělí pacienti a méně zámožní hosté dávali přednost menším, méně známým a jazykově českým střediskům.⁴⁵³

Hostů jezdilo do Mariánských Lázní čím dál více (v roce 1874 byla překročena hranice 10 000 hostů⁴⁵⁴) – železnice zpřístupnila lázně i středním vrstvám, cesta z Prahy do lázní trvala například čtyři hodiny.⁴⁵⁵

Stavba trati z Plzně do Chebu probíhala v letech 1866-1871 a byla slavnostně otevřena 28. ledna 1872.⁴⁵⁶ Mariánské Lázně tak byly propojeny železnicí s Prahou a s Vídní. Dále se uvažovalo o železničním propojení s Karlovými Vary – tato trať byla vystavěna mezi lety 1896-1898 a vedla přes Teplou. Klášter se na stavbě výrazně finančně podílel.⁴⁵⁷ Nádraží v Mariánských Lázních bylo však vystavěno mimo centrum a bylo

⁴⁴⁹ KISCH, Enoch Heinrich, *Marienbad, seine Umgebung und seine Heilmittel*. Marienbad: E. A. Götz 1869, s. 18.

⁴⁵⁰ KISCH, Enoch Heinrich, *Marienbad und seine Umgebung*. Marienbad: E. A. Götz 1897, s. 27.

⁴⁵¹ MLADĚJOVSKÝ, Vladislav, *Mariánské Lázně v Království českém*. Praha: Hejda a Tuček 1901, s. 6.

⁴⁵² *Ottův slovník naučný nové doby, dodatky*. IV. díl, sv. 1. Praha: Argo, Paseka 2001, s. 748.

⁴⁵³ LENDEROVÁ, Milena, *A ptáš se, knížko má...* Praha: Triton 2008, s. 219.

⁴⁵⁴ SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006, s. 43.

⁴⁵⁵ www.wikipedia.org.

⁴⁵⁶ *Tamtéž*.

⁴⁵⁷ *Tamtéž*.

nutné nadále řešit vnitřní dopravu ve městě. Zpočátku byla zajišťována fiakry, kočáry, poštovními povozy nebo omnibusy (taženými koňmi). V průvodcích nalezneme jako přílohy podrobné tabulky s tarify za jízdné. Později – od roku 1902 – vedla od nádraží do centra tramvajová linka.⁴⁵⁸ Nejčastějším způsobem dopravy do hotelů byly však koňské omnibusy. V roce 1911 se objevila první auta taxislužby.⁴⁵⁹

V lázních nadále probíhá výstavba nových ubytovacích zařízení, buduje se také infrastruktura (pro hosty, ale i domácí obyvatelstvo) a přestavuje se, neboť technický a medicínský pokrok vyžadoval modernizaci lázeňských zařízení a zdrojů, zvýšily se také nároky na bydlení. Klientela byla vybraná a zámožná, jezdit do lázní patřilo k dobrému tónu těchto let. Jak výstižně konstatuje Božena Němcová, „(...) v Čechách k nóbl tónu patří, aby si lidé nejen z potřeby, ale více pro vyražení do lázní zajeli (tj., kdo na to má).“⁴⁶⁰ Vidíme už, že původní účel cest do lázní – za zdravím, se dostává do pozadí a stále více se prosazují cesty ze společenských důvodů („pro vyražení“, za zábavou, pro lázeňský lesk). V lázních se skutečně platilo za vše: lázeňská taxa za pobyt a užívání léčivých zdrojů, za lavičky, za různé služby - v hotelu nosičům zavazadel, drožkářům a fiakristům, číšníkům, děvčatům, která nabírala prameny; za lékařská vyšetření, za procedury, také tzv. hudební taxa, ani stravování nebylo levné. Navíc bylo nezbytnou slušností darovat personálu spropitné. Jan Neruda, který lázně navštívil v roce 1872, píše,

⁴⁵⁸ V roce 1952 byla zrušena, neboť svým hlukem obtěžovala hosty. Byla nahrazena trolejbusovou dopravou. Podrobně viz BAJER, Jan a kol., *Mariánské Lázně – 100 let městské dopravy (1902-1952-2002)*. Ústí nad Labem: Vojtěch Wolf – Nkladatelství Wolf 2002.

⁴⁵⁹ BAJER, Jan a kol., *Mariánské Lázně – 100 let městské dopravy (1902-1952-2002)*. Ústí nad Labem: Vojtěch Wolf – Nkladatelství Wolf 2002.

⁴⁶⁰ NĚMCOVÁ, Božena, *Z Uher. Zpomínky z cesty po Uhřích. Uherské město (Ďarmoty). Obrazy ze života Slováků. Obrazy ze života slovenského. Kraje a lesy ve Zvolensku*. Ed. Jaroslav Vlček. Praha: Jan Laichter s. 1-2.

že „Mariánské jsou dojista nejdražší lázně české, snad nejdražší evropské, jen Sv. Moric ve Švýcarsku prý se jim drahotou podobá.“⁴⁶¹

O své cestě do Mariánských Lázní Jan Neruda napsal několik fejetonů (novel). Cestou vlakem z Chebu, v kupé přeplněného vlaku, si povídal se spolucestujícími: „*Jaképak jsou tam přece byty?*“ „*No byty – pěkné, vysoké, vzduchu dost a čisto. Sotva však nějakého dnes dostanete.*“ „*A kde budem spát? V hostinci?*“ „*Dostanete-li se do nějakého – je přeplněno. Musíte si pospíšiti, od nádraží je do města tři čtvrtě hodiny.*“ „*Proboha, cožpak nejsou žádné vozy?*“ „*Padesát, chcete-li, ale drahé. Tolar!*“ „*Jakápak káva?*“ „*Ó ta je snad nejlepší na světě. Ale našinec se musí smát, když vidí, že dávají tolik smetany do kávy. Komický lid, tady se nasmějete!*“⁴⁶² Vidíme, že si hosté i domácí stěžují na předraženost dopravy z nádraží do centra, chválí ovšem místní pohostinství jako výborné. Lázně jsou také pro náhodného cestujícího přeplněné. U bytů se sledovala čistota a vzdušnost – tyto parametry mariánskolázeňské bydlení splňovalo.

Neruda město obdivně chválí a přirovnává je k princezně: „*Nejmladší ze všech lázní posud popisovaných jsou Mariánské, nejmladší a nejkrásnější. Jsou zkrátka šťastnou princeznou z bájek, mají vše: mládí, krásu, velké bohatství, léčivé umění, přichylnost všech lidí a přitom skvoucí řadu ctností – i ctnost mlčenlivosti!*“⁴⁶³ Neruda popisuje básnický polohu a vzhled města: „*Tak tichounce leží v lůně hor, tak skrytě, skromně! Ale jediný pohled a jsi okouzlen. Pomyslete si kulatou kotlinu, skoro jako by ji kruhem ohraničil. Na dně její spočívají rozsáhlé krásné sady s pěknými cestami, brčálovými lučinami, temným houštím, rozložitým stromovím, bujně se ženoucí bystřinou. Kolem sadů, trochu výš, je kruh bílých, elegantních budov, jako stříbrné obručí. A nad ním, v rozmanité*

⁴⁶¹ NERUDA, Jan, *Menší cesty. Doma. Severozápadní lázně naše*. Praha: SNKLU 1961, s. 186.

⁴⁶² *Tamtéž*, s. 184.

⁴⁶³ *Tamtéž*, s. 185.

vlnovité čáře, rozkošná silueta horská, vrchy jako by vyrůstaly zrovna ze střech domů, výš a výš, a zahaleny jsou až po téměř v talár z tmavých, modrých lesů. Po stráních hukot horských potoků, zpěv nesčíselného ptactva, ale samy kouřící se ty černé lesy jsou tiché, němě tisknou se až k lidským obydlím a němě hledí jich větve do oken chorých spáčů. Avšak když se spáček probudí a přes práh svého obydlí vystoupí do lesa, tu se stromy lehýnce zachvějí a stříkají mu chladnou rosu svou do umdlených očí. A stříkají mu rosu svou tak dlouho do mdlých očí, až se ty oči zalesknou zas novým zdravím a radostnou svěžestí. -⁴⁶⁴

Jan Neruda nás informuje o situaci ve městě v 70. letech a barvitě líčí a popisuje vlastní dojmy z města. „*Hotely, jichž výborné jídelny jsou vždy přeplněny, jako by v nich bylo všechno zdarma, rovnají se prvním evropským. Kavárny, v nichž síla časopisů – vyjma české, jsou přímo velkolepy. Budovy veřejné, jako kuple nad zřídly, arkády u zřidel těch, lázně, jediný, ale krásný, běloskvoucí kostelík (mariánský), svědčí o pravé krasochuti.*“⁴⁶⁵ Jeho zážitky jsou autentické: lázně jsou plné hostů, kteří nezřídka bydlí ještě v rozestavěných domech, je zde k vidění krásná architektura, ale Neruda zároveň lituje, že to vše je vybudováno na úkor přírody a těžby lesa. Všimá si také národnostní situace ve městě, které je převážně německé.

Po povýšení Mariánských Lázní na město bylo potřeba vybudovat zázemí také pro místní obyvatelstvo. Byla založena řada prospěšných institucí, úřadů a veřejných budov. Mimo jiné vzniklo městské zahradnictví, jatka, tržnice (na potraviny), tříletá škola byla přeměněna na čtyřletou, byl založen penzijní fond pro lázeňský orchestr, dokončena stavba radnice, anglikánského kostela, pomníku Karlu Reitenbergerovi. Dále byly založeny a postaveny: Mateřská školka (1881), spořitelna

⁴⁶⁴ NERUDA, Jan, *Menší cesty. Doma. Severozápadní lázně naše*. Praha: SNKLU 1961, s. 185-186.

⁴⁶⁵ *Tamtéž*, s. 186.

(1883), synagoga (1884), litinová kolonáda (1889). V Mariánských Lázních také začaly vycházet noviny (*Marienbader Zeitung*, od roku 1874). Bylo dbáno na hygienická zařízení – vznikla zde první údolní sypaná přehrada v Rakousku-Uhersku (1894-1896), která zajistila zásobování obce vodou, moderní vodovodní a kanalizační síť a nemocnice (1894).

Pokračovalo se ve zkrášlování města - potoky byly částečně svedeny pod zem, vznikaly nové parky (kolem dnešního Lilu). Došlo také ke správním změnám. K městu byla přiřčena čtvrť kolem Lesního pramene, čtvrť Šenov a Nádražní čtvrť. Bylo vybudováno pouliční osvětlení města, elektrárna (1888), škola Sever. Do 20. století vstupovaly Mariánské Lázně jako moderní a hygienicky zcela vybavené město. Velmi se dbalo na architekturu – byla dodržována maximální výška domů, nesměly se zastavovat parky a prostory mezi domy. Docházelo k řadě přestaveb, např. Starých lázní na rozšířené Ústřední. Nedaleko byly vybudovány Nové lázně (1896) a společenský dům (1900). Novinkou byl Městský hygienický a balneologický institut; v Ruské ulici byl postaven pravoslavný kostel sv. Vladimíra. Přibývalo slavných návštěvníků. Z Mariánských Lázní se v těchto letech stalo evropské centrum a spádová oblast pro okolní obce.

V roce 1898 zde stálo 306 domů⁴⁶⁶, ale málokteré zůstaly v původní podobě – byly přestavovány, vznikaly jejich přístavby a bylo dbáno na jejich honosnější vzhled. S otevřením železnice započala nová etapa výstavby. Propojoval se prostor mezi lázněmi a nádražím. Lázně byly spojeny vilovou čtvrtí s Úšovicemi. Již se rozlišovalo mezi špičkovými hotely, jako byly například Weimar (dnes Kavkaz), Golf, hotel Ott (dnes Pacifik), Carlton (Svoboda), Esplanade, Stern (Hvězda), a méně luxusním a levnějším ubytováním.

⁴⁶⁶ KISCH, Enoch Heinrich, *Marienbad und seine Umgebung*. Marienbad: E. A. Götz 1898, s. 27.

Velká pozornost začala být na stránkách průvodců věnována sportu. Inzerují se tenisové kurty (u Bellevue a Lesního pramene, u kaváren Panorama, Egerländer, Kamzík) a golfové hřiště.⁴⁶⁷ Oblíbená byla hra v kuželky (v hotelích vznikaly kuželkové dráhy). Tělovýchovný spolek byl ve městě založen již roku 1883. Pěstoval se zde šerm – turnaje probíhaly v hotelu Egerländer. V roce 1912 se stavěla tělocvična Německého tělocvičného spolku (později sokolovna). Dále zde byly šermířské a jezdecké školy, taneční večery a odpoledne, taneční školy, golf, tenis, kriket a sportovní střelba.

V roce 1895 vznikla herna „Casino des étrangers“ v Lesním mlýně. Herna byla uzavřena poté, co v ní Clemens Metternich, synovec kancléře Metternicha prohrál velký obnos.⁴⁶⁸ Na přelomu století vznikl nový biograf. Jeho majitel Georg Eckert se zde roku 1910 usadil - na místě dnešní Slavie. Konkureční byl od 20. let biograf v hotelu Klinger.

V roce 1888 byl ve městě zřízen okresní soud, v roce 1902 i okresní hejtmánství – Mariánské Lázně se staly centrem celé oblasti a přirozeně se završil pozvolný proces utváření mikroregionu Mariánskolázeňska. Přítomnost okresních úřadů znamenala, že sem dojížděli lidé z blízkého i vzdálenějšího okolí. Nezřídka zde také (především v sezóně) pracovali.

Město již bylo plně vybaveno. V průvodci po lázeňských místech na sezónu 1907/08 se dočteme: *„Die Stadt hat elegant eingerichtete Hotel und Logierhäuser, k. k. Bezirkshauptmannschaft, Bezirksgericht, Post-, Telegraphen- und Zollamt, interurbanes Telephon, zwei reichhaltige Lesesäle, elektrische Stadtbeleuchtung und Straßenbahn, prachtvolle Kolonnade, neuen Kursaal, Salzsudwerk, täglich dreimal Konzerte der*

⁴⁶⁷ Bylo založeno a slavnostně otevřeno králem Eduardem VII. při jeho pobytu v roce 1905. Dodnes jako jediné české hřiště nese přídomek „royal“. Jde o nejvýše položené golfové hřiště ve střední Evropě.

⁴⁶⁸ KŘÍŽEK, Vladimír, ŠVANDRLÍK, Richard, *106x Mariánské Lázně aneb Vyprávění o městě, kterému postačilo sto let k dosažení světové proslulosti*. Plzeň: Západočeské nakladatelství 1990, s. 94.

*Kurkapelle, häufig Militär- und andere Konzerte, Bälle und Tanzreunionen, täglich Theatervorstellung, eine katholische, evangelische, englische und russische Kirche und eine Synagoge. Lawntennisplätze, Golf.*⁴⁶⁹ V témže roce přijelo do lázní 30 000 hostů a na 90 000 tzv. pasantů.⁴⁷⁰

6.3.3 Utváření mikroregionu Mariánskolázeňsko

V předchozích kapitolách jsme sledovali, jak bylo okolí Mariánských Lázní zapojováno do koncepce lázní jako města v zeleni, které je zajímavé i okolní přírodou a pamětihodnostmi. Do tohoto plánu byly zahrnuty také okolní obce. Síť výletních míst se neustále vyvíjela a s lety přibývaly nové a vzdálenější turistické cíle pro návštěvníky Mariánských Lázní. Z průvodců tohoto období vyčteme, že pěší túry i výlety do vzdálenějších míst se již ustálily a že jejich nabídka byla víceméně konstantní. *Illustrierter Führer durch Bäder, heil Anstalten und Sommerfrischen* na sezónu 1907/08 uvádí v Mariánských Lázních na 60

⁴⁶⁹ „Město má elegantně zařízené hotely a nájemní domy, c. k. okresní hejtmanství, okresní soud, poštovní, telegrafní a celní úřad, meziměstský telefon, dvě bohatě zásobené čítárny, elektrické městské osvětlení a tramvaj, krásnou kolonádu, nový společenský dům, solivárnu, denně třikrát koncert lázeňské kapely, často vojenské a jiné koncerty, plesy a taneční réuniony, denně divadelní představení, katolický, evangelický, anglikánský a ruský kostel a synagogu. Trvanaté tenisové kurty, golf.“ (přel. M. H.). HENNIG, C., *Illustrierter Führer durch Bäder, heil Anstalten und Sommerfrischen*. Leipzig: Ernst Hedrich 1907/08, s. 468-469.

⁴⁷⁰ *Tamtéž*, s. 469.; Obvykle se tak označovali návštěvníci, kteří pouze městem projížděli, prohlédli si ho, případně pobýli několik dnů (max. je zpravidla uváděna doba do osmi dnů). Jejich statistika je nepřesná. HOŘEJŠÍ, Josef, *Mariánské Lázně*. Praha: Josef Uher 1924, s. 95.

kilometrů vycházkových stezek („Promenadenwegen“).⁴⁷¹ Kromě redukce váhy se procházky po okolním zvlněném terénu doporučovaly i pro dýchací obtíže a lepší metabolismus. V průvodcích se zdůrazňovalo zdejší „subalpines Klima“⁴⁷² a nadmořská výška (628 m. n. m.), Mariánské Lázně byly propagovány i jako klimatické lázně. Dočteme se také, že zde hojně pršelo i v letních měsících, v 70. letech si Neruda vtipně poznamená: „Bez deštníku nikdo ani nevyjde, zde se neříká, tolik a tolik je letos v Mariánských Lázních hostů, nýbrž: ‚Už je nás tu přes 5 300 paraplat.‘“⁴⁷³

Vladislav Mladějovský ve svém průvodci z roku 1901 rozděljuje vycházky na „procházky v rovině“ (které uvádí pouze dvě, neboť „procházek ve zcela rovném terrainu v Mariánských Lázních není“), „procházky s mírným stoupáním“, „cesty s příkřejším stoupáním“ a „cesty s příkrým stoupáním“.⁴⁷⁴ Už se zmiňuje o značení cest v terénu. Mezi Mladějovského výletními cíli najdeme již známé vyhlídky i výletní kavárny. Výletní body v okolí města spojuje do celých okruhů a túr. Z delších výletů jmenuje „Myslivnu v Rojau, Pfarrsauerling, Wolfstein, Stincker, Thalsperre, Glatzen, Zámek a Lázně Kynžvartské, Klášter v Teplé a Podhoru“. Mladějovský používá česko – německé názvy ulic, kaváren, výletních míst (někdy překládá, jindy je uvádí dvojjazyčně). Je vidět, že česká toponyma zde nebyla ustálena.

„Zlatý věk“ Mariánských Lázní byl „zlatým“ i pro výletní cíle a síť turistických tras v okolí. V roce 1870 byla na vrchu Hamelika postavena 20 metrů vyhlídková věž ve stylu romantické zříceniny. Odtud mohli

⁴⁷¹ HENNIG, C., *Illustrierter Führer durch Bäder, heil Anstalten und Sommerfrischen*. Leipzig: Ernst Hedrich 1907/08, s. 467.

⁴⁷² „Subalpínské (podhorské) klima“ (přel. M. H.). *Tamtéž*, s. 467.

⁴⁷³ NERUDA, Jan, *Menší cesty. Doma. Severozápadní lázně naše*. Praha: SNKLU 1961, s. 187.

⁴⁷⁴ MLADĚJOVSKÝ, Vladislav, *Mariánské Lázně v Království českém*. Praha: Hejda a Tuček 1901, s. 14-17.

hosté dalekohledem pozorovat město. Architektem byl Friedrich Zickler. O dva roky později vznikla nedaleko kavárna Panorama, která měla též hezký výhled na město. Na přelomu století se nadále tímto východním směrem od města budovaly výletní cesty a kavárny. Jednou z nich bylo Café Hochwald (dnes Hvozd), v letech 1902-1903 byl vybudován Krakonoš. O deset let později vyrostlo Esplanade (1911). Okolo těchto komplexů vznikla parková úprava terénu. Krakonoš byl spojen s centrem pohádkovou cestou, dodnes je zde vidět socha Krakonoše a cestou zpět do města kavárna Červená Karkulka (původně Café Washington, dnes zavřeno). Také v okolí Esplanade byla vybudována síť odpočívadel a vyhlídek – např. Clementsova (pojmenována po opatu Alfredu Clementsovi) nebo Mecséryho vyhlídka s pavilonem. Výletníci chtěli od roku 1905 navštívit golfové hřiště – byly vybudovány stezky v jeho okolí. Vznikla zde kavárna s pamětním kamenem Eduarda VII. Dalšími kavárnami byly Alm (Polom) a Sennhof (Beskyd). V Rájově byla přístupná Rájovská myslivna. Z pěších túr do blízkého okolí vynikala tradiční Podhora, kterou navštívil již Goethe. Přímou v sedle Podhory stávala kavárna. Severním směrem od Maxova údolí se chodilo na Farskou kyselku a rašeliniště Smraďoch (Stenker). Zde vznikla kolem roku 1910 kavárna Nimrod. Dále za Smraďochem kavárna Wolfstein na Vlčím hřbetě. Severozápadním směrem ležely vycházky k Lesnímu prameni, dále k Lesnímu mlýnu (od 30. let), cesta byla prodloužena ke kavárně Diana a Café Maxthal (Lunapark). V roce 1907 byla postavena v lesíku nedaleko kavárny Diana kaplička lásky (nazvaná podle ředitele divadla Julia Lasky). Hosté mohli koncem 19. století pokračovat a prohlédnout si mariánskolázeňskou přehradu.

Velmi vyhledávaným cílem vycházek se stala Kladská (Glatzen), kterou postavil v roce 1875 Otto Schönborg. U Kladských rašelinišť byly postaveny švýcarské sruby zakoupené ve Vídni. Dodnes je v provozu výletní restaurace U tokajcího tetřeva. Na Kladskou se chodilo pěšky nebo jezdilo kočárem.

Vzdálenějšími výletními cíli byla stále Teplá, Kynžvart, Skláře, Hamrnický zámek a další body v okolí Mariánských Lázní. Od 70. let přibýly Lázně Sangerberg (Prameny), které byly otevřeny roku 1873. Jezdilo se i do vzdálenějšího okolí Konstantinových Lázní – na zříceninu Krasíkov a rotundu na Ovčím vrchu.

Většina autorů udává u výletních cílů jen nadmořskou výšku, případně vzdálenost v hodinách. Značení nebylo ještě provedeno, i když na fotografiích se setkáme s dřevěnými tabulkami, které označovaly směry. Jak vypadal běžný popis cesty k oblíbené vyhlídce „Zum Kreuz“, čteme u Enocha Heinricha Kische: *„Einer der nächsten und besuchtesten Spazierwege führt zum Kreuze auf dem Hamelikaberge (636 Meter ü. M.). Man gelangt zu demselben auf mehreren in verschiedenen Richtungen hinziehenden Pfaden; entweder unterhalb des neuen Badehauses über die Brücke, oder von der Promenade aus, an dem Ambrosiusbrunnen vorüber über einen Waldweg, oder auf einem Umwege oberhalb des Hauses ‚Zum Kleeblatt‘ bei der ersten Biegung der Carlsbader Strasse durch die Waldschlucht, wo dann ein Wegweiser den Pfad über die Brücke zum Kreuze anzeigt.“*⁴⁷⁵

Zárodky turistického značení se zde již zřejmě objevovaly dříve, ale za autora systému dělení výletů podle obtížnosti, můžeme zřejmě považovat Karla Zörkendörfera, který přišel s barevnou typologií cest. Od nejlehčího stoupání k největšímu to byly tyto barvy: „rot, lila, blau, grün,

⁴⁷⁵ „Jedna z dalších a nejnavštěvovanějších vycházek vede ke kříži na vrchu Hamelika (636 m. n. m.). Dosáhne se jí několika různými směry vedoucími cestičkami; buď pod Novými lázněmi přes most, nebo z Promenády, kolem Ambrožova pramene přes lesní cestu, nebo obcházkou nad domem ‚Jetelový lístek‘ u první zatáčky Karlovarské ulice lesní roklí, kde ukazuje cestu přes most ke kříži rozcestník.“ (přel. M. H.). KISCH, Enoch Heinrich, s. 57.

gelb“. Dále výletní cíle seskupil do celistvých túr (okruhů) a rozdělil je podle čtyř světových stran.⁴⁷⁶

S vývojem dopravy se vzdálenosti turistických bodů od centra Mariánských Lázní neustále vzdalovaly, od 90. let přibyla díky železnici možnost jednodenní návštěvy Karlových Varů. To byl zřejmě (společně s Františkovými Lázněmi) nejvzdálenější cíl, který se v průvodcích nabízel. Vidíme tak již zárodky vznikajícího lázeňského trojúhelníku. Ostatní výlety byly v dosahu přibližně deseti až patnácti kilometrů od Mariánských Lázní a ležely v pomyslné kružnici okolo města. Nabídka výletů se již od počátku řídila vzdáleností výletního cíle od Mariánských Lázní, nebyla podřízena hranicím jednotlivých panství, krajů ani okresů. Například Kynžvart byl od počátku propagovaným výletním cílem, neboť zde bylo mnoho k vidění a byl situován v příhodné blízkosti 7 kilometrů od centra lázní. Ležel však již mimo hranice tepelského panství a plzeňského kraje (v této době však již ležel v chebském kraji společně s Mariánskými Lázněmi). Objevuje se také možný výlet do Chebu, ojediněle Rokycan, Stříbra nebo Plzně, ale tyto výlety byly spíše myšleny jako zastávky na zpáteční cestě domů.

⁴⁷⁶ ZÖRKENDÖRFER, Karl, *Marienbad und seine Terrainkurwege*. Marienbad: Franz Gschihay 1907.

6.4 Od První republiky ke druhé světové válce a osvobození (1918-1945)

Rok 1918 znamenal pro Mariánskolázeňsko velkou změnu. Celá oblast byla připojena k nové Československé republice. Léčebné zdroje se staly majetkem státu a pozemková reforma z roku 1919 zcela změnila majetkoprávní poměry, které ve městě od jeho založení panovaly. Změna státoprávního uspořádání a společenských podmínek vyvolala také změny, co se týká skladby a počtu návštěvníků, a tím i hospodářské prosperity města. Do lázní začalo jezdit více Čechů, naopak německy mluvící klientely ubylo, přestože v Mariánských Lázních byla drtivá většina obyvatel německé národnosti. Po celé období První republiky sledujeme vyhranění česko – německých vztahů, které vedlo v konečném důsledku až k vyhlášení války. Odliv hostů a světová hospodářská krize zapříčinily zhoršenou ekonomickou situaci ve městě.

Mariánské Lázně byly již přirozeným centrem oblasti a okresním městem. Nyní docházelo ke správním změnám z hlediska přejmenovávání (ulic, hotelů, výletních míst), počteřování úřadů, zavedení češtiny jako úředního jazyka. V podstatě shora sem pronikaly „české“ instituce a organizace, jako například Sokol, Český klub turistů, české školství, pobočky českých firem a obchodů. Charakter města však zůstával německý a na stránkách průvodců se dočteme o různých potížích, se kterými se zde čeští turisté setkávali.

Od 30. let sledujeme prudkou snahu místních o vyčlenění tohoto regionu z nové republiky a jeho připojení k Německu. To se uskutečnilo a následující léta korespondují s vývojem v Evropě i ve světě (válka, osvobození). Pro lázně jako centrum cestovního ruchu však tyto události znamenaly katastrofu a dění po válce (odsun Němců a nástup komunismu) znamenalo ztrátu paměti krajiny, se kterou se tato oblast Sudet potýká dodnes.

6.4.1 Knižní produkce pro návštěvníky Mariánských Lázní mezi lety 1918-1945

Přehlédneme-li turistickou literaturu tohoto období, vidíme, že převažují německy psané průvodce, přestože lázně již byly oficiálně československé. Bylo to způsobeno tím, že autoři těchto brožur byli stále zejména místní a jejich mateřštinou byla němčina. Zaměřovali se nadále na německy hovořící klientelu - Čechů v počátcích Republiky přijíždělo málo⁴⁷⁷ a vydavatelé průvodců a plánů byli zejména obchodníci, které zajímal na prvním místě zisk. Na druhou stranu začíná vznikat česká informační literatura pro české hosty, kteří do Mariánských Lázní přijeli. První český průvodce po vzniku Republiky byl však sepsán až v roce 1924. Jeho autorem byl Josef Hořejší, učitel na místní české škole.⁴⁷⁸ Vidíme, že místní česká menšina se začala emancipovat. Průvodce je plný rad pro české turisty, kteří se zde necítili vítání, a je psán v bojovném a vlasteneckém duchu. Jiným českým průvodcem z těchto let je brožura *Mariánské Lázně, perla světových lázní* z roku 1927, který vyšel ovšem též v německé mutaci.⁴⁷⁹ Z roku 1929 pochází čtyřjazyčně psaná publikace *Mariánské Lázně. Marienbad*. (česky, německy, francouzsky, anglicky), která shrnuje pouze stručně polohopis a dějiny města, jeho léčivé zdroje a výletní okruhy v okolí.⁴⁸⁰

Je patrné, že česky psaná turistická literatura nevznikala spontánně a živelně, ale spíše jako výraz vlastenectví nebo jako státem řízená

⁴⁷⁷ Češi dávali přednost „českým lázním“, například Sedmihorkám, Poděbradům nebo Luhačovicím. SVOBODNÝ, Petr, HLAVÁČKOVÁ, Ludmila, *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha: Triton 2004, s. 141.

⁴⁷⁸ HOŘEJŠÍ, Josef, *První český průvodce pro Mariánské Lázně, světové lázeňské místo Československé republiky*. Praha: Josef Uher 1924.

⁴⁷⁹ *Mariánské Lázně, perla světových lázní*. Praha: Úřední lázeňská správa 1927.

⁴⁸⁰ *Mariánské Lázně. Marienbad*. Praha: Orbis 1929.

iniciativa (patrná i na stránkách vlastivědné a slovníkové literatury – Masarykův slovník naučný, publikace Čechy apod.). České průvodce se všeobecně snažily zdůrazňovat mezinárodní (ne pouze německý) charakter města.

Co se týká průvodce jako žánru, je již zcela ustálen a v podstatě se nemění u českých ani německých průvodců. Výrazná je v této době právě národnostní otázka, které věnují tyto knihy velkou pozornost. Autorů je více, titulů a vydání méně (průvodce již nevycházely mnohonásobně za sebou). Také místa vydání jsou rozrůzněnější. To vše je způsobeno zřejmě poklesem návštěvnosti. Můžeme vysledovat tendenci menšího zaměření průvodců na léčivé zdroje a léčbu všeobecně, také společenský život (zvláště v českých průvodcích) je upozaděn. Velká pozornost je oproti tomu věnovaná zejména prohlídce města a výletním cílům, klade se také důraz na spolkový život. Dozvíme se o řadě organizací, ať již německých nebo v českých průvodcích českých.

Z německy psaných průvodců První republiky a zejména doby předválečné jmenujme práce Rudolfa Miessnera⁴⁸¹ nebo *Illustrierter Führer von Marienbad und Umgebung mit Stadtplan* Oswalda Klara.⁴⁸² Za války mnoho turistické literatury nevycházelo, dochoval se například průvodce z ediční řady Woerl Reisehandbücher.⁴⁸³ Je vidět, že německy psané průvodce zde mají velkou tradici, jsou velmi pečlivě propracované a mají jasnou a přehlednou strukturu. V názvu již nesou slovo „illustrierter“ – jsou bohatě dokumentovány obrázky. Jako příklad uvedme Woerlův průvodce z roku 1941. Po předmluvě („Vorwort“) následují „Allgemeines“ („všeobecnosti“), dále dějiny

⁴⁸¹ MIESSNER, Rudolf, *Marienbad und Umgebung. Illustrierter Führer*. Marienbad: Kosmopolitan-Verlag [b. d.].

⁴⁸² KLAR, Oswald, *Illustrierter Führer von Marienbad und Umgebung mit Stadtplan*. Plan-Marienbad: Deutscher Heimatverlag [1927].

⁴⁸³ *Illustrierter Führer durch Marienbad und Umgebung*. Leipzig: Woerl Reisebücher – Verlag 1941.

(„Geschichtliches“), čtvrtou kapitolou je doprava do města („Reisenwege nach Marienbad“) rozdělená na železnici, silnice a leteckou dopravu. Dále Woerl zařazuje oddíl „Ankunft und Verkehrswesen“ („Příjezd a vnitřní doprava“) – zde jsou vyjmenovány všechny možnosti, které mohou při příjezdu nastat a vše, co návštěvník při příjezdu řeší: nádraží, letiště, parkoviště, drožky, sluhové, tramvaj, autobusy, pošta, celnice, cestovní kanceláře a směnárny. Velký oddíl průvodce tvoří „Aufenthalt und Kur“ („Pobyt a léčba“). Zde jsou pojednány ubytovací možnosti a pohostinství, také možnosti léčby – vše ale prakticky (ceny za kúry, předpisy, délka léčby apod.), dále instituce (banky, spořitelny, seznam lékařů, lékáren apod.). Následuje rubrika „Unterhaltung“ („Zábava“) – divadlo, tanec, čítárny, kina; a „Sport“. Velký oddíl je věnován lázeňské péči ve městě – „Die Marienbads Heilquellen“ (léčebné instituce, minerální prameny atd.). Posledním oddílem jsou „Spaziergänge und Ausflüge“ („Procházky a výlety“). Průvodce byly již běžně opatřeny několika plány, rejstříky, poznámkami a samozřejmě obsahem. Obdobnou strukturu má o několik let mladší Miessnerův průvodce.

6.4.2 Nové československé lázně

Poválečné osudy Mariánských Lázní jsou ve znamení budování První republiky, ale poznamenány odlivem hostů. Ten byl zapříčiněn mj. i světovými událostmi, jako byly epidemie španělské chřipky v letech 1920-1921, nebo inflace v Německu a v Rakousku v letech 1922-1923. Evropa se vzpamatovala z první světové války a hosté měli zcela jiné – existenční starosti. Návštěvnost se zlepšila koncem 20. let, je uváděno

číslo 41 226 hostů pro rok 1929.⁴⁸⁴ Následovala ovšem hospodářská krize a poté události druhé světové války.

V roce 1923 v Mariánských Lázních stálo 442 domů, na jeden dům pak připadalo 15 obyvatel.⁴⁸⁵ V roce 1941 je zde uváděno již na 8000 stálých obyvatel.⁴⁸⁶ Působilo zde 1300 živností a obchodů, pro zajímavost - z nich přes 80 bylo hotelů, hostinců a kaváren a jídelen. Dále zde bylo přes 100 krejčovství, nad 70 obuvnictví, asi 50 pekařství, cukrářství a oplatkářství, potravin a lahůdek bylo na 80, o něco méně drožek a dopravců, masérů, prádelen, a podobně. Pokojů k ubytování hostů zde bylo asi 8000 a lůžek na 15 000.⁴⁸⁷

Lázně byly již zcela modernizovány: „*Všude jest zařízeno elektrické světlo, v hotelích jsou zdviže a koupelny, panuje úzkostlivá čistota.*“⁴⁸⁸ Ve městě byly otevřeny v sezóně 4 pošty⁴⁸⁹ a infrastruktura byla celkově na mezinárodní úrovni.

V Mariánských Lázních sídlily orgány okresní správy, jakož i další instituce a úřady, například okresní lékař, berní úřad, okresní soud, státní policejní komisařství, notářství, četnické velitelství, úřad důchodkové kontroly, poštovní, telegrafní a telefonní úřad, československé státní dráhy, celní úřad, cestovní kancelář Čedok, městský úřad se správou lázní, hygienický a balneologický úřad, nemocnice a další. V roce 1919

⁴⁸⁴ *Illustrierter Führer durch Marienbad und Umgebung*. Leipzig: Woerl Reisebücher – Verlag 1941, s. 14.

⁴⁸⁵ HOŘEJŠÍ, Josef, *První český průvodce pro Mariánské Lázně, světové lázeňské místo Československé republiky.* Praha: Josef Uher 1924, s. 23.

⁴⁸⁶ *Illustrierter Führer durch Marienbad und Umgebung*. Leipzig: Woerl Reisebücher – Verlag 1941, s. 5.

⁴⁸⁷ HOŘEJŠÍ, Josef, *První český průvodce pro Mariánské Lázně, světové lázeňské místo Československé republiky.* Praha: Josef Uher 1924.

⁴⁸⁸ *Tamtéž*, s. 35.

⁴⁸⁹ *Illustrierter Führer durch Marienbad und Umgebung*. Leipzig: Woerl Reisebücher – Verlag 1941, s. 21.

zde byla otevřena první česká škola, zpočátku jednotřídka. V roce 1923 pro ni byla postavena nová budova (dnes škola Jih).

Období První republiky přálo sportu, který je i na stránkách průvodců a turistické literatury propagován. V Mariánských Lázních vzniklo závodiště pro koně (1922, dnes Dlouhá plochá dráha). Dále se pěstovaly tenis, golf, plavání, rybaření, střelba, jezdeckví, kuželky, lehká atletika a zimní sporty. V roce 1929 bylo vystavěno koupaliště Riviéra, od roku 1931 sloužilo také Lido. V roce 1919 byl otevřen atletický a fotbalový stadion - Victoria. Mariánské Lázně dokonce zahájily zimní sezóny – první byla oficiálně vyhlášena na rok 1922/1923.⁴⁹⁰ V Mariánských Lázních působil také WSC - Zimní sportovní klub („Wintersportklub“). V roce 1920 zde byl založen Sokol. Klima bylo již měřeno průměrně pro každý měsíc – nejvyšší teplota byla uvedena v červenci (16,2 °C), nejnižší v lednu (-2,5 °C).⁴⁹¹

Doprava ve městě a do města byla rozmanitá. Průvodce již věnují otázce dopravy samostatnou obsáhlou kapitolu. Možností bylo mnoho: železnice, autodoprava, letecká doprava.⁴⁹² Dráha umožňovala již rychlé spojení se světem, v podstatě již v časech shodných s dnešními: „s Plzní a Karlovými Vary v hodině, s Prahou za 4 hodiny, s Bratislavou za 14, s Mnichovem nebo s Vídní za 8 hodin, stejně s Lipskem a Drážďany; do Paříže možno dojet ve 24, do Londýna ve 30 hodinách. Soukromý letecký podnik Arrigiho dopravuje hosty ve čtvrt hodině aeroplánem do Karl. Varů nebo Frant. Lázní.“⁴⁹³ Letadla létala také do Prahy a Plzně. Doprava

⁴⁹⁰ *Marienbad und seine Umgebung*. [s. l.]: [s. n.] 1923, s. 46.

⁴⁹¹ *Illustrierter Führer durch Marienbad und Umgebung*. Leipzig: Woerl Reisebücher – Verlag 1941, s. 7.

⁴⁹² *Tamtéž*.

⁴⁹³ HOŘEJŠÍ, Josef, *První český průvodce pro Mariánské Lázně, světové lázeňské místo Československé republiky*. Praha: Josef Uher 1924, s. 20.

autem z Prahy trvala ve 20. letech 4 hodiny.⁴⁹⁴ Novinkou byly autobusy (mj. do Karlových Varů a do Kynžvartu). Spojení do Mariánských Lázní bylo uvedeno k velkým evropským metropolím, jako např. Amsterdamu, Bruselu, Paříži, Varšavě, Krakovu, Madridu, Oslu, Curychu, Římu, Londýnu; velkou skupinu tvořila německá města (Berlín, Frankfurt, Drážďany, Hamburk, a další).

Lázně byly již dlouhé 3,5 kilometru⁴⁹⁵ (vidíme, že zástavba se neustále rozrůstala). Nádraží od centra (Křížového pramene) bylo vzdáleno „asi půl hodiny cesty, ale pohodlně s ním spojeno elektrickou drahou, automobily, dostavníky a kočárovými povozy.“⁴⁹⁶ Vnitřní lázeňská doprava byla zavedena i k výletním kavárnám a byly stanoveny pevné tarify – ceník jízdného.

Procházkové cesty, které ještě v sezóně 1907/8 dosahovaly délky 60 kilometrů, se nadále rozšiřovaly a v roce 1927 se dočteme, že je zde již „100 km wohlgepflegten und nach den Steigungsverhältnissen bezeichneten Spazierwegen“.⁴⁹⁷ Výletním cílům bylo věnováno v průvodcích mnohem více prostoru.⁴⁹⁸ Značení, které bylo používáno v těchto letech, provedl již dříve Karl Zörkendörfer. Dočteme se, že „Wegmarkierung ist es nicht schwer“⁴⁹⁹ Značení v terénu bylo následující: „rovina – červeně, mírné

⁴⁹⁴ HOŘEJŠÍ, Josef, *První český průvodce pro Mariánské Lázně, světové lázeňské místo Československé republiky*.“ Praha: Josef Uher 1924, s. 30.

⁴⁹⁵ *Illustrierter Führer durch Marienbad und Umgebung*. Leipzig: Woerl Reisebücher – Verlag 1941, s. 5.

⁴⁹⁶ HOŘEJŠÍ, Josef, *První český průvodce pro Mariánské Lázně, světové lázeňské místo Československé republiky*.“ Praha: Josef Uher 1924, s. 20.

⁴⁹⁷ „100 km dobře udržovaných a podle poměru stoupání označených vycházkových cest.“ (přel. M. H.). *Bäder-Almanach. Mitteilungen der Bäder, Luftkurorte und Heilanstalten*. Berlin: Rudolf Mosse 1927, s. 152.

⁴⁹⁸ Např. Woerlův průvodce z roku 1941 je pojednává na 24 stranách, Miessnerův průvodce na 37 stranách.

⁴⁹⁹ „Značení cest není složité.“ (přel. M. H.). *Bäder-Almanach. Mitteilungen der Bäder, Luftkurorte und Heilanstalten*. Berlin: Rudolf Mosse 1927, s. 153.

*stoupání – modro-červeně, silnější stoupání – modře, příkré stoupání – zeleně, velmi příkré stoupání – žlutě.*⁵⁰⁰ Těchto pět barevně odlišených stupnic obtížnosti se ustálilo a uvádí ho také další průvodce. V roce 1941 uvádí německý průvodce toto turistické značení: „*Rot, rot-blau, blau, grün, gelb*“, odlišené mírou stoupání od nejnižšího k prudkému.⁵⁰¹

Mezi oblíbená výletní místa patřily stále vyhlídky (Amalienhöhe, Carolahöhe, Stefanienhöhe, Friedrich-Wilhelms Höhe, Kreuzberg – dnes Karlova vyhlídka, Duncanhöhe), pomníčky a památníky (Waldstein-Denkmal), přírodní zajímavosti (Abt-Reitenberger-Fichte, Kleine Schweiz, Moorlager – rašeliniště⁵⁰², Maxthal, Hamelikaberg, Prelatenquelle, Podhorn), výletní kavárny (Panorama, Rübezahl, Jägerhaus – Kynžvartská myslivna, Kaffee Forstware – Kamzík, Kaffee Egerländer – Monty, Sennhof – Beskyd, Alm – Polom, Nimrod, Wolfstein, Kaffee Rotkäppchen). Jezdilo se stále do okolních vsí (Sangerberg, Auschowitz, Großsichdichfür, Glatzen, Teplá s klášteřem, Einsiedl, Petschau, Pistau, Michelsberg, Kutenplan, Plan, Kynžvart, a dokonce jako novinka Konstantinovy Lázně).

Nových výletních cílů již mnoho nevznikalo, jejich síť byla dotvořena po roce 1900. Po první světové válce bylo vybudováno jen několik turistických bodů. Goethovým náměstím vedla cesta směrem k Mlýnskému potoku, kde hosté již od počátku lázní obdivovali přírodní vodopád. Zde byl vybudován symbolický hřbitov padlých vojáků z Mariánských Lázní. Nová byla také kavárna na letišti ve Sklářích (po roce 1928).

⁵⁰⁰ HOŘEJŠÍ, Josef, *První český průvodce pro Mariánské Lázně, světové lázeňské místo Československé republiky.* Praha: Josef Uher 1924, s. 30.

⁵⁰¹ *Illustrierter Führer durch Marienbad und Umgebung.* Leipzig: Woerl Reisebücher – Verlag 1941, s. 52.

⁵⁰² V lokalitě Medvědí a Balbínův pramen. Již je zmiňován Bärenquelle – Medvědí pramen, odborně jímán až po druhé světové válce.

Vycházky a výlety jsou v průvodcích již odděleny, například Josef Hořejší uvádí 12 pěších túr – již spojuje výletní místa do ucelených okruhů. Velice zajímavý je jeho místopis a snaha počesťovat. K oblíbeným patřily zejména tyto túry a výletní místa: „Salaš (Alm)“, „Botovo údolí (Pottatal)“, Panorama a Krakonoš, „Hůra“ (Podhora), Maxovo údolí s Lunaparkem až na „Holi (Glatzen)“, Golf, Nimrod, vycházka k rašeliništi (dnešní lokalita Medvědí a Balbínův pramen). Následovaly výlety - polodenní a celodenní. Mezi nimi uvádí Josef Hořejší „Chodovou Planou, Vlkovice, Michalovu Horu, Vlčí horu u Ošelína, Kynžvart, Teplou, Bečov (i pěšky přes Sangerberg), Dyleň (pro dobré chodce), a výlet do Chebu a Františkových Lázní.“ Dvoudenní výlety pak byly: Karlovy Vary – Františkovy Lázně a Cheb; nebo cestu do Jáchymova přes Karlovy Vary a „Falknov (Sokolov)“.

V letech těsně před druhou světovou válkou a letech válečných proniká ideologie i do koncepce kapitolky o výletech. Na prvním místě němečtí autoři průvodců jmenují „Heldenhain“ (Háj hrdinů), symbolický hřbitov mariánskolázeňských mužů padlých v první světové válce, zmíněný výše.⁵⁰³ Výletní cíle se již běžně kombinují do okružních tras, např. „Kaffee Nimrod – Pfarrsauerling – Wolfstein – Sangerberg“, nebo „Laskakapelle – Amalienhöhe – Stefanienhöhe – Friedrich-Wilhelms-Höhe“.

Délku trasy uvádí průvodce v časových intervalech (někdy v kombinaci s kilometry), ale časy skutečné délce trasy podle mých zkušeností neodpovídají, průvodce navíc nezapočítávají do výsledného čísla zpáteční trasu. Například druhou zmíněnou túru (od Kapličky lásky) by podle *Illustrierter Führer durch Marienbad und Umgebung* z roku 1941 měl turista ujít za ½ hodiny. Ve skutečnosti by mu cesta zabrala minimálně hodinu. Může se jednat o reklamní trik, aby do výletních

⁵⁰³ *Illustrierter Führer durch Marienbad und Umgebung*. Leipzig: Woerl Reisebücher – Verlag 1941, s. 52n.

kaváren směřovalo více lidí, navíc zde již vidíme, že jsou trasy uvedeny často v alternaci pro pěší i pro vozy.⁵⁰⁴ Kvalita cest byla již na dobré úrovni. Setkáme se také s rozdělením tras podle světových stran – sever, jih, východ, západ, v rámci těchto tras pak následuje místopisný popis jednotlivých zastávkových bodů s výkladem jejich historie, zajímavostí apod.⁵⁰⁵

6.4.3 Česko-německá otázka na stránkách turistické a regionální literatury

Již v roce 1872 si Jan Neruda povzdechl: *„Smutno je Čechovi v těch lázních českých, smutněj než v cizině!“* (...) *Jsme v Čechách, ale jako bychom byli sta mil ode všeho českého – jsme jakoby v daleké cizině, ale do srdce našeho bodá tu vše hezky zblízka. Jsme doma, nejsme tu však domovem, jsme ‚mezi svými‘, ale neslyšíme zvuku svého, na tvářích tu napsán odpor proti nám, v oku plane nejizlivější nenávist* (...).“⁵⁰⁶

Neruda a jiní spatřují vinu zejména v povaze a chování Čechů, kteří do západočeských lázní pravidelně nejezdí (jen několik set ročně) a nepůsobí zde. Bojí se mluvit česky a projevit svou národnost – neemancipují se tu. Nejde podle nich o neochotu personálu, který by i české knihy, noviny a suvenýry pořídil, ale *„(...) vždyť posud ještě ani nikdo nežádal!“*⁵⁰⁷ Také Vladislav Mladějovský si o třicet let později stěžuje na to, že *„naši krajani, či lépe řečeno krajanky nežadají a*

⁵⁰⁴ *Illustrierter Führer durch Marienbad und Umgebung*. Leipzig: Woerl Reisebücher – Verlag 1941.

⁵⁰⁵ Např. *Marienbad und seine Umgebung*. [s. l.]: [s. n.] 1923, s. 46.

⁵⁰⁶ NERUDA, Jan, *Menší cesty. Doma. Severozápadní lázně naše*. Praha: SNKLU 1961, s. 191.

⁵⁰⁷ *Tamtéž*, s. 192.

*nežádaly nikdy českých knih!*⁵⁰⁸ Památky na české slavné hosty v Mariánských Lázních tehdy takřka neexistovaly, přestože jich zde řada pobývala. Ze zmíněných výroků vyplývá, že „německo-český“ politický spor se již přenesl i do běžného života v lázních.

Čeští hosté se mohli řídit radami Jiřího Gutha-Jarkovského, totiž, že jinak se patří chovat „(...) *tam, kam dochází nebo dojíždí mnoho Čechů (do lázní, do určitých hotelů nebo restaurací v cizině). Je-li majitel dobrý obchodník, sám se postará, aby požadavkům jinonárodních hostů bylo vyhověno. Ne-li, požádáme o to slušně, ale nikoli tak, jako bychom si své právo vymáhali. Nevyhoví-li majitel, pak zbývá jenom jediná správná cesta; Češi se vyhnou jemu i jeho závodu, a to beze všeho hluku.*“ Čteme zde i radu: „(...) *žádati nějaký ohled k českému jazyku tam, kde český host je bílou vránou, je národnostní přepjatost, kterou vlasti neprospějeme a sobě uškodíme. Zvláště na ožehavé půdě, jakou je cizina nám nejbližší, kde se naše dobré mínění snadno zvrtné ve vyzývavost.*“⁵⁰⁹ Vidíme zde spíše diplomatickou obezřetnost, snahu nevyčnívat a vyhnout se na cestách konfliktům.

Jinak uvažuje například mariánskolázeňský odborný učitel na české škole Josef Hořejší ve svém průvodci po Mariánských Lázních. Už do názvu vetknul přídomek „*první český průvodce*“. Mariánské Lázně pak nazval jako „*světové lázeňské místo Československé republiky*“.⁵¹⁰ V předmluvě autor upozorňuje na to, že Mariánské lázně jsou „*perlou*“, která ovšem „*zůstávala dlouho české veřejnosti utajena a nepřístupna.*“ „*Nebylo o Mariánských Lázních šířeno všeobecných známostí česky a dříveji řídký český návštěvník byl přímo odpuzován zaujatě německým*

⁵⁰⁸ MLADĚJOVSKÝ, Vladislav, *Mariánské Lázně v Království českém*. Praha: Hejda a Tuček 1901, s. 14.

⁵⁰⁹ GUTH-JARKOVSKÝ, Jiří, *Společenský katechismus*. Praha: Československý spisovatel 1992, s. 146.

⁵¹⁰ HOŘEJŠÍ, Josef, *První český průvodce pro Mariánské Lázně, světové lázeňské místo Československé republiky*. Praha: Josef Uher 1924.

*prostředím tohoto lázeňského místa.“ A dále: „Státní převrat otevřel bránu města lázeňskému hosti československému“.*⁵¹¹

První český průvodce pro Mariánské Lázně vyjmenovává české živnosti a obchody, a konstatuje, že: „Ze živnostnictva a místního zaměstnanectva, jež v sezoně se doplňuje z dalekého okolí, jest malé procento znalých státního jazyka českého.“⁵¹² Dále jmenuje české lékaře a právníky, české kavárny a pohostinství. Poučuje českého návštěvníka: „Český lázeňský host vyhledává v první řadě české a pak ty, kde shledává se s ochotnou českou obsluhou. „Svůj k svému“ nemůže zůstat v zájmu existenčního boje našeho českého živlu jen prázdným heslem.“⁵¹³ Upozorňuje také na český společenský a spolkový život ve městě. Zdůrazňuje se zde nádražní čtvrť, která byla výrazně česká a postavení české obecné školy v roce 1923.

Do průvodce zařadil i vlastní básně, které jsou velmi vlastenecké a bojovné. Kousek ocitujme: „*Chlebem, solí Čechů nevitají/ bratři v Lázních dnes, ni v Úšovicích.../ Nabílené domy, cizí nalíčené tváře/ licoměrných mozků svatozáře/ číhajících za dne, noci po mansardách bdících,/ rozesmutní těžce na hranicích země./ (...) Cizinče, zvěstuj,/ že my zde vytrváme,/ jakož zákony kázaly nám.*“⁵¹⁴ Hořejší zdůrazňuje české prvky v dějinách Mariánských Lázní (např. „český (zvýrazněno) šlechtic Hroznata“), připomíná „našeho“ Václava Beneše Třebízského, který zde pobýval a plzeňského Františka Josefa Slámu, který je zde pohřben.

Hořejší a další čeští autoři průvodců stáli před problémem počešťování názvů domů, ulic, veřejných prostranství a podobně. Jména zásadně počešťují, nebo uvádí dvojjazyčně, pokud nebyla česká alternativa uspokojivá, pak píší německý ustálený název. Tak zásadně

⁵¹¹ HOŘEJŠÍ, Josef, *První český průvodce pro Mariánské Lázně, světové lázeňské místo Československé republiky.* Praha: Josef Uher 1924, s. 6.

⁵¹² *Tamtéž*, s. 26.

⁵¹³ *Tamtéž*, s. 66.

⁵¹⁴ *Tamtéž*, s. 10-11.

např. „Jan Josef Nehr“. Totéž platí pro jména hotelů a domů („Nový Klinger, Goethův dům, Lipsko, Pražský dům, Červená Karkulka, Miramonte, Panorama, Egerländer, Hvozď/ Hochwald“), vrchů a dalších přírodnin („Homolika, Mlýnský vrch, Schneiderrang, Mariánský potok ze Schneider a Steinhauského, Hůra/ Podhorn, Děstín/ Regensteich, Kladská Hole/ Glazen“). Český průvodce z roku 1929 uvádí také jakési „smíšené“ česko – německé názvosloví. Je vidět, že toponyma nebyla ještě ustálena. Tak např. „Křížová hora, Dianin dvůr, Chodová Planá“, ale „Glatzen, Alm, Michelsberg“ nebo „Sangerberg“.

Průvodce se nevyhýbá ani národnostní otázce. Jako první národnost v přehledu obyvatel k roku 1921 uvádí Čechy v počtu 320, Němců zde žilo 6131, celkem 6909 obyvatel.⁵¹⁵ Hořejší zdůrazňuje, že o tři roky později je již Čechů přes 400 a že mají zastoupení v Městské radě. Kritizuje sčítání z předchozích let, která prováděly rakouské úřady: „(...) Roku 1910 zjistila zde pověstná rakouská statistika 3 duše s českou „obcovací“ řečí, ač jich zde ve skutečnosti bylo 200!!!“⁵¹⁶ (s. 24). Dále se zaujetím vypočítává, že rodáků, tedy osob narozených přímo v Mariánských Lázních byla - v roce 1847 jedna osoba, a že ze všech manželství „nebylo ani jediného, aby oba rodičové byli se v Mar. Lázních narodili!!“⁵¹⁷.

Oproti českým průvodcům, německé zdůrazňují přináležitost Mariánských Lázní k Německu, k Sudetům, k „Třetí Říši“, jejich německý charakter. „Der Kurort Marienbad war seit seinem Bestande fast ausschließlich auf den reichsdeutschen Besuch angewiesen.“⁵¹⁸ Dokazují,

⁵¹⁵ HOŘEJŠÍ, Josef, *První český průvodce pro Mariánské Lázně, světové lázeňské místo Československé republiky*. Praha: Josef Uher 1924, s. 24.

⁵¹⁶ *Tamtéž*, s. 24.

⁵¹⁷ *Tamtéž*, s. 25.

⁵¹⁸ „Lázeňské město Mariánské Lázně byly od svého vzniku téměř výhradně odkázány na říšsko-německé návštěvníky.“ (přel. M. H.). MIESSNER, Rudolf, *Illustrierter Führer durch Marienbad und Umgebung*. Marienbad: Marienbader – Badebuchhandlung 1938, s. 49.

že četnost Říšských Němců byla mezi 36-68 procenty z celkového počtu mariánskolázeňských návštěvníků od počátku lázní.⁵¹⁹ Ve Woerlově průvodci z roku 1941 se dočteme, že Mariánské Lázně leží „*im westlichen Teil des Reichsgaues Sudetenland*“ a že „*ist einer der bekanntesten und berühmtesten unter den deutschen Weltkurorten*.“⁵²⁰ Nebo jinde: „*(...) 1938 erfolgten Rückeln des Sudetengaus ins Großdeutsche Reich*.“⁵²¹ Je zde také patrná snaha „přivlastnit“ si krajinu i město pomocí nových názvů. Vrch Steinhau – Špičák je zde výslovně zmiňován jako „Dachsstein“. Hlavní třída jako „Adolf-Hitler-straße“, „Richard-Wagner-straße“ (Karlovarská), „Schillerplatz“ nesl jméno slavného básníka již dříve, „Konrad-Henlein-straße“ (domy zbořeny), „Straße der SA“ (Husova). Přejmenovávaly se též domy (Germania). Němectví se projevuje na každé stránce, např. v poněmčování českých a slovanských jmen („Wenzel Skalnik, Friedrich Chopin“). Z významných návštěvníků jsou zdůrazňovány pobyty německých velikánů, např. Goetheho, Wagnera, Spohra, Webera, Brucknera, Nietzscheho.

O válečných útrapách a dění na bojišti průvodce mlčí, Mariánské Lázně byly lazaretním městem – většina hostů za války byla pacienti Berlínské nemocnice a dvou lazaretů, které zde působily. Turistická literatura se odmlčela a na místní tradici regionálních tisků a průvodců se navazuje až v letech po osvobození. Velmi zajímavé by bylo sledovat osudy mikroregionu Mariánskolázeňska i po roce 1945, zejména

⁵¹⁹ MIESSNER, Rudolf, *Illustrierter Führer durch Marienbad und Umgebung*. Marienbad: Marienbader – Badebuchhandlung 1938, s. 49.

⁵²⁰ „*V západní části Říšské župy Sudety*“; „*je jedno z nejznámějších a nejslavnějších z německých světových lázní*.“ (přel. M. H.). *Illustrierter Führer durch Marienbad und Umgebung*. Leipzig: Woerl Reisebücher – Verlag 1941, s. 5.

⁵²¹ „*(...) 1938 následoval návrat Sudetské župy do Velkoněmecké Říše*.“ (přel. M. H.). *Illustrierter Führer durch Marienbad und Umgebung*. Leipzig: Woerl Reisebücher – Verlag 1941, s. 14.

problematiku odsunu Němců, zaniklých obcí v okolí a přejmenovávání místních a pomístních názvů.

ZÁVĚR

V předkládané práci jsme se zabývali obrazem Mariánských Lázní s okolím v 19. a v první polovině 20. století, tak jak jej zobrazují dobové turistické průvodce, staré mapy a plány. Soustředili jsme se zejména na historicko-geografický aspekt této problematiky, ale nevyhnuli jsme se ani dalším oblastem a informacím, které prameny tohoto typu přináší. Mezi jinými jde o regionální dějiny, sociální a hospodářské dějiny, dějiny každodennosti, dějiny lázeňství, dějiny turistiky a cestování, demografický vývoj a historickou statistiku a toponomastiku. Výsledkem práce je zachycení proměny původní malé osady u pramenů na panství kláštera Teplá v centrum celé oblasti a postupné utváření mikroregionu Mariánskolázeňska. Dalším cílem práce bylo zkoumat vývoj turistických průvodců jako cenného historického pramene.

Prvním krokem byla heuristika – především shromáždění reprezentativního vzorku dobové regionální, zejména turistické literatury – a její následné zpracování. V teoretické části jsme nastínili základní východiska a teze, se kterými jsme nadále pracovali (teorie mikroregionu, nástin dějin Mariánských Lázní, specifika lázeňského cestovního ruchu). Poté jsme se zaměřili na zmínky o Mariánských Lázních před rokem 1800 v topografiích, odborné literatuře a na mapách. Zjistili jsme, jak byly zdejší léčivé prameny zobrazovány (již Crigingerova a Müllerova mapa Čech) a jak popisovány v dobové literatuře (prameny *tepelské*, *úšovické*). Jméno Marienbad poprvé zmiňuje v roce 1788 Jaroslav Schaller ve své *Topographii*, ale již na počátku 80. let jsme našli na mapě prvního vojenského mapování název „Marienbaad“, který považujeme za pomístní. Na mapách i z prvních zmínek o kyselkách vidíme již počátky budoucího mikroregionu Mariánskolázeňsko – okolní osídlení a první komunikace.

V dalších kapitolách jsme se již zaměřili na 19. a první polovinu 20. století, tedy dobu, během níž se z osady „U kyselky“ stalo samostatné

město a centrum celé oblasti. Postupovali jsme chronologicky a v rámci jednotlivých časových oddílů podle struktury průvodců se zaměřením na stěžejní tematiku, která se v té které době na stránkách regionálních tisků zdůrazňuje. V počátcích lázní je to otázka výstavby a založení osady, její pojmenování a první dopravní komunikace i hosté. V následujících letech další budování města a jeho infrastruktury, a začlenění okolní přírody a starších okolních obcí do koncepce města v zeleni. Mariánské Lázně cíleně budovaly síť vycházkových tras v bezprostřední blízkosti města a nabídku výletů do vzdálenějšího okolí. Od 70. let vystupuje do popředí rozvoj dopravy, v období První republiky národnostní česko-německá otázka.

Vedlejší linii práce tvořilo zkoumání turistických průvodců a regionálních pramenů, jejich vývoje, proměn obsahu a podobně. Podle mého názoru se jedná o velmi cenný historický pramen, ze kterého lze vyčíst mnoho informací o daném regionu. Z dochované produkce těchto tisků usuzujeme, že Mariánské Lázně (a lázně vůbec) byly jedněmi z prvních míst, pro které průvodce vznikaly, a to v souladu s celoevropským trendem a poptávkou. Dějiny Mariánských Lázní tak korespondují s dějinami a vývojem těchto průvodců. Rozsah a struktura průvodců se samozřejmě zpočátku liší knihu od knihy, ale je překvapivé, že základní okruhy, kterým se průvodce věnují, jsou stejné dodnes, jen jejich vzájemný poměr (např. délka; význam, který je na ně kladen) se liší. Směrem k současnosti sledujeme větší propracovanost textu a struktury průvodců, a jejich větší unifikovanost (co se týká rubrik a jejich řazení) – žánr je již zcela ustálen.

Mariánskolázeňsko můžeme charakterizovat jako mikroregion charakteristický svou polohou (nedaleko západní hranice státu) a specifický svým účelem (lázeňství). I tato dvě kritéria přispěla k jedinečnému průběhu utváření tohoto mikroregionu. Sledovali jsme, že původním centrem oblasti byl klášter Teplá, která ležela na důležité obchodní stezce a byla nadána mnoha výsadami. Oblast, kde vznikly

Mariánské Lázně, byla příslušná k tepelskému panství. Využívání místních léčivých pramenů lidmi vedlo k osídlení místa, zpočátku živelnému (první domy, první komunikace). Po založení lázní vrchností – Teplou, se obec stala místem, kam cestovali lidé z okolí i z daleka. Léčivost místních pramenů vyvolala o lázně velký zájem veřejnosti (i doba byla příznivá, 19. století je „zlatým věkem“ lázeňství) a místo se stávalo přirozeným centrem oblasti. První etapu ve vývoji Mariánských Lázní lze charakterizovat jako období, kdy město i veškerá infrastruktura byly budovány s ohledem k hostům. Od druhé poloviny 19. století pak sledujeme emancipaci Mariánských Lázní jako města, které je již spádovým centrem - buduje infrastrukturu pro místní obyvatele (samozřejmě lázeňský účel místa není opomíjen). S vývojem mikroregionu souvisí také vývoj správní, Mariánské Lázně se postupně vyvazují z poddanského poměru k Teplé, stávají se městem, po roce 1855 přináležejí dokonce k jinému kraji (Chebskému). Vrcholem těchto snah bylo vyhlášení města samostatným okresem (od 80. let zde sídlil okresní soud, v roce 1902 se Mariánské Lázně staly okresním městem). Vliv na utváření mikroregionu měla také doprava a „zkracování“ vzdáleností. Sledujeme, jak se s tímto rozvojem mění nezávislost a postavení lázní (postupné budování silnic, 1872 železnice Cheb-Plzeň, 1898 železnice do Karlových Varů).

Ze sítě výletních cílů a vycházkových túr sledujeme, že přestože se jejich nabídka rozšiřovala, současný mikroregion zůstal ve stejných vzdálenostně nezměněných hranicích jako na počátku. Rozšiřovala se jen síť cest a dopravních možností - dopravní dostupnost byla lepší a počátkem 20. století bylo možné vykonat např. jednodenní výlet i do Karlových Varů, nebo zkombinovat několik výletních bodů do jedné trasy. Pokud bychom spojili výletní body do kružnice, zjistíme, že se pohybujeme v rozmezí (s výjimkou vzdálených cílů, jako byly Karlovy Vary nebo Cheb) 15-20 kilometrů od centra Mariánských Lázní. To, jak se domnívám, jsou i dnešní hranice mikroregionu Mariánskolázeňska.

Mikroregion se však neustále vyvíjel a vyvíjí, např. některé dříve vytížené komunikace jsou dnes okrajové nebo zcela nevyužívané (cesta do Teplé přes Podhoru, cesta z Krakonoše na Pístov, stará cesta do Vlkovic apod.).

Viděli jsme, že na utváření mikroregionu Mariánskolázeňska mělo vliv několik faktorů. Zejména to byly: specifický účel místa – lázeňství, správní vývoj a vývoj dopravní infrastruktury. Z Mariánských Lázní se stalo přirozené centrum oblasti. Tuto roli převzaly lázně od tepelského kláštera.

V současnosti můžeme sledovat několik tendencí ve vývoji mikroregionu, jako například již zmiňované nevyužívání některých starých komunikací, ale také posun centra města od původního osídlení u Křížového pramene k obchodnímu centru na Chebské třídě (dříve okraji města). Také dění po roce 1945 a 1989 mělo velký vliv na celou oblast, neboť zanikla řada okolních obcí a výletních cílů (kaváren, vyhlídek). Také pobyt v lázních se změnil – dnes jsou v oblibě zejména kratší víkendové pobyty (eurovíkendy, wellness) nebo jen jednodenní prohlídka města (jistě je to způsobeno rychlejším životním stylem a též financemi). Původní koncepce pohybu v lázních a v okolí jako součásti léčebné terapie byla nahrazena novými metodami. Mariánské Lázně jsou však nadále spádovou oblastí pro okolní obce – sídlo škol a úřadů, místo, kam se dojíždí za prací. Návštěvnost je stále vysoká, západočeský lázeňský trojúhelník je druhou nejnavštěvovanější destinací v České republice. Západočeské lázně také vyvíjejí iniciativu, aby byly připsány na seznam světového kulturního dědictví UNESCO.

SEZNAM POUŽITÝCH PRAMENŮ A LITERATURY

I. PRAMENY

a) Archivní prameny

Archiv města Mariánské Lázně, StOkA Cheb.

Archiv Městského muzea Mariánské Lázně, StOkA Cheb.

Svaz československých lázní a minerálních zřídél (1920-1941), Svaz hoteliérů v Republice československé (1920-1941), Ústřední svaz koncesovaných cestovních kanceláří v Republice československé (1929-1938), Ústřední svaz pro cizinecký ruch v Čechách a na Moravě (1941-1948), Klub českých turistů (1888-1950), archiv cestovní kanceláře Čedok (od 1936) La Cest – lázeňsko-hotelová cestovní společnost pro turistický ruch (1937-1939), Archiv Hlavního města Prahy.

b) Tištěné prameny

Bäder-Almanach. Mitteilungen der bäder, Luftkurorte und Heilanstalten. Berlin: Rudolf Mosse 1927.

Bäder-Lexikon der Curorte Carlsbad, Teplitz-Schönau, Marienbad, Franzensbad und Bad Elster inclusive Gieshübl-Puchstein, Eichwald, Königswart, Sangerberg nebst einem merkantil-gewerblichen Adresslexikon in-und ausländischer Industrie. Dittrich & Schusser: Carlsbad & Marienbad 1878.

BALBÍN, Bohuslav, *Krásy a bohatství české země. Výbor z díla Rozmanitosti z historie Království českého (Miscellanea historica regni Bohemiae)*. Zdeňka Tichá (ed.). Praha: Panorama 1986.

- BRANDL, Benedikt, *Prälat Karl Reitenberger, Abt von Stift Tepl und Gründer der Kurstadt Marienbad*. Marienbad: Theodor Hanika 1930.
- BRTEK, Josef, BURACHOVIČ, Stanislav, VINKLÁT, Pavel, WIESER, Stanislav, *Album starých pohlednic. Západočeské lázně*. Liberec: Nakladatelství 555 2001.
- CZECHURA, Martin Honorius, SCHAFFGOTSCH, Josef Willibald, *Mare philosophicum thalassophilis ad percrutandum propositum, seu universa philosophia Aristotelico – neutristica, universi anatomia maris (...)*. Pragae: Wickhart 1724.
- Československá vlastivěda, díl 10. Praha: Masarykova akademie práce, Sfinx 1931.
- DANZER, Adalbert Eduard, *Begleiter in und um Marienbad für dessen Kurgäste*. Prag: Kronberger 1853.
- DANZER, Adalbert Eduard, *Führer in Marienbad und dessen Umgebungen, oder Topographie von diesem Curorte*. Prag: Kronberger 1847.
- DANZER, Adalbert Eduard, *Geschichte von Marienbad*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842.
- DANZER, Adalbert Eduard, *Marienbads Heilquellen, naturhistorisch und therapeutisch Dargestellt*. Prag: Gottlieb Haase Söhne 1842.
- DANZER, Adalbert Eduard, *Topographie von Marienbad als Führer im Curorte selbst und in dessen Umgebungen. Für Badegäste*. Prag, Leipzig: Friedrich Ehrlich, Ignaz Jackowitz 1847.
- Die Kurstadt Marienbad. Illustrierte Führer*. Marienbad: Stadtrate 1913.
- FELBINGER, Johann Nepomuk, *Kronika Mariánských Lázní 1786-1855*. Mariánské Lázně a Praha: Městské muzeum Mariánské Lázně a Scriptorium 2008.
- FRANKL, Josef Adam, *Marienbad, seine Heilquellen und Umgebungen*. Prag: Kronberger und Weber 1837.

GNIRS, Anton, *Topographie der historischen und kunstgeschichtlichen Denkmale in den Bezirken Tepl und Marienbad*. Prag: Rudolf M. Rohrer 1932.

GOETHE, Johann Wolfgang von, *Briefe. Textkritisch durchgesehen und mit Anmerkungen versehen von Karl Robert Mandelkow unter Mitarbeit von Bodo Morawe*, sv. 3. München: Deutscher Taschenbuch Verlag 1988, 3. vyd.

GUTH-JARKOVSKÝ, Jiří, *Společenský katechismus*. Praha 2000.

GUTH-JARKOVSKÝ, Jiří, *Turistika-turistický katechismus*. Praha 2003.

HEIDLER, Karl Josef, *Ueber die Gas-Bäder in Marienbad, nebst einer skizzirten Beschreibung dieses Curortes*. Wien: Franz Wimmer 1819.

HENNIG, C., *Illustrierter Führer durch Bäder, heil Anstalten und Sommerfrischen*. Leipzig: Ernst Hedrich 1907/08.

HOŘEJŠÍ, Josef, *První český průvodce pro Mariánské Lázně, světové lázeňské místo Československé republiky*. Praha: Josef Uher 1924.

Illustrierter Führer durch Marienbad und Umgebung. Leipzig: Woerl Reisebücher – Verlag 1941.

KAFKA, Franz, *Souborné Dílo Franze Kafky*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky 1997-2007.

KISCH, Enoch Heinrich, *Marienbad und seine Umgebung*. Marienbad: E. A. Götz 1897.

KISCH, Enoch Heinrich, *Marienbad und seine Umgebung*. Marienbad: E. A. Götz 1898.

KISCH, Enoch Heinrich, *Marienbad, seine Umgebung und seine Heilmittel*. Marienbad: E. A. Götz 1869.

KLAR, Oswald, *Illustrierter Führer von Marienbad und Umgebung mit Stadtplan*. Plan-Marienbad: Deutscher Heimatverlag [1927].

KRATZMANN, Emil, *Der Curort Marienbad und seine Umgebungen*. Prag: Friedrich Ehrlich 1857.

KRATZMANN, Emil, *Der Curort Marienbad und seine Umgebungen*. Prag: Friedrich Ehrlich 1862.

Kurze Nachricht von Marienbad mit besonderer Beziehung auf den Nutzen und Gebrauch des Kreuz- und Ferdinandsbrunnens daselbst. Eger: J. Kobrtsch & Gschihay 1843.

Kurze Nachricht von Marienbad, mit besonderer Beziehung auf den Nutzen und Gebrauch des Kreuz- und Ferdinandsbrunnens daselbst. Eger: Josef Kobrtsch 1826.

LENDEROVÁ, Milena, PLŠKOVÁ, Jarmila (eds.), *Gabriela ze Schwarzenbergu. Krátká cesta životem a Evropou.* Praha: Scriptorium 2006.

LUCCA, Samuel, *Zur Orientierung in Marienbad.* Franz Gschihay: Marienbad 1890.

Mariánské Lázně a jejich léčebné prostředky. Mariánské Lázně: Zasilatelství minerálních vod z Mariánských Lázní klášter Teplá [b. d.].

Mariánské Lázně, perla světových lázní. Praha: Úřední lázeňská správa 1927.

Mariánské Lázně. Marienbad. Praha: Orbis 1929.

Marienbad und seine Umgebung. [s. l.]: [s. n.] 1923.

MERIAN, Matthaeus, ZEILLER, Martin, *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae.* Franckfurt: Matthaeum Merian 1650.

MIESSNER, Rudolf, *Illustrierter Führer durch Marienbad und Umgebung.* Marienbad: Marienbader – Badebuchhandlung 1938.

MIESSNER, Rudolf, *Marienbad und Umgebung. Illustrierte Führer.* Marienbad: Kosmopolitan-Verlag [b. d.].

MIESSNER, Rudolf, *Marienbad und Umgebung. Illustrierter Führer.* Marienbad: Kosmopolitan-Verlag [b. d.].

MLADĚJOVSKÝ, Vladislav, *Mariánské Lázně v Království českém.* Praha: Hejda a Tuček 1901.

NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz.* Karlsbad: Johanna Franieck Wittwe 1813.

NEHR, Johann Joseph, *Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad auf der Stiftsherrschaft Tepl nahe bei dem Dorfe Auschowitz*. Karlsbad: [s. n.] 1817.

NĚMCOVÁ, Božena, *Z Uher. Zpomínky z cesty po Uhřích. Uherské město (Ďarmoty). Obrazy ze života Slováků. Obrazy ze života slovenského. Kraje a lesy ve Zvolensku*. Ed. Jaroslav Vlček. Praha: Jan Laichter 1911.

NERUDA, Jan, *Menší cesty*. Praha: SNKLU 1961.

OSSAN, Emil, *Physikalisch-medizinische Darstellung der bekannten Heilquellen der vorzüglichsten Länder Europa's*. Berlin: Ferdinand Dümmler 1829.

REUSS, Franz Ambros, *Das Marienbad bei Auschowitz auf der Herrschaft Tepl, physikalisch – chemisch und medizinisch geprüft und dargestellt von Franz Ambros Reuß*. Prag: Gottlieb Haase 1818.

RICHTER, F. L., *Marienbad für Badereisende*. [Eger]: Joseph Kobrtsch 1828.

RICHTER, F. L., *Marienbad. Ein Handbuch für diejenigen, welche diesen Kurort besuchen*. Prag: Gottlieb Haase 1821.

RUBRITIUS, J. A., *Curstadt Marienbad Böhmen. Illustrierte Führer*. Marienbad: Stadtgemeinde Marienbad 1905.

SARTORI, Franz, *Taschenbuch für Marienbads Curgäste, oder, Wollständige Beschreibung dieses Heilortes und seiner Umgebungen in topographischer, pittoresker, geschichtlicher, naturhistorischer und medizinischer Hinsicht*. Wien, Prag, Carlsbad: Carl Haas 1819.

SCRINCI, Johann Anton Joseph, *Tractatus de fontibus soteriis Toeplensibus in Regno Bohemiae*. Augustae Vindelicorum: Veith 1760; též německy Wien 1760.

SCHALLER, Jaroslav, *Topographie des Königreichs Böhmen*. Prag: 1785-1791.

SCHEU, Fidelis, *Meine Beobachtungen über die Eigenthümlichn Wirkungen der Heilquellen in Marienbad und der Bäder daselbst*. Prag: Martin Neureutter 1824.

- SCHMIDINGER, Alois, *Wegweiser für Marienbads Kurgäste*. Prag: Kronberger und Weber 1838.
- SOMMER, Johann Gottfried, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt*. Prag: 1833-1849.
- STAAB, Ludolf, *Geschichte Marienbads von der aeltesten Zeit bis zur Gegenwart*. Wien: Erste Wiener Vereins-Buchdruckerei, Selbstverlag 1872.
- STRAHL, Moritz Hermann, *Aus dem Leben eines Berliner Arztes*. Bresslau: S. Schletter 1835.
- STRÁNSKÝ, Pavel, *Respublica Bojema*. Leyden: Officina Elzeviriana 1634.
- THEOBALDUS, Zacharias, *Hussitenkrieg. Darinnen begriffen das Leben, die Lehr und Tod M. Johannis Hussii und wie derselbige von den Böhmen, besonders Johanne Ziřka und Procopio Raso ist gerochen worden*. Wittenberg: Samuel Sellfisch 1609.
- THOELDE, Johann von, *Haligraphia, Das ist, Gründliche und eingendliche Beschreibung aller Saltz Mineralien*. Leipzig: Jakob Apels 1603; 2. vyd. 1612.
- TOMÁŠEK, Václav Jan, *Vlastní životopis*. Praha: Topičova edice 1942.
- URBAN, Michael, *Alt-Marienbad: mit besonderer Berücksichtigung der Lebensschicksale der verewigten Gründer dieser Kurstadt, des Prälaten Karl Kaspar Reitenberger und des Josef Johann Nehr, sowie anderer hervorragender Männer derselben*. Marienbad: Buchdruckerei Hermann Holub 1908.
- WINTER, Brunno, *Die neuen Marienbader Ambrosius-Quellen*. Marienbad: Verwaltung der Quellen und Bäderobjekte des Stiftes Tepl in Marienbad s. d.
- WOLFNER, Albert, *Monographie des neuen Mineralmoores zu Marienbad in Böhmen*. Marienbad: Josef Gschihay 1870.
- ZAUSCHNER, Jan Josef, *Dissertatio de elementis et viribus medicis trium aquarum mineralium Teplensium*. Pragae: Joanne Fitzky 1766.

ZIEGLER, Anton, *Bemerkungen über Marienbad in Böhmen*. Regensburg: Rotermundt 1820.

ZÖRKENDÖRFER, Karl, *Marienbad und seine Terrainkurwege*. Marienbad: Franz Gschihay 1907.

ZÖRKENDÖRFER, Karl, *The Use of Marienbad mineral waters and of the Marienbad natur spring salt for home Treatment*. Marienbad: [b. d.].

c) Periodika

Almanach lázeňský Republiky československé, 1920.

Almanach léčebných míst, lázní a letních sídel českých, 1898-1910.

Cestovní a lázeňská revue, 1927.

Časopis turistů, 1889-1948.

Československé lázně. Týdeník lázeňského světa, průmyslu a obchodu, 1927.

Die Bäderwoche.

List lázeňských hostů. Listina lázeňských hostů v Mariánských Lázních, 1947.

Mariánskolázeňské kurlisty.

Mariánskolázeňské listy.

Marienbader Heimatbrief.

Marienbader Zeitung.

Tschechoslowakische Bäderzeitung.

d) Mapy

Aretinova mapa Čech (1619), www.staremapy.cz.

Crigingerova mapa Čech (1568), www.staremapy.cz.

Druhé vojenské mapování (1842-1852), www.staremapy.cz.

Klaudyánova mapa Čech (1518), www.staremapy.cz.

Lothova mapa (Topographisch – Statistische Post und Strassenkarte des Königreiches Boehmen) pochází z roku 1847.

Mapa Plzeňského a Klatovského kraje, Homannovi dědicové (1807).

Mariánské Lázně. Panoramatický plán. Mariánské Lázně: M'Plan 2007.

Müllerova mapa Čech (1720), www.staremapy.cz.

Stabilní katastr. Mariánské Lázně 1839, www.cuzk.cz.

Vetterova mapa Čech (1668), www.staremapy.cz.

Vogtova mapa (1712), www.staremapy.cz.

II. LITERATURA

BAJER, Jan a kol., *Mariánské Lázně – 100 let městské dopravy (1902-1952-2002)*. Ústí nad Labem: Vojtěch Wolf – Nakladatelství Wolf 2002.

BARTOŠ, Josef, *Prezentace a využití výsledků regionálního historického bádání*. In: *Z regionální historie a archivnictví*. Břeclav, Olomouc: Okresní archiv, Muz. a vlastivědná společnost, Palackého univerzita 1990, s. 7-27.

BARTOŠ, Josef, SEDLÁČEK, Stanislav, *K významu výrazů region a regionální*. Olomouc: UP 1981.

BARTOŠ, Josef, SCHULZ, Jindřich, TRAPL, Miloš, *Regionální dějiny. Stav, problémy a výhledy*. In: *Acta Univeritatis Palackianae Olomucensis, Historica* 29, 2000, s. 21-38.

BARTOŠ, Josef, SCHULZ, Jindřich, TRAPL, Miloš, *Regionální dějiny. Pojetí, poslání, metodika*. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého 2004.

BARTOŠ, Josef, SCHULZ, Jindřich, TRAPL, Miloš, *Stav, problémy a výhledy regionálních dějin*. In: *VIII. sjezd českých historiků*. Hradec Králové 10.-12. září 1999. Dolní Břežany: Scriptorium pro Sdružení historiků České republiky 2000, s. 48-53.

- BARTOŠ, Josef, SCHULZ, Jindřich, TRAPL, Miloš, *Výsledky, možnosti a perspektivy vlastivědy*. In: *100 let Vlastivědy moravské a vlastivědná práce na Moravě*. 24. mikulovské sympozium 14.-15. října 1998. Mikulov: Státní okresní archiv Břeclav 1999, s. 15-25.
- BLAŽEK, Jiří, UHLÍŘ, David, *Teorie regionálního rozvoje*. Praha: Karolinum 2002.
- BLUMLOVÁ, Dagmar, KUBÁT, Petr a kol., *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, Společnost pro kulturní dějiny 2009.
- BOBKOVÁ, Lenka, NEUDERTO VÁ, Michaela (eds.), *Cesty a cestování v životě společnosti*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně 1995.
- BOROVÍČKA, Michael, *Velké dějiny zemí Koruny české. Tématická řada. Cestovatelství*. Praha, Litomyšl: Paseka 2010.
- BRTEK, Josef, BURACHOVIČ, Stanislav, VINKLÁT, Pavel, WIESER, Stanislav, *Album starých pohlednic. Západočeské lázně*. Liberec: Nakladatelství 555 2006.
- BUCHTELE Zdeněk, *Lesní pramen v Mariánských Lázních*. Arnika, 15, 1980.
- BURACHOVIČ, Stanislav, *Genius loci západočeských lázní: putování za skrytým tajemstvím nejslavnějších českých lázní*. Beroun: MH 2008.
- BURACHOVIČ, Stanislav, *Karlovy Vary a jejich vlastivědné písemnictví*. Karlovy Vary: StOkA Karlovy Vary 2000.
- BURACHOVIČ, Stanislav, Rozkvět lázeňství kolem roku 1800, *Spa magazin* 2008, č. 6.
- BURACHOVIČ, Stanislav, WIESER, Stanislav, *Encyklopedie lázní a léčivých pramenů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri 2001.
- CANZ, Sigrid, *Grosse Welt reist ins Bad, 1800-1914*. Passau: Passavia Druckerei 1980.
- Cestování včera a dnes. Časopis pro průvodce a pracovníky cestovního ruchu 1-5*. Praha: Vysoká škola obchodní v Praze 2004-2009.

- CÍLEK, Roman, *Výstřely ve vile Edelweiss*. Praha: Naše vojsko 1966.
- ČECHURA, Jaroslav, Vývoj pozemkové držby kláštera v Teplé v době předhusitské, *Minulostí Západočeského kraje* 24, 1988, s. 205-225.
- Databáze REGIO, reference Guide*. Luxemburg: EC 2001. Cit. podle: PÁPOL, Tomáš, PAVLAS, Miroslav (eds.), *Problémy mikroregionů při tvorbě společných projektů*. Hradec Králové: Civitas per Populi 2006.
- DEBINGH, Kathleen, *A Hundred British Spas*. Oxford: Spa Publications 1981.
- DITTERTOVÁ, Eva (ed.), *Johann Wolfgang Goethe a Čechy*. Cheb: Krajské muzeum Cheb 2004.
- Encyclopaedia Britannica*, 11. vydání. London, New York: Cambridge University Press 1910-1911.
- FIALA, Jaroslav, *Chopinova hudba v Mariánských Lázních*. Plzeň: Jaroslav Fiala 2009.
- FISCHER, Alfons, *Geschichte des Deutschen Gesundheitswesens I-II*. Hildesheim: Olms 1965.
- GASSAN, Richard, The first American Tourist Guidebooks: Authorship and Print Culture of the 1820s, *Book History* 8, 2005, s. 51-74.
- GREGORY, Alexis, *The golden Age of Travel 1880-1939*. London: Cassell 1998.
- HAMPL, Martin, GARDAVSKÝ, Václav, KÜHNEL, Karel, *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR*. Praha: Univerzita Karlova 1987.
- HLAVÁČEK, Ivan, KAŠPAR, Jaroslav, NOVÝ, Rostislav, *Vademecum pomocných věd historických*. Jinočany: H+H 2002.
- HLAVÁČEK, Ivan, Z nových místopisně orientovaných slovníků a pomůcek k českým dějinám po dvaceti letech. In: *Sborník archivních prací XLIX*. Praha: Ministerstvo vnitra ČR 1999, s. 226-252.
- HLAVÁČEK, Ivan, Z nových místopisných slovníků a pomůcek. In: *Sborník archivních prací XXX*. Praha: Ministerstvo vnitra ČR 1980, s. 244-255.
- HLAVAČKA, Milan, *Cestování v éře dostavníku*. Praha: Argo 1996.

- HLAVAČKA, Milan, *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*. Praha: Academia 1990.
- HLINOMAZ, Milan, *Klášter premonstrátů Teplá*. Karlovy Vary: Státní okresní archiv Karlovy Vary 2003.
- HOJDA, Zdeněk, PEŠEK, Jiří, Osídlení a feudální rozdrobenost v plzeňském kraji na základě berního rejstříku z roku 1379. In: *Historická geografie* 18. Praha: Ústav československých a světových dějin ČSAV 1979.
- HONZÁK, František, PEČENKA, Marek, Stellner, František, VLČKOVÁ, Jitka, *Evropa v proměnách staletí*. Praha: Libri 1997.
- HRŮZA, J., *Slovník soudobého urbanismu*. Praha: Odeon 1977.
- CHARVÁT, Josef, *Die Kurtaxe, geschichtliche Entwicklung und derzeitiger Stand*. Praha: Balnea 1967.
- CHVOJKA, Miloš, SKÁLA, Jiří, *Malý slovník jednotek měření*. Praha: Mladá fronta 1982.
- INGLIS, Fred, *The delicious History of the Holiday*. London, New York: Routledge 2000.
- JANÁK, Jan, HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, DOBEŠ, Jan, *Dějiny správy v českých zemích*. Praha: NLN 2005.
- JISKRA, Zdeněk, Minerální prameny v severním povodí řeky Mže, *Acta Onomastica* 50, 2009, č. 1, s. 102-108.
- JONÁK, Jan, *Mariánské Lázně: 200 let lázeňství*. Mariánské Lázně: Městský úřad Mariánské Lázně a Fotostudio Jan Jonák 2008.
- KAJLÍK, Vladimír, *Klášter Teplá & Mariánské Lázně: semper vivat*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2009.
- KALETA, Petr, NOVOSAD, Lukáš (eds.), *Cestování Čechů a Poláků v 19. a 20. století*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR 2008.
- KÁRNÍK, Zdeněk, *České země v éře První republiky, 1-3*. Praha: Libri 2000-2003.
- KLIMEŠ, Lumír, *Slovník cizích slov*. Praha: SPN 1994.

- KNOLL, Gabriele, N., *Kulturgeschichte des Reisens: Von der Pilgerfahrt zum Badeurlaub*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2006.
- KOL. AUT., *Atlas zajímavostí v Karlovarském kraji*. Nava 2006.
- KROČA, Květoslav, *Mezinárodní filmový festival Karlovy Vary. Kronika 1946-2001*. Karlovy Vary: Mirror Promotion 2002.
- KŘÍŽEK, Vladimír, *Obrazy z dějin lázeňství*. Praha: Libri 2002.
- KŘÍŽEK, Vladimír, ŠVANDRLÍK, Richard, *106x Mariánské Lázně aneb Vyprávění o městě, kterému stačilo sto let k dosažení světové proslulosti*. Plzeň: Západočeské nakladatelství 1990.
- KŘÍŽEK, Vladimír, ŠVANDRLÍK, Richard, *Marienbad. Eine Plauderei über eine Stadt, dies im Laufe von Knappen hundert Jahren schaffte, weltberühmt zu werden*. Praha: Pluto 1992.
- KŘÍŽEK, Vladimír, *Ze starých Mariánských Lázní*. Mariánské Lázně: KaSS [1987].
- KUBÍN, Petr, *Blahoslavený Hroznata. Kritický životopis*. Praha: Vyšehrad 2000.
- KUBŮ, František, *Chebský městský stát*. České Budějovice: Veduta 2006.
- KUČA, Karel, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, sv. 1-7*. Praha: Libri 1996-2008.
- KURAL, Václav, RADVANOVSKÝ, Zdeněk, *„Sudety“ pod hákovým křížem*. Ústí nad Labem: Albis international 2002.
- LENDEROVÁ, Milena, *A ptáš se knížko má...* Praha: Triton 2008.
- LENDEROVÁ, Milena, *K hříchu i k modlitbě*. Praha: Mladá fronta 1999.
- LENDEROVÁ, Milena, *Z dějin české každodennosti*. Praha: Karolinum 2009.
- LÖSCHBURG, Winfried, *History of Travel*. Leipzig: Edition Leipzig 1979.
- MAJER, Jiří, *Rudné hornictví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri 2004.
- MARTIN, Peter, *Salon Europas. Baden-Baden im 19ten Jahrhundert*. Konstanz: F. Stadler 1983.

- MATĚJČEK, Tomáš, *Malý geografický a ekologický slovník*. Praha: Nakladatelství České geografické společnosti 2007.
- MILOTA, Jiří, *Průvodce po minerálních pramenech I-III*. Mariánské Lázně: Český svaz ochránců přírody, ZO ČSOP Kladská 2008-2009.
- MÜNZ, Sigmund, *Eduard VII. in Marienbad. Politik u. Geselligkeit in den böhm. Weltbadeorten*. Wien: Saturn-Verlag 1934.
- MÜNZ, Sigmund, *King Edward VII at Marienbad: political and social life at the Bohemian spas*. London: Hutchinson 1934.
- NIEL, Alfred, *Die Grossen k. u. k. Kurbäder und Gesundbrunnen*. Graz, Wien, Köln: Styria 1984.
- OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, Libuše a kol., *Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest*. Praha: Academia 1995.
- Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopedie obecných vědomostí. Sv. 1-27, dodatky*. Praha: Jan Otto 1888-1909.
- PALACKÝ, František, *Popis králowstwí Českého, čili, Podrobné poznamenání všech dosawadních krajůw, panstwí, statkůw, měst, městeček a wesnic, někdejších hradůw a twrzí, též samot a zpustlých osad mnohých w zemi České, s udáním jejich obywatelstwa dle popisu r. MDCCCXLIII wykonaného, w jazyku českém i německém zhotowil a wydal František Palacký*. Praha: J. G. Kalve 1848.
- PÁPOL, Tomáš, PAVLAS, Miroslav (eds.), *Problémy mikroregionů při tvorbě společných projektů. Hradec Králové: Civitas per Populi 2006*.
- PÁSKOVÁ, Martina, ZELENKA, Josef, *Výkladový slovník cestovního ruchu*. Praha: MMR 2002.
- PEKAŘ, Josef, *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*. Praha: Vesmír 1923.
- PELC, Martin, *Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*. Brno: Matice moravská 2009.
- PIERS, Brendon, *Thomas Cook. 150 Years of Popular Tourism*. London: Secker & Warburg 1991.

- PIMLOTT, John Alfred Ralph, *The Englishman's Holiday*. London: Faber and Faber 1947.
- PROFOUS, Antonín, *Místní jména v Čechách, sv. 1-5*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1949-1960.
- Riegrův slovník naučný. 12 sv.* Praha: I. L. Kober 1860-1874.
- RICHTER, Jaroslav (ed.), *Kdo byl kdo – proslulí návštěvníci*. Praha: Libri 2001.
- ROUBÍK, František, *Přehled vývoje vlastivědného popisu Čech*. Praha: Nákladem Společnosti přátel starožitností 1940.
- SEDLÁČEK, August, *Místopisný slovník historický Království českého*. Praha: Bursík a Kohout 1909.; Praha: Argo 1998.
- SEMOTANOVÁ, Eva, *Atlas zemí Koruny české*. Praha: Nakladatelství A. Skřivan ml. 2002.
- SEMOTANOVÁ, Eva, Cestovní a turistické mapy v českých zemích v 19. století. In: *Cesty a cestování v životě společnosti*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně 1995 [vyd. 1997], s. 483-488.
- SEMOTANOVÁ, Eva, Historická geografie - zmizelý prostor a čas. *Český časopis historický* 93, 1995, č. 2, s. 177-188.
- SEMOTANOVÁ, Eva, *Historická geografie českých zemí*. Praha: Historický ústav AV ČR 1998.
- SEMOTANOVÁ, Eva, Historická krajina - smysl, stopy, hledání a nalézání. *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Řada společenských věd* 215, 2007, č. 22, s. 101-110.
- SEMOTANOVÁ, Eva, Historické regiony a regiony současnosti - jiný pohled. *Středočeský sborník historický* 28-29, 2002-2003 [vyd. 2005], s. 127-139.
- SEMOTANOVÁ, Eva, CHROMÝ, Pavel, Historická geografie: most mezi historií a geografii. In: *IX. sjezd českých historiků*. Pardubice 6.-8. září 2006. Sv. 2. Historie v kontextu ostatních vědních disciplín. Brno: Sdružení historiků České republiky 2008, s. 231-246.

- SEMOTANOVÁ, Eva, K problematice regionů - časoprostorových průsečíků. In: *Regiony - časoprostorové průsečíky?* Praha: Historický ústav 2008, s. 7-25.
- SEMOTANOVÁ, Eva, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*. Praha: Libri 2001.
- SEMOTANOVÁ, Eva, ŠIMŮNEK, Robert, *Lexikon mapových sbírek a archivů České republiky*. Praha: Historický ústav AV ČR 2000.
- SMILES, Samuel, *John Murray. A Publisher and His Friends*. Teddington: Echo library 2006.
- SOMOL, Antonín, *Pohlednice z minulosti Mariánských Lázní*. Mariánské Lázně: M'Plan 2010.
- SOMOL, Antonín, ŠVANDRLÍK, Richard, *Lékařství v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Městské muzeum Mariánské Lázně 2006.
- STORCHOVÁ, Lucie, *Ars apodemica. Umění uchopit a popsat „cizí“ kraje*, *Dějiny a současnost* 25, 2003, č. 4, s. 10-12.
- SVOBODNÝ, Petr, HLAVÁČKOVÁ, Ludmila, *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha: Triton 2004.
- ŠEBÁNEK, Jindřich, DUŠKOVÁ, Sáša, *Česká listina doby Přemyslovské (I.-II. Listina nižších feudálů duchovních – listina feudálů světských)*, *Sborník archivních prací* 6, č.1, 1956.
- ŠTEMBERK, Jan, *Fenomén cestovního ruchu. Možnosti a limity cestovního ruchu v meziválečném Československu*. Pelhřimov: Nová tiskárna ve spolupráci s Vysokou školou obchodní v Praze 2009.
- ŠTEMBERK, Jan, *Prameny a literatura k dějinám cestování a cestovního ruchu v českých zemích a Československu v první polovině 20. století*. Praha: Vysoká škola obchodní v Praze 2008.
- ŠTEMBERK, Jan, MANOVÁ, Miroslava a kol., *Historie a cestovní ruch, perspektivní a podnětné spojení*. Praha: Vysoká škola obchodní v Praze 2008.
- ŠTĚPÁNEK, Ladislav, *Mariánskolázeňské sady, jejich vývoj, květena a zakladatel Václav Skalník*. Mariánské Lázně: Městský národní výbor 1964.

- ŠVANDRLÍK, Richard, *Historie Židů v Mariánských Lázních*. Mariánské Lázně: Art Gallery Nataly, Městské muzeum Mariánské Lázně 2009.
- ŠVANDRLÍK, Richard, *Johann Josef Nehr (1752-1820), medicínský zakladatel Mariánských Lázní*. Mariánské Lázně: Nákladem vlastním 2008.
- ŠVANDRLÍK, Richard, Kolik obyvatel měly Mariánské Lázně na počátku 20. století? A kolik Praha?, *Hamelika* 2001, č. 7.
- ŠVANDRLÍK, Richard, *Léčebné vycházky v okolí Mariánských Lázní*. Mariánské Lázně: KaSS [1986].
- ŠVANDRLÍK, Richard, Opět přichází rok s osmičkou na konci, *Hamelika* 22, 1998, č. 4, s. 1.
- ŠVANDRLÍK, Richard, Prameny dostávají jména, *Hamelika* č. 5, 5. 3. 1973, s. 1n.
- ŠVANDRLÍK, Richard, První úřady v lázních, *Hamelika* 2, 1974, č. 10.
- ŠVANDRLÍK, Richard, *Významní návštěvníci Mariánských Lázní*. Mariánské Lázně: KaSS [1987].
- URBAN, Otto, *Česká společnost 1848-1918*. Praha: Svoboda 1982.
- VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla, *Jak se žilo za časů Františka Josefa I*. Praha: Svoboda 1996.
- WECHSBERG, Josef, BRANDON, Ruth, *The lost World of the Great Spas*. London: Harper & Row 1979.
- ZEMAN, Lubomír, *Západočeský lázeňský trojúhelník I-II*. Karlovy Vary, Praha: Karlovarský kraj, Národní památkový ústav 2008.
- ŽÍTEK, Vladimír, *Regionální ekonomie a politika I*. Brno: Masarykova univerzita 2002.

III. INTERNET

- http://archiv.cbvk.cz/historicke_mapy.
- <http://historickemapy.cuzk.cz>.

http:// loc. gov
http:// www. hlu. cas. cz/ cs/ mapova-sbirka/ mapy. ep.
http:// www. zcm. cz/ mapy.
http://almor. mzk. cz/ moll.
http://aplikace.mvcr.cz.
http://ps.apha.cz.
http://vokabular.ujc.cas.cz.
http://wdb.czso.cz.
http://web.natur.cuni.cz.
http://www.libri.cz/databaze/kdo/18.
http://www.quido.cz.
www. davidrumesey. com.
www. oldmaps. geolab. cz.
www. staremapy. cz.
www.biographien.ac.at.
www.cojeco.cz.
www.geology.cz.
www.hamelika.cz.
www.marianskelazne.cz.
www.rozhlas.cz/praha/uslysime/_zprava/667435.
www.zso.cz.